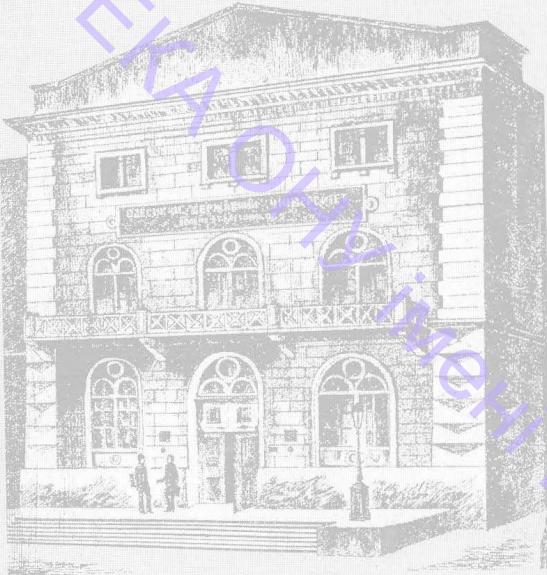

ВІСНИК

ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Том 8. Випуск 10

Психологія

2003

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ імені І. І. МЕЧНИКОВА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Odessa National University Herald

Вестник Одесского
национального университета

ВІСНИК
ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

ТОМ 8. Випуск 10

Психологія

2003

Редакційна колегія журналу: В. А. Смінтина (*головний редактор*), О. В. Запорожченко (*заступник головного редактора*), Є. Л. Стрельцов (*заступник головного редактора*), Я. М. Біланчин, В. М. Білоус, А. С. Васильєв, Л. М. Голубенко, В. Г. Каретніков, І. М. Коваль, В. Є. Круглов, В. І. Нікітін, В. Н. Станко, В. М. Тоцький, Г. Г. Чемересюк, Н. М. Шляхова

Редакційна колегія випуску: І. Г. Білявський, д-р психол. наук; Т. П. Вісковата, д-р психол. наук; В. Ф. Прісняков, д-р техн. наук; В. В. Рибалка, д-р психол. наук; О. Є. Самойлов, д-р психол. наук; О. П. Санніков, д-р психол. наук; М. І. Томчук, д-р психол. наук; Б. Й. Цуканов, д-р психол. наук (*науковий редактор*); Ю. Б. Максименко, д-р психол. наук; В. К. Калін, д-р психол. наук; О. Ф. Іванова, д-р психол. наук; А. В. Фурман, д-р психол. наук

Помічник наукового редактора О. М. Сагайдак

Адреса редколегії:

65026, м.Одеса, вул. Дворянська, 2,
Одеський національний університет
ім. І. І. Мечникова

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
 масової інформації: серія КВ №1763 від 4.11.1995 р.

Зміст

О. П. Віткова

Хронотоп — синтез життєвого та творчого шляхів автора 4

О. В. Гассій

Психологічний підхід у вивченні економічних процесів 13

О. Є. Гуменюк

Взаємовплив учителя і навчальної групи в інноваційній системі освіти 20

З. О. Кірєєва

Відображення часу в свідомості: від переживання до поняття 37

А. Ш. Коваль

Девіантний підліток у фазі вікової кризи 43

Т. О. Комар

Особливості дезадаптації студентів з особливими потребами 52

М. Б. Коробіцина

Можливості реабілітаційної психології в згладжуванні психопатологічних наслідків надзвичайних ситуацій 60

Б. А. Лобасюк, Ю. В. Семенова

Використання множинного регресійного аналізу для виявлення міжмотиваційної взаємодії 70

Н. В. Михальченко

Розвиток патріотичної рефлексії у молодшому шкільному віці 80

А. В. Молдаванова

Фактор часу в структурі психологічного профілю успішного керівника 85

М. А. Новотна

Деякі психологічні особливості формування законосулюхняної поведінки 94

О. М. Овчар

Соціальні проблеми девіації молоді в дзеркалі військової служби 100

В. Ф. Прісняков, Л. М. Пріснякова

Формула обсягу короткочасної пам'яті (теоретичний вираз правила Міллера) 108

Л. М. Пріснякова

Працездатність оператора в умовах впливу екстремальних факторів 120

I. I. Савенкова

Локалізація симптомів хронічних неінфекційних захворювань у типологічних групах 132

О. М. Сагайдак

Диференціація мікрочасових зон свідомості індивіда 147

Т. П. Чернявська

Психологічний аналіз сучасних концепцій особистості підприємця 155

Н. Л. Шаргородська

Діяльність державного службовця та фактор часу 162

I. О. Шеренговий

Схильність до комп'ютерної діяльності та вроджені задатки індивіда 167

До відома авторів 173

УДК 159.95.316.

О. П. Віткова, асп.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ХРОНОТОП — СИНТЕЗ ЖИТТЕВОГО ТА ТВОРЧОГО ШЛЯХІВ АВТОРА

Життєвий та творчий шляхи письменника відображуються в літературній творчості: в формі хронотопа, в формах дієслів часу, в манері викладання. Враховуючи біографічні дані про автора, можна максимально точно припустити, до якої психологічної групи належить автор.

Ключові слова: час, простір, хронотоп, дієслово, особистість.

Художній світ чи світ твору завжди у тому чи іншому ступені умовний: він є образом дійсності. Час та простір в літературі, таким чином, теж умовні, але в деякій мірі відображують світогляд автора та виступають показниками деяких рис особистості автора.

Завдяки фігури автора можливі переходи з одного часу в інший, просторові переміщення, які здійснюються легко та вільно. Визначивши, якій формі дієслів часу автор надає перевагу, можна, враховуючи біографічні дані про автора, максимально точно припустити, до якої типологічної групи (Б. Й. Цуканов) належить автор. Крім того, необхідно пам'ятати, що автора ми знаходимо і поза твором як існуючу своїм біографічним життям людину, але ми зустрічаємося з ним як з творцем і в самому творі.

В нашому дослідженні ми намагаємося показати, що життєвий та творчий шляхи письменника та поета відображаються у літературній творчості і в формі хронотопа, формах дієслів часу, в самій манері викладання. І, що дуже важливо, абсолютно різні люди проходять різні творчі та життєві шляхи, але в них є дещо спільне. Вони представники однієї типологічної групи, тому виявляються дуже подібними щодо ставлення в житті до певних подій.

Розглянемо дослідження наших авторів.

Олександр Блок. По свідоцтву матері, М. А. Бекетової, "с семи лет Саша начал увлекаться писанием. Он сочинял коротенькие рассказы, стихи, ребусы. Из этого материала он составлял альбомы, журналы" [4].

З раннього дитинства і все життя О. Блок був дуже привязаний до матері, вважав, що вони були дуже схожими. Радився тільки з нею.

Її погляди для нього значили дуже багато. Разом з тим хворий стан, який постійно турбував поета, приводив до посиленої уваги до смерті та самогубства. Молодому Блоку смуга його життя уявлялась

як "ужасаюча, загадочная, переворачивающая душу", вона "предшествует неизгладимому, великому" [14].

Захопившись Л. Д. Менделеевою, Блок бажає різnobарвiti своє життя. 9 березня 1902 року він намічає цілий план з деталями, із за-здалегідь продуманою поведінкою, роздумуючи про самогубство у випадку невдалої розмови з Л. Д. Менделеевою: "Реши обдуманно, заранее, что тебе нужно умереть. Назначь день. В промежутке до самоубийства то мирись, то ссорься, старайся развлекаться, и среди развлечений вдруг пусть тебя хватает за сердце неотступная... клятва в том, что в определенный день ты убьешься" [14].

Записи про самогубство повторюються в щоденнику впродовж літа 1902 року. Чергова відмітка носить вже практичний характер, яскраво нагадує, в який глухий кут заводять його відносини з Любов'ю Менделеевою: "Револьвер запирать туда же, где и её портрет и прочее..." [14].

14 серпня 1902 року поет писав: "...мой скепсис суть моей жизни" ("Я стар душой") і далі відмічає, що причиною самогубства є надмір життєвої сили.

Блок кохав ще двох жінок — Н. Н. Волохову та Л. А. Дельмас. Як наслідок — серйозні психічні розлади. "Лицо Блока выделялось своим ясным и холодным спокойствием, как мраморная греческая маска. Мраморным холодом веет от этого лица... чуждался людей, уставал от них, временами их ненавидел и в то же время ими интересовался" — розповідала мати поета, М. А. Бекетова. І далі: "...кошек Саша не любил. Его отталкивало их коварство. Он ценил в зверях их простодушие и непосредственность. К собакам сохранил исключительную симпатию на всю жизнь. Вообще любил всех животных, кроме кошек. Доходило до того, что прикармливал мышей".

"При первой встрече с Блоком всех поражала неподвижность его лица. Это было лицо без мимики. Лицо только для ваяния, а никак не для живописи или графики. У него всегда спокойная медлительность движений (он не жестикулировал ни при чтении стихов, ни в разговоре), молчаливость, негромкий, ровный надтреснутый голос и холодноватый взгляд больших светлых глаз из-под чуть опущенных век. Таким он был во время своей юности, в поздней молодости и незадолго до смерти".

Г. Блок: "Смеялся очень редко и в очень тесном кругу", "...он был патологически застенчив, на нем лежало клеймо одиночества, был очень далек от стремления овладеть темой разговора, занять лидирующую позицию" [1].

Л. Д. Блок: "...Саша, как всегда спокоен и охотно идет навстречу всему худшему..."

М. В. Бабенчиков: "Блок был малообщителен. Любил вынашивать свои литературные произведения, иногда выдерживая их годами. Рукописи всегда были идеально чистые и хранились аккуратно сложенными. Читал монотонно, в нос, тягучим и унылым голосом. Это был

человек, поражающий своими крайностями, несовместимыми противоречиями" [1].

Всеволод Рождественский: "Блок жил замкнуто, в тесном окружении близких ему людей, редко появлялся среди публики. Ему была свойственна холодность в обращении. Казался суровым и неприветливым".

В 1921 році О. Блоком був написаний останній закінчений вірш — "Как всегда, были смешаны чувства".

З середини квітня проявились перші ознаки передсмертної хвороби. "Состояние А. Блока было таким, что часто возникала физическая боль. Болезнь Блока — воспаление сердечного клапана и связанные с ним отёчные явления в мозгу — летом уже неудержимо развивались. Болезнь развилаась скачками, бывали периоды улучшения, в начале июня стало казаться, что он поправится. С числа 25-го наступило резкое ухудшение" [21].

"Болезнь усугублялась отечностью ног и приступами острой боли во всем теле, глубоким истощением нервной системы" [8]. "Жаловалась на отышку и боли в области сердца при повышенной температуре. Большой был очень слаб, голос его изменился. Он стал быстро худеть, взгляд его потускнел, дыхание было прерывистое, при малейшем волнении он начинал задыхаться".

"Отеки медленно росли, увеличивалась общая слабость, все заметнее и резче проявлялась ненормальность в сфере психики. Все меры лечебного характера не достигали цели. 7 августа в 10 часов 30 минут утра Александр Блок умер в своей рабочей комнате" [9].

Відношення поета до часу, в якому він жив відображене в наступних рядках:

"Жизнь медленная шла, как старая гадалка,

Таинственно шепча забытые слова...

Та: "И всё чудесней, всё лазурней —

Дышать прошедшим на земле."

Помер О. Блок у віці 40 років та 9 місяців, що означає завершення першого великого гіперциклу та критичну точку в житті людини, згідно з дослідженням Б. Й. Цуканова [22].

Вище нами було доведено, що О. Блока можна вважати індивідом, який знаходиться в суцільному спектрі "т-типів" напочатку меланхолійної групи (тобто з деякими рисами рівноважного типу).

Доведемо це на прикладі хронотопів, дієслів часу, яким О. Блок надав перевагу.

Нами виділені такі хронотопи:

1. Очікування (1902 рік). Час — 87 %; Простір — 13 %; Час — минуле.
2. Мовчання (1904 рік). Час — 87 %; Простір — 13 %; Час — минуле.
3. Нудьги Час — 91 %; Простір — 9 %; Теперішнє — 90 %; Минуле — 10 %
4. Турботи Час — 95 %; Простір — 5 %; Теперішнє — 20 %; Минуле — 80%.

5. Смерті Час — 93 %; Простір — 7 %; Теперішнє — 5 %; Минуле — 95 %.

6. Кохання Час — 88 %; Простір — 12 %; Теперішнє — 10 %; Минуле — 90%.

(Хронотоп № 5, № 6, — 1907 рік).

7. Безодня (пропасти) Час — 88 %; Простір — 12 %; Теперішнє — 20 %; Минуле — 80 %.

8. Мертвого Час — 97 %; Простір — 3 %; Теперішнє — 60 %; Минуле — 40%.

Хронотоп присутній в 1912 році.

О. Блок часто казав: "Ты твердишь, что я холoden, замкнут и сух,
Да, такой я и буду..."

Наступний автор — І. О. Бунін.

Відомо, що краще за матір своїх дітей не знає ніхто.

Тому наведемо висловлювання матері про свого сина: "С очень раннего возраста обнаружились в мальчике две противоположные стороны натуры: подвижность, веселость, — и грусть, задумчивость, сильная впечатлительность, страх темноты в комнате... И эта двойственность, с годами изменяясь, до самой смерти оставалась в нем" [17].

В автобіографічній нотатці І. О. Бунін відмічав: "Всегда был человеком очень отдаленным от какой бы то ни было определенности; напротив, во мне было самое резкое смешение и печали, и радости, и личных чувств, и страстного интереса к жизни..." [5].

Ще юнаком Бунін жив з Варварою Пащенко постійно сварячись. Жінка вирішила піти від нього, але Бунін грозив покінчти життя самогубством, якщо вона його залишить. В 1892 році він писав: "С Варей мы расходимся окончательно. Мое настроение таково, что у меня лицо, как у мертвца, полежавшего с полмесяца" [3]. Близькі турбувалися за Буніна, його мати показувала крайній ступінь відчаю. Не зовсім точно, але роман цей через десятиріччя трансформується в "Жизни Арсеньева". За чотири роки після цього Бунін оженився на А. Н. Цакні. В листі він визнавав: "Хотел бы я любить людей. И есть во мне любовь к человеку, но в отдельности, ты знаешь, я мало кого люблю" [3].

(Відомо, що Бунін дуже пишався красою своєї коханої).

В серпні 1900 року А. Н. Цакні народила сина Колю, але ще в березні по її вимозі вони розійшлися. Цей розрив шокував Буніна: "...если бы не слабая надежда на что-то, рука бы не дрогнула себя убить. И знаю почти наверно, что этим не здесь, так в Москве кончится. Описывать свои страдания отказываюсь, да и ни к чему. Но я погиб. Этот факт свершившийся. Давеча я лежал в степи и рыдал, кричал, ибо большей муки не пережил ни один человек. Как я люблю ее, тебе не представить... Дороже ее нет у меня никого" [17].

Мине 32 роки та 9 березня 1932 року Г. Н. Кузнецова напише в щоденнику відзив Буніна про свою жінку Цакні: "Особенной любви у меня к ней не было, хотя она и была очень милая" [2].

I. О. Бунін був щирим і мінливим у всіх своїх станах, що були породжені його самотністю, страхом самотності і гордістю, що примушували кричати про відсторонення від людей. Бунін неодноразово розповідав про притаманну йому спрагу до життя, але сама ця спрага виникала з відчуття смерті. Він завжди із впертою стійкістю підкреслював, що існує поза всім: партіями, літературними течіями, традиціями. Він пишався своєю непохитністю, своїм перебуванням "поза всім". Але і у такої людини були свої пристрасті, без яких він не міг обйтися. В щоденнику 3 серпня 1917 року Бунін відверто відповів: "Жизнь человеческая вся под властью жажды женщины" [16].

Дослідник життя та творчості письменника Олег Михайлов писав: "Сухощавый, синеглазый, изящный, с боковым пробором русо-каштановой головы, он казался современникам верхом сдержанности, холодной насмешливости, строгости и самолюбивой чопорности. С людьми сходился непросто, оставаясь у какой-то границы, обозначавшей доверительную интимность, не переходя ее и даже дружил с некоей потаенной внутренней неприязнью. Сдержанность и холодность Бунина были, однако, внешним защитным покровом. В откровенности, особенно при домашних, он был не в меру вспыльчив, ядовито резок, за что в семье его называли "судорожным" [15].

В багатьох творах І. О. Буніна панує тиша та сумнів. Смерть у нього абсолютно оновлювальна сила. Завжди зрушує життя та смерть, радість та жах, надію та відчай; завжди присутнє відчуття приреченості всього існуючого — жіночої краси, щастя, слави, могутності. Так, в підготовчих нотатках до "Жизни Арсеньева" І. О. Бунін писав: "Жизнь, может быть, дается нам единственно для состязания со смертью, человек даже из гроба борется с ней". Завжди вважалось, що "Жизнь Арсеньева" — автобіографія. Бунін заперечував це, але з іншого боку називав цей твір "дневником безвозвратно отошедших дній".

В період з 1927 по 1942 рік в сім'ї Буніних, з невеликими перевами, жила молода письменниця Галина Миколаївна Кузнецова, з якою у Буніна був тривалий та бурний роман "на очах" у його жінки В. М. Буніної.

Тривалий час Галина вела щоденник та писала: "...Порой я теряю чувство действительности. Но не я одна так живу: Иван Алексеевич пишет и живет прошлым, Вера Николаевна тоже, все мы не живем настоящим" [13].

Галині Бунін казав: "...если хочешь чего-нибудь достигнуть — напрягись, напрягайся ежедневно так, чтобы вены вздулись. Только страшным напряжением можно чего-нибудь достигнуть. Ты живешь в четверть данных тебе сил".

Н. В. Кодрянська, друг сім'ї, писала: "Вера Николаевна не раз с улыбкой говорила мне: "Почему вы боитесь Ивана Алексеевича? Он совсем не страшный — лучше устройте так, чтобы он вас боялся." Но я никак не могла привыкнуть к резким переменам в его настроении, было несколько Буниных. Один простой в обращении, очаровывающий с первого слова. Другой — надменный, резкий" [13].

С. Ю. Прегель: "В минуты откровенности, а Бунин был человеком сложным и закрытым, в том, что его мучило, никогда не признавался".

В період з 1900 по 1910 рік І. О. Бунін "...часто, проснувшись, жаловался на сердце, уверял, что умирает..." [17]. (Це дуже типово для представників меланхолідної типологічної групи). З 1947-го по 1948 рік хвороби не залишали Буніна. "В нем ничего не осталось от подчеркнуто элегантного, высокомерного, царственно любезного Бунина. Ничто, кроме злого острословия и умения передразнить живого и мертвого..." [15].

Лікар, який тривалий час доглядав Буніна, розповідав: "Бунін всегда был резок в своих отзывах. Страдал эмфиземой и склерозом легких и прогрессивным ослаблением сердечной деятельности. Несмотря на свою болезнь, на слабость, Иван Алексеевич до последних дней сохранил свой острый ум, память, резкость и меткость суждений, которые часто таили в себе желчность и даже озлобленность.

В 1950 году он подвергся операции. Страстно желая жить, не отдавал себе отчет, что жизнь подходит к концу и надежд на улучшение здоровья нет" [13].

Досліджені нами листи, вірші, твори, статті та речі, записи та нотатки, рецензії та обзори свідчать, що перевагу автор надавав дієсловам минулого часу. Можна стверджувати, що твір "Жизнь Арсеньева" частково є автобіографічним, тому що деякі події життя Буніна намальовані дуже точно і яскраво, в багатьох випадках Бунін розповідає саме про себе, свої прихильності, своє життя.

В творі Бунін пише: "Испытал неожиданную потерю желания жить, то есть двигаться, пить, есть, радоваться, печалиться и даже... любить..." [7].

"...Я спал по три, по четыре часа, по утрам вскакивал с постели легко и быстро, мылся и одевался особенно заботливо".

"...Я жил напряженно, тревожно, часто держался с людьми жестоко, заносчиво, легко впадал в тоску, в отчаяние".

В творі нами виділений хронотоп покійника (смерті). Часовий компонент — 97 %, просторовий — 3 %. Перевага надається дієсловам минулого часу — 94 %. Тобто перед нами індивід, що жив минулим. В хронотопі вирішальну роль відіграє час.

Прожив І. О. Бунін 83 роки. Завершення 8 ББЦ [22], тобто критичну точку свого життя, Бунін "перескочив". Вважаємо за необхідне нагадати, що саме в ці роки (Буніну 57 років) Бунін кохав Г. М. Кузнецову.

Ми стверджуємо, що саме ця подія відіграла вирішальну роль в житті письменника.

Розглянемо М. А. Булгакова.

В 25 років він отримав ступінь "лекаря с отличием", працював у фронтових госпіталях. В 26 років пристрасився до морфію, працює завідуючим інфекційним та венерологічним відділеннями.

27 років — вилікувався від морфінізму.

28 років — початок літературної діяльності, перші публікації.
33 роки — знайомство з Л. Е. Белозерською, розрив з Т. Н. Лапп

34 роки — пік творчої діяльності ("Собачье сердце", "Роковые яйца", "Белая гвардия", "Дни Турбина", "Записки юного врача". Зарегистрований шлюб з Л. Е. Белозерською.

В 1939 році Булгакову 39 років, він в стані повного відчайдуши (спалк рукописи). В цей час тримав у столі револьвер, роздумуючи про самогубство.

Наступний пік творчості — 1933—1935 роки.

М. А. Булгакову 42 роки.

1936 рік (45 років) — початок роботи над "Театральним романом" ("Записки покойника").

1937 рік — "резкое ухудшение здоровья. Врачи ставят диагноз: гипертонический невросклероз. Как врач, Булгаков понимает, что болезнь неизлечима и врачи подтверждают его предположение" [6].

В 1940 році 10 березня М. Булгаков помер у віці 48 років та 10 місяців. "Полностью ослеп" [11].

Розповідали про М. А. Булгакова різне.

"Насмешливый юноша с острым складом ума, смущавший своим экспромтами, шутками и розыгрышами соседей и родственников, облядал лиризмом души и необыкновенной любовью к людям" [19].

"Любил всегда оставлять шутливые записки" [20].

"Был общителен, но скрытен. Гораздо более скрытен, чем это могло показаться. В столовой, когда все веселились, он или уходил, или закрывался в кабинете, работал" [18].

В нього була "цельность характера, не терпящего никаких компромиссов", "...никогда не грустил, не терял надежды, всегда "светился радостью", "в шутливой форме говорил мрачные прогнозы относительно себя" [12].

"Работал Булгаков много, часто дежурил ночь, под утро приходил физически и морально разбитым, буквально падал в постель, спал пару часов, а днем опять госпиталь, операции, и так каждый день" [10].

Л. Е. Белозерська про знайомство з М. Булгаковим розповідала "Передо мной стоял человек лет 30–32, волосы светлые, глаза голубые, черты лица неправильные, ноздри грубо вырезаны, когда говорит, морщит лоб. Но лицо, в общем, привлекательное, лицо больших возможностей. Мне показалась комичной его одежда и лакированные ботинки с ярко-желтым верхом, которые я сразу вслух окрестила "цыплячьими" и посмеялась. ...Когда мы познакомились ближе, он сказал мне не без горечи: "Если бы нарядная и надущенная дама знала, каким трудом дались мне эти ботинки, она бы не смеялась..." Я поняла, что он обидчив и легко раним. Другой не обратил бы внимания" [19].

Вже в 1932 році, одразу ж після того, як Булгаков вирішив одружитися з Є. С. Шиловською, він почав томитися передчууттям смерті. Шиловська згадувала: "...он мне сказал: "Дай мне слово, что умирает

я буду у тебе на руках." Если представить, что это говорил человек 41 года, здоровый, с веселыми голубыми глазами, сияющий от счастья, то, конечно, это выглядело очень странно. И я смеялась сказала: "Конечно, конечно, ты будешь умирать у меня на... Он сказал: "Я говорю очень серьезно, поклянись." И я поклялась. А когда наступил 39-й год, он стал говорить: "Ну, вот пришел мой последний год. Да, вам всем хорошо, вы все будете жить, а я скоро умру". А все мы думали, что это один из тех смешных булгаковских рассказов, настолько он выглядел здоровым и полным жизни. Когда выяснилось, что он заболел невросклерозом, он принял это как неизбежное. Как врач он знал ход болезни и предупреждал меня о нем. Он знал, что невросклероз — болезнь наследственная и смертельная" [19].

Досліджена нами література свідчить, що жодний свій твір, а їх у письменника дуже багато, він не називав автобіографічним.

Булгаков був лікарем. У 1936 році він почав роботу над серйозним твором. На першій сторінці рукопису дві назви: "Записки покойника" та "Театральний роман". Перша назва підкреслена двома рисками, що вказує на авторську перевагу. Здавалось би, обидві назви абсолютно не зв'язані між собою, але, з іншого боку, Булгаков завжди знат, що хвороба його батька (невросклероз), від якої він помер віці 49 років, в будь-який час може з'явитися у нього та приведе до смерті. Саме тому ми вважаємо, що "Записки покойника" можна розглядати як сповідь людини, яка в житті "грала в театр", яка пам'ятала, що в будь-який час може виявити в себе ознаки наближення смерті.

В цьому творі нами виділений хронотоп праці.

Часовий компонент — 91 %, просторовий — 9 %. В дієслівній формі автор надає перевагу минулому часу, з деякою "прив'язаністю" до нього — 80 % (теперішній час — 10 %, майбутній — 10 %).

Дослідження життєвого та творчого шляхів письменника дозволяє припускати, що М. А. Булгаков був індивідом, що знаходився в суцільному спектрі "т-типів" на початку флегматоїдної групи.

Ми довели, що життєвий та творчий шляхи будь-якого поета чи письменника обов'язково відображаються в творчості, саме тому і хронотоп можна вважати їх синтезом.

Література

1. Александр Блок в воспоминаниях современников: В 2 т. — М.: Художественная литература, 1980.
2. Анат Горелов. Три судьбы. — Л.: Советский писатель, 1978.
3. Баборенко А. И. А. Бунин. Материалы для биографии. — М., 1967.
4. Бекетова М. А. Воспоминания об Александре Блоке. — М.: Правда, 1990.
5. Бунин И. А. Соб. соч.: в 4 т. — Т. 1. — М.: Правда, 1988.
6. Булгаков М. А. Дневник. Письма. 1914–1940. — М., 1997.
7. Бунин И. А. Жизнь Арсеньева. Иркутск: Изд-во Иркутск. ун-та, 1988.
8. Бураго С. Б. Александр Блок. Очерк жизни и творчества. — К.: Художественная литература; Дніпро, 1981.
9. Венгеров Натан. Путь А. Блока. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963.
10. Виленский Ю. Г. Доктор Булгаков. — К. Здоровье, 1991.

11. Воспоминания о М. Булгакове. — М.: Советский писатель, 1988.
12. Ермолинский С. А. Из записок разных лет. — М., 1990.
13. Зернов В. М. Иван Бунин. — М.: Наука, 1973.
14. "Литературное наследство", т. 27—28.
15. Михайлов О. Строгий талант. Иван Бунин. Жизнь. Судьба. Творчество. — М., 1976.
16. Михайлов О. И. А. Бунин. Жизнь и творчество. — Тула: Приокское книжное изд-во, 1987.
17. Муромцева-Бунина В. Н. Жизнь Бунина. Беседы с памятью. — М.: Советский писатель, 1989.
18. Неизвестный Булгаков. — М., 1993.
19. Соколов Б. И. Три жизни М. Булгакова. — М.: Эллис Лак, 1997.
20. Чудакова М. О. Жизнеописание М. Булгакова. — 2-е изд. — М., 1988.
21. Чуковский К. А. Блок как человек и поэт. — Пг., 1924.
22. Шуканов Б. И. Время в психике человека. — Одесса: АстроПринт, 2000.

О. П. Виткова

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ХРОНОТОП — СИНТЕЗ ЖИЗНЕННОГО И ТВОРЧЕСКОГО ПУТЕЙ АВТОРА

Резюме

Жизненный и творческий путь автора всегда отображается в литературном творчестве, письмах, записках, автобиографических заметках. Именно поэтому хронотоп можно считать их синтезом.

Ключевые слова: время, пространство, хронотоп, глагол, личность.

O. V. Vitkova

Odessa National Mechnikov University,
Chair of Differential Experimental psychology

CHRONOTOP — THE SYNTHESIS OF LIFE AND CREATIVWAYS OF AN AUTHOR

Summary

Life and creative ways of an author are always reflected in his/her literary works, letters, notes, self-biographies. That is why we can consider chronotop as their synthesis.

Keywords: time, space, chronotop, verb, personality.

УДК: 158.9

О. В. Гассій, здобувач

Одеський державний економічний університет,
кафедра управління персоналом і економікі праці

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У ВИВЧЕННІ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Економічна психологія — нова, надзвичайно актуальна в усьому цивілізованому світі галузь знань. Ми підійшли до дослідження циклічних процесів в економіці крізь призму психологічного фактора. На прикладі ведучих країн світу — США, Японії, СРСР, Великобританії, ФРН проведений аналіз економічного розвитку; коливань в економіці у вищевказаних країнах і на фоні міжнародних відносин у світовому господарстві в ХХ столітті.

Ключові слова: економічна психологія, країни-лідери, коливання в економіці, світове господарство, психологічний фактор.

Напевно, можна говорити про те, що економічна психологія є новою, молодивченою галуззю знань у сучасній світовій психології. Перший проект емпіричного дослідження психологічних аспектів економічного поводження був запропонований Дж. Катона, який вважається основоположником економічної психології. Робота американського психолога залишила визначену частку критичної уваги наукового світу, в основному ведучих світових держав. Що стосується країн радянського простору, то інтерес вчених головним чином був сконцентрований на проблемах керування, людському факторі у виробництві і психології праці [7]. В даний час економічна психологія розвивається динамічно в усьому цивілізованому світі і вважається надзвичайно актуальною. Яскравим тому підтвердженням служить присудження найбільш престижної нагороди економічного світу — Нобелівської премії по економіці за 2002 р. союзу двох вчених: ізраїльтянину Д. Канеману й американцю В. Сміту. Комітет із вручення премії відзначив їхнє дослідження в області психології прийняття рішень і механізмів альтернативних ринків. Заслуговує на особливу увагу той факт, що Д. Канеман є професором психології Принстонського університету в Нью-Джерсі.

Нова дисципліна — економічна психологія — виникла як результат інтеграції наукового знання на стику політичної економії й окремих економічних наук, з одного боку, і психології з іншого. Проблематика цієї синтетичної міждисциплінарної науки дуже багата і різноманітна, що у свою чергу припускає масу можливостей у розробці різних підходів у новій маловивченій галузі психології. І, на наш погляд, сьогодні економічну психологію варто розглядати як колосальний нерозкритий потенціал.

У вітчизняній психології нова дисципліна поки що не одержала широкого розвитку та поширення. Сучасні науковці-піонери, що розвивають економічний напрямок у вітчизняній психології Ю. М. Швалб, О. В. Данчева (Київ), Т. П. Чернявська (Одеса) та ін. — в основному сфокусували увагу в галузі досліджень проблеми людини як суб'єкта економічної діяльності, у бізнесі, у підприємницькій діяльності [3], [11].

Спираючись на відомі праці знаменитих економістів — А. Сміта, А. Маршала, К. Маркса, Д. Кейнса та ін., ми підійшли до вивчення циклічних, а в сучасному розумінні вірніше було б сказати, коливальних процесів в економіці крізь призму психологічного фактора.

У зв'язку з вищевикладеним нам уявляється цікавим проаналізувати розвиток і економічне становлення ведучих, за оцінками фахівців, країн світу (США, Японія, Великобританія, ФРН, СРСР), а також "прощупати" коливання в економіці, що відбулися в ХХ столітті у вищевказаних країнах і на фоні міжнародних відносин у світовому господарстві.

У різний час учені-економісти пропонували різні теорії, що пояснюють коливання ділової активності. Це питання тривалий час залишається дискусійним. І на сьогоднішній день серед економістів не існує єдиної думки з приводу походження коливань в економіці.

Проте, незважаючи на множинність точок зору, вчені економісти сходяться в думці, що "тривалість циклічних періодів різко коливається, грани між окремими фазами стираються, виникає новий механізм економічного циклу" [10, с. 83].

Намагаючись пояснити походження коливань в економіці, більшість економістів-теоретиків знаходили їм природні пояснення, спираючись на класичні економічні поняття. Але, як виявилося на практиці, ринок живе по своїх визначених правилах і не завжди поводиться так, як про це пишуть у "компетентних джерелах". Доводиться констатувати той факт, що економічні прогнози, розраховані різними аналітиками-економістами, не завжди збігаються. Іноді трапляється, що при найменшій зміні ситуації (політичної, економічної, соціальної і т. д.) чи з інших причин економічні прогнози переглядаються і цілком змінюються. Звідси виникає природне бажання одержати відповідь на такі питання: чому при одинакових початкових умовах (інформаційної бази) результати розрахунків аналітиків не завжди збігаються, чому прогнози не завжди підтверджуються? І що пе за "інші" причини, здатні впливати на поводження людей і економічні відносини у суспільстві?

Отже, роль безперечного лідера у світовому господарстві до 1913 р. належала Великобританії. Але після двох світових воєн Англія, перебуваючи в таборі переможців, насправді погіршила своє економічне становище. Відвернена військовими подіями, Великобританія не змогла зберегти свій політичний і економічний вплив у колоніальних землях, що послабило її позиції у світовому господарстві і значно скоротило основну статтю доходу. Так, вже після Першої світової

війни Туманний Альбіон втратив частину своїх колоній, внутрішній борг виріс у 10 разів, збитки торгового флоту (предмет основної державної гордості) склали близько 70 %. Таким чином, одним зі значимих трофеїв, отриманим Англією як переможницею після закінчення Першої світової війни є зміна статусу — Англія з країни кредитора перетворилася в країну боржника. Фактично, після двох світових воєн, Великобританія ніколи більше не займала лідеруючі позиції у світі, її економіка ще довгий час перебувала в стані хронічного застою.

Основний конкурент Великобританії на Європейському континенті — Німеччина — до початку Першої світової війни досягла високого рівня економічного розвитку і у деяких галузях промисловості була світовим лідером. Загальновідомо, що Німеччина є ініціатором двох світових воєн. Програла обидві війни, але в найтяжких умовах за допомогою наданих їй кредитів відновила післявоєнне господарство. Вже з 1960-х років в економіці ФРН спостерігається стабільний ріст (деякі фахівці вважають, що перша післявоєнна криза відбулася в 1966—1967 рр.)

На іншому континенті ріст промислового виробництва, що почався, у США двічі переривався кризами надвиробництва (1903—1904, 1907—1908). Промисловий підйом, що пішов услід, продовжувався до 1913 р., "коли з'явилися ознаки кризи, з якої американська промисловість вийшла завдяки Першій світовій війні, що почалася" [4, с. 48].

Так вийшло, що розвиток економіки США не гальмувався війнами. Навпроти, світові війни, що стримували розвиток інших країн, що брали участь у них, сприяли бурхливому росту американської економіки. Вже в ході Першої світової війни і безпосередньо після неї завдяки зростанню промислового виробництва, викликаного замовленнями воюючих країн, а також кредитам, що надавалися європейським країнам, США перетворилися з країни боржника в головного світового кредитора. Під час Другої світової війни й особливо після неї в силу дії минуших факторів США закріпили економічні позиції світового лідера і зайняли провідне місце в капіталістичному світі. Так, за допомогою плану Маршала Сполучені Штати беруть активну участь у процесі відновлення і зміцнення зруйнованого господарства країн Західної Європи і Японії, нарощують вивіз позичкового і підприємницького капіталу в ці регіони.

Напрошується, на нашу думку, припущення, що поряд із внутрішніми класичними факторами стабілізації економіки існують деякі інші фактори, що мають зовнішній характер. Переконливим тому підтвердженням служить, зокрема, синхронізація окремих циклічних коливань у різних країнах, що є наслідком процесу інтеграції, що виросли, в залежності від зовнішньої торгівлі, діяльності транснаціональних компаній і т. ін.

Так, завдяки росту взаємозалежності ринків капіталів у різних країнах різке падіння курсів акцій на Нью-Йоркській біржі (1927,

1937, 1969, 1987) негайно одержало відображення на біржах інших країн і вплинуло на економічну ситуацію як усередині країни, так і світового господарства в цілому.

Чи, наприклад, енергетичні кризи 1973—1974 і 1980—1982, що розвивалися на фоні загострення політичних обставин на Близькому і Середньому Сході, основному нафтovidобувному районі капіталістичного світу.

Країни Західної Європи і Японія, не маючи власних джерел нафти і будучи імпортерами енергоресурсів з цього регіону, опинилися у повній залежності від політичної ситуації на Близькому і Середньому Сході.

Трохи за іншим сценарієм розвиваються події в Тихоокеанському регіоні. У Японії з початку століття спостерігався швидкий економічний ріст. Шоправда, процес цей не завжди був гладким. В роки після поразки в Другій світовій війні, під час наftovих криз 1970-х рр., а також після краху економіки "мильної бульби" на початку 1990-х рр. японська економіка переборювала значні труднощі.

Перевищивши до 1949—1951 рр. довоєнний рівень господарства, в економічному розвитку Японії вже з 1955—1973 рр. відбувається ривок, що у літературі позначається терміном "економічне чудо". Зумівши правильно зорієнтуватися в сформованому світовому ринку товарів і послуг, у 1960-х роках Японія використовувала сприятливі умови для вивозу товарів на світовий ринок і в 1980-і перетворилася у провідного експортера товарів і капіталу. Світові процеси впливали на економічне становище в Японії, однак у країні не спостерігалося абсолютноного скорочення виробництва, відбувалося лише скорочення темпів росту.

Географічне положення, наявність природних, трудових ресурсів, великий власний ринок, економічне партнерство з "братніми" країнами визначили особливості економічного розвитку СРСР. Але історія вносить свої корективи, і політика "нового мислення", процеси передбудови виявилися поштовхом до змін на політичній карті світу.

1990-і роки... Розпад СРСР, утворення нових незалежних держав ознаменували завершення епохи співіснування двох протилежних соціальних систем і висунули нелегкі проблеми залучення у світову економіку молодих держав. Природний у таких обставинах період адаптації, пошуку і визначення свого місця у світовому економічному просторі супроводжується зниженням ділової активності в новостворених державах.

Так, об'єднана Німеччина, цілком поглинена рішенням внутрішніх проблем, істотно знижила зовнішню активність. На цьому етапі основні сили й увага німецького уряду спрямовані на реконструкцію економіки східних земель, що, на думку фахівців, зажадає не тільки нових значних ресурсів, але і тривалого часу.

Японія до середини 1990-х років вводить у світову торгівлю країни Південно-Азіатського регіону. Саме в цей регіон переміщені дочірні підприємства, трудомісткі виробничі філії основних японських компа-

ній. На думку експертів, набирає силу черговий економічно активний регіон. Його примітною особливістю може виявитися переміщення центра економічного росту в Японію й в Азіатсько-Тихоокеанський Регіон.

У Сполучених Штатах і Великобританії в 1990-х рр. спостерігається стабільний економічний підйом, найбільш тривалий, за оцінками фахівців, за післявоєнний період.

Отже на прикладі світових лідерів ми відстежили "дорослішання", придбання і нагромадження досвіду ведення господарств вищено названих країн у минулому столітті.

Безперечно, сучасне світове господарство багато в чому відрізняється від того, яким воно було на початку і навіть у середині ХХ століття. Щохвилини світ адекватно адаптується і трансформується під пропоновані історією обставини. Держави знаходяться в динамічному процесі економічного становлення, що неприпиняється, та розвитку; реагування і пристосування до різних ситуацій як усередині країни, так і у світовому господарстві в цілому.

Але держава це хто? Делка абстрактна машина, здатна породжувати різні ідеї, зв'язані з улаштуванням суспільства, вибором шляхів свого розвитку, способом існування усередині країни і співіснування у світовому господарстві? Держава — це конкретні люди, а саме, свідомі індивіди-особистості, що володіють такою чудовою здатністю, як "свобода волі". Отже, державу варто розглядати як сукупність людей, а економічний розвиток країни в контексті уявлень, переконань, амбіцій і т. д., що природним чином забарвлюються особистими емоціями і базуються на індивідуально-психологічних властивостях індивідів. Тобто, аналізувати і прогнозувати економічний розвиток країни слід у контексті психологічного фактора.

Далі, з вищесказаного, на наш погляд, випливає, що сформовані традиційні уявлення про економічний цикл як про саморегулюючу систему недостатні для розуміння всіх явищ у цій області.

Грунтуючись на сучасних положеннях психологічних знань, стає зрозумілим, що в реальності існують інші причини, що мають визначений вплив на економічні системи й економічне поводження індивідів, які не мають економічний характер. Ці "інші" причини мають психологічний характер і, отже, аналізуючи "новий механізм економічного циклу" (10), а саме періоди криз і підйомів в економіці, варто враховувати людський психологічний фактор.

Проведене дослідження — ілюстрація деяких можливих напрямків у вивченні економічних процесів крізь призму психологічного фактора. Більш детальний науковий аналіз перерахованих напрямків дасть можливість на новому, більш високому рівні розуміти, прогнозувати і регулювати економічні процеси, аспекти економічного поводження, що відбуваються як усередині країни, так і у світовому господарстві в цілому.

На нашу думку, саме психологію можна і потрібно враховувати для пояснення і прогнозування економічних процесів, аспектів еконо-

мічного поводження і усі ці питання знаходяться у компетенції економічного психолога.

Література

1. Андреева И. В. Экономическая психология. Социокультурный подход. — СПб.: Питер, 2000. — 512 с.
2. Гутник В. Германия // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 8.
3. Данчева О. В. Швалб Ю. М. Практична психологія в економіці та бізнесі. — К.: Либідь, 1999. — 207 с.
4. Джинчарадзе В. З. Экономическая история США. — М.: Высшая школа, 1973. — 159 с.
5. Доронин И. Положение на фондовых и валютных рынках // Мировая экономика и международные отношения. — 1998. — № 8.
6. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости процента и денег. — М., 1978.
7. Китов А. И. Экономическая психология. — М.: Экономика, 1987. — 301 с.
8. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу. — К.: Вікар, 1999. — 737 с.
9. Леонтьева Е. Япония // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 8.
10. Мартыновский С. Теория периодичности кризисов и экономический цикл // Мировая экономика и международные отношения. — 1973. — № 9.
11. Чернявская Т. П. Опыт психологического сопровождения изменений в организациях. — К.: Наукові праці, МАУП, 2001. — Вип. 2. — С. 65-67.
12. Эглau. Ханс Otto. Борьба гигантов: Экономическое соперничество Европы, США и Японии: Беседа с У. Соммерсон, вице-президентом Нью-Йоркской консультативной фирмы. — М.: Прогресс, 1986. — 239 с.

О. В. Гассій

Одесский государственный экономический университет,
кафедра управления персоналом и экономики труда

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ИЗУЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Резюме

Экономическая психология — новая, чрезвычайно актуальная во всем цивилизованном мире область знаний. Мы подошли к исследованию циклических процессов в экономике сквозь призму психологического фактора. На примере ведущих стран мира — США, Японии, СССР, Великобритании, ФРГ проведен анализ экономического развития; колебаний в экономике в вышеуказанных странах и на фоне международных отношений в мировом хозяйстве в XX веке.

Ключевые слова: экономическая психология, страны-лидеры, колебания в экономике, мировое хозяйство, психологический фактор.

O. V. Gassiy

Odessa State Economic University

PSYCHOLOGICAL APPROACH TO THE RESEARCH OF ECONOMICAL PROCESSES

Summary

Economic psychology is a new, extremely actual field of knowledge in the whole civilized world. We have approached to the research of cyclic processes in economy through a prism of the psychological factor. On example of leading countries: USA, Japan, USSR, United Kingdom, Germany) an analysis was taken of economic development; fluctuations in economy in the above-mentioned countries and on a background of the international relations in a world economy in XX century.

Key words: economic psychology, leading countries, fluctuations in economy, world economy, psychological factor.

Вивчення економічного процесу з позиції психологічного фактора є новою, дуже актуальним сферою знань у цілому цивілізованому світі. Ми підходили до дослідження циклических процесів в економіці через склянку психологічного фактора. На прикладі країн-лидерів (США, Японії, СРСР, Великої Британії, Німеччини) було проведено аналіз економічного розвитку; коливань економіки в наведених країнах та на фоні міжнародних відносин в світовій економіці в ХХ столітті.

Ключові слова: економічна психологія, країни-лидери, коливання в економіці, світовий економічний процес, психологічний фактор.

Джерело: Гассій О. В. Психологічний підхід у вивченні економічних процесів // Психологічний підхід у вивченні економічних процесів / під ред. О. В. Гассія та А. М. Гасєва. Одеса: Державний економічний університет, 2008. 100 с.

УДК 338.4'01

ББК 65.3'01

ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

УДК 159.922.27

О. Є. Гуменюк, канд. психол. наук, ст. наук. співроб.
Інститут експериментальних систем освіти при ТАНГ

ВЗАЄМОВПЛИВ УЧИТЕЛЯ І НАВЧАЛЬНОЇ ГРУПИ В ІННОВАЦІЙНІЙ СИСТЕМІ ОСВІТИ

Авторська соціально-психологічна структура нормативно-особистісного класу організаційного взаємовпливу підтверджує науковий факт, що тільки при взаємодоповненні опосередкованого (параметр простору, властивість суб'єктивно пережитого часу, принцип модульності, процес виховання) і безпосереднього (механізм інтерактивної взаємодії, інноваційні програмово-методичні засоби, метод наслідування) діянь можна сформувати учнів (студентів) як повноцінних особистостей освітньої діяльності.

Ключові слова: нормативно-особистісний взаємовплив, модульно-розвивальна система, опосередкований і безпосередній вплив, особистість, освітня діяльність.

У процесі дослідження феномена конформності М. Дейч і Г. Джерард виділили два види групового впливу: *інформаційний і нормативний*. Під першим розуміли тиск меншості на особу, а під другим — більшості на людину. Очевидно, що зазначені типи діяння в контексті групового співжиття спрямовані на зміну поведінки індивіда.

Крім того, вітчизняні дослідники Г. О. Балл, М. С. Бургін стверджують, що у педагогічній взаємодії між педагогом і вихованцями не можна обйтися без монологічних та нормативних впливів [1]. Цілком слушно теоретично та емпірично вирізнати ціннісне та духовне діяння. Відтак під час обґрунтування модульно-розвивального оргвпливу виділяємо пізнавально-суб'єктний вплив, нормативно-особистісний взаємовплив, ціннісно-індивідуальнісний самовплив та духовно-універсумне самотворення, котрі у взаємодоповненні та гармонійності сприяють утворенню в учасників інноваційного навчання образів суб'єктивної реальності.

Автор обґруntовує соціально-психологічну структуру нормативно-особистісного класу взаємовпливу між вчителем чи викладачем і групою учнів (студентів), що змістово співпадає із другим періодом повного функціонального циклу модульно-розвивального процесу, тобто домінантно актуалізує перебіг *виховного процесу*, формує позитивний психокультурний клімат педагогічних взаємостосунків, спричинює вмотивовану трансформацію теоретичних знань у норми і взірці поведінки, діяльності, спілкування й забезпечує прискорення соціально-розвитку кожної особистості. Доведено, що запропоновані складові нормативно-особистісного взаємовпливу забезпечують як опосередковане діяння за допомогою параметра структурності, властивості суб'єктивно пережитого часу, принципу модульності, процесу виховання, так

і безпосереднє, головним чином шляхом задіяння механізму інтерактивної взаємодії, інноваційних програмово-методичних засобів, методу наслідування; обґруntовується й доводиться гіпотеза про те, що тільки взаємодоповнення цих складових взаємопливу спричинює перетворення учнів на особистостей освітньої діяльності, котрі ефективно самостверджуються у соціально-культурно-психологічному просторі-часі модульно-розвивальної системи.

У системі інноваційного навчання *нормативно-особистісний клас взаємопливу* змістово співпадає з другим періодом функціонального циклу модульно-розвивального організаційного процесу. Вказане діяння зорієнтоване на *нормування* отриманих знань під час здійснення навчально-виховно-освітньої діяльності, до якої соціально причетні вчитель (викладач) та група учнів (студентів) і кожен учасник учіння зокрема. І це природно, адже важливою функцією педагога у процесі навчання є заличення наступників до нормування, зазначають Г. О. Балл, М. С. Бургін [1]. Останнє дає змогу всім і кожному, у форматі спільногопошукового обговорення поставлених науково-практичних проблем, із вчителем мисленнєво працювати на другій фазі експериментального циклу з освітніми планами, проектами, програмами, алгоритмами, інструкціями, правилами, схемами, еталонами, технологіями, причому в чітко спроектованій ситуації соціально-психологічної взаємодії.

Водночас важливо, що норми зосереджують увагу учнівської групи на тому, чого *треба дотримуватися* (правила) та чим *користуватися* (вzірці) під час застосування знань, умінь, навичок у навчальній діяльності. У процесі такої спрямованої полідіалогічної роботи між учителем та учнями виникають *взаємопливи* один на одного, оскільки кожен (у т. ч. й наставник) висловлює гіпотетичні думки і припущення щодо процедури складання плану, проекту чи алгоритму тощо. Поєднання колективного, групового та індивідуального пошуку прийнятних способів і форм соціального приземлення теоретичних знань ставить вихованців у позицію не лише *суб'єктів учіння*, а й повноцінних *особистостей освітнього нормотворення*, які формовиявляють і позитивно розвивають у собі моральність, відповідальність, емпатійність та ін.

Обґрунтуюмо запропонований нами [5] *другий клас організаційного взаємопливу* та його структуру (параметр структурності, минуле як властивість суб'єктивно пережитого часу, принцип модульності, інноваційні програмово-методичні засоби, інтерактивний механізм спілкування, виховний процес, метод наслідування), що зосереджується на процесі розвиткового формування учнів як особистостей під час зреалізування паритетної освітньої діяльності (рис.).

Значення параметра *структурності* соціально-культурно-психологічного простору (СКПП) організаційно пов'язане з нормативно-особистісним взаємопливом. Якщо показник цілісності пізнавально-суб'єктного діяння забезпечує гармонійність впливу, то "структурність відображає рівень і міру диференційованості цілей усередині

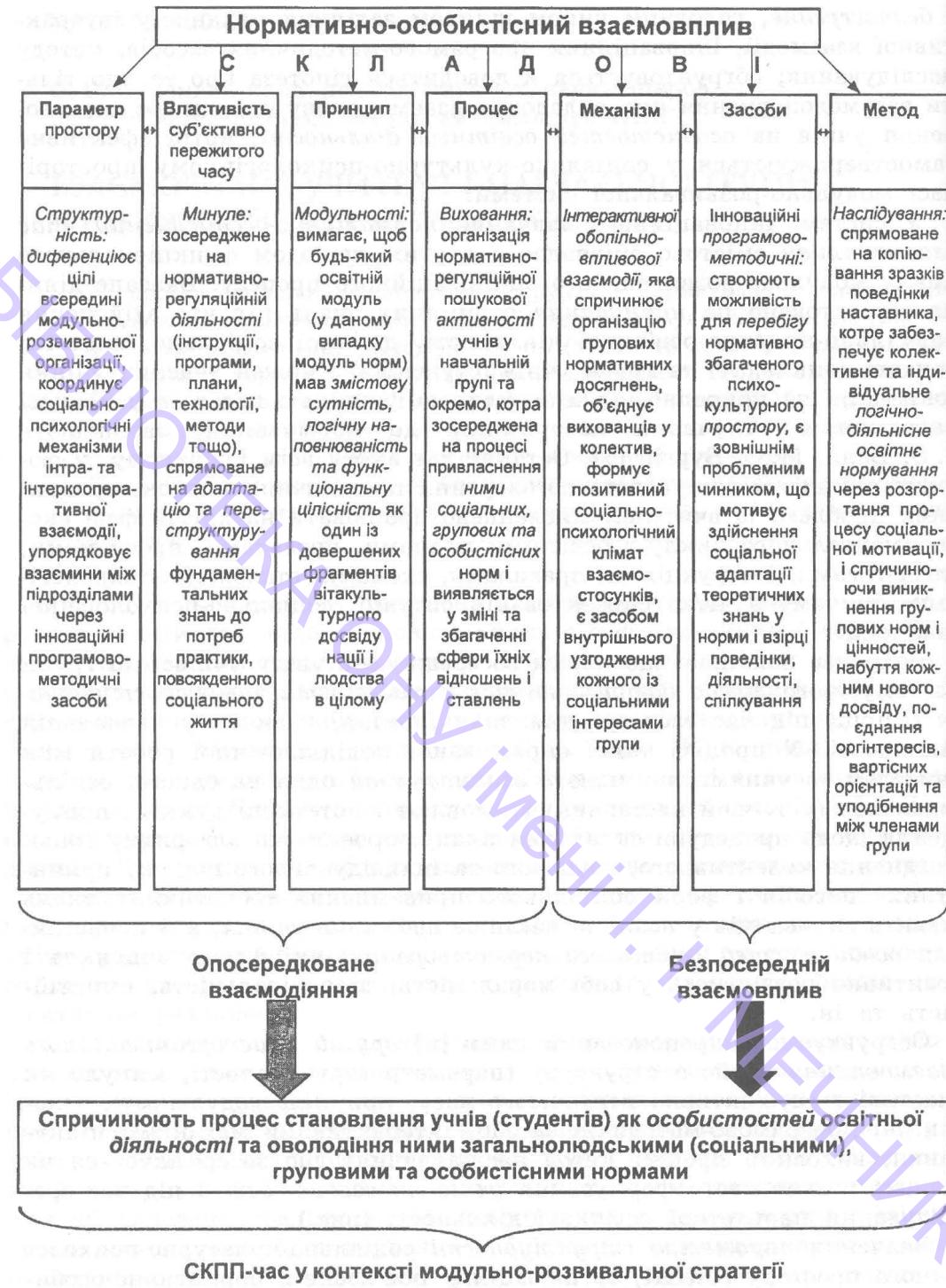

Рис. Структура нормативно-особистісного взаємовпливу у системі інноваційної освіти

організації, розвиток функцій координації соціально-психологічних механізмів, що дають змогу розвиватися інтракооперативній взаємодії між елементами і підрозділами" [7, с. 131]. В модульно-розвивальній системі ці завдання виконують компоненти інноваційного програмово-методичного забезпечення експериментального навчання, а саме: граф-схеми, вітакультурні матриці, наукові проекти, освітні сценарії, міні-підручники та освітні програми самореалізації [19; 21]. Останні диференціюють освітні завдання між учнями (студентами), вчителями (викладачами), керівництвом школи (ВНЗ) й у такий спосіб сприяють розвитку інтра- та інтеркооперативної взаємодії (обмін нормативними діями, забезпечення досягнень, об'єднання особистостей у групу, організацію, спільне прийняття і реалізація рішень тощо), впорядковують взаємини між підрозділами. Відтак формується СКПП ставлень, намірів, бажань, позицій, паритетності, взаємозбагачення і т. ін.

Компоненти інноваційного програмово-методичного забезпечення також характеризуються такими загальносистемними ознаками: складністю, інтегрованістю, диференційованістю, концентрованістю, децентралізацією та розмірністю соціально-психологічного простору [7, с. 136]. Зокрема, складність, як критерій значущих соціальних зв'язків між управлінцем-наставником-наступником-батьком, відображається переважно в *граф-схемах*. Останні регулюють соціально-психологічну цілісність модульно-розвивального взаємопливу, рівень розвитку *оргдосвіду* учасників спільної діяльності та оргклімат. "Інтегрованість — це характеристика узгодженості і внутрішньої *впорядкованості*" [Там само, с. 137] процесів розвивальної взаємодії між учителем і навчальною групою, котрі спрямовані на збереження оргструктур. Вона виявляється здебільшого у *матрицях* соціально-культурного змісту навчальних модулів, що відображають становлення конструктивних тенденцій у взаємостосунках, вирішення внутрішньоорганізаційних суперечностей, досягнення комфортності у педагогічних взаємостосунках, оскільки проектиують стратегічну інтеграцію імовірного перебігу навчального, виховного, освітнього і самореалізаційного ритмо-потоків конкретного інноваційного оргмодуля.

Зазначимо, що "диференційованість — це показник, що відображає багатоманітність різних елементів і підструктур у межах єдиного соціально-психологічного простору, результат ціннісних намірів, позицій суб'єктів, взаємини, прояв їхньої активності і т. ін." [Там само, с. 139, 140]. Ця ознака виявляється у *наукових проектах*, що є тактичним засобом управління безперервною розвивальною взаємодією у класі, котра досягається конкретно-ситуативною гармонізацією різновидів її змісту за умов переважання еталонно заданого, психолого-педагогічного. Ці проекти складаються із загальної і спеціальної частин, кожна з яких має власну будову та оформлення. Перша містить категорії, основні завдання психосоціального розвитку, результат функціонування навчального модуля (знати, вміти, нормувати, цінувати); друга детально розкриває обсяг, структуру, форми і методи полідіалогічних взаємин у навчальному процесі.

ємостосунків наставника й наступників на кожному 30-хвилинному занятті.

Концентрованість — це показник, що присутній у модульно-розвивальних сценаріях. У результаті дії останніх "утворюються своєрідні активні зони, де виникає стійке зосередження різних *намірів, спонукальних сил, соціальних установок і диспозицій* і, як наслідок, збільшується кількість зв'язків, відносин, інтенсивність взаємодії і т. ін." [7, с. 140]. Це відбувається, тому що сценарії модульно-розвивальних занять розгортаються за психодраматичною класичною схемою "зав'язка — кульмінація — розв'язка", що створює ефект концентрації, а саме, *творчу активність* учителя (викладача) і навчальної групи. Така освітня робота формує співробітництво між учасниками, налагоджує полідіалогічні взаємостосунки і сприяє виникненню колективних форм взаємопомоги, обопільної відповідальності, взаємовпливу. Відтак керівництву школи (ВНЗ) "необхідно якомога раніше виявляти ці зони творчого співробітництва і створювати максимально сприятливі умови для іх функціонування, оскільки такі центри — джерела перспективних програм розвитку усієї оргдіяльності" [Там само, с. 142]. Наші експериментальні дослідження [4, с. 101—153] показали, що в цих центрах існує благодатний соціально-психологічний клімат, а тому є підстави визначити стан оргклімату як сприятливий. Адже коли "виникає дискомфорт, порушення взаємовідносин чи конфлікти з адміністрацією, подібні процеси швидко розповсюджуються й на інші підструктури ..." [7, с. 142]. Тому наявні зони зосередження-концентрації у сценаріях сприяють досягненню учнями (студентами) підвищеного тонусу ініціативи, навчально-нормативного професіоналізму, розвивають уміння грамотно взаємодіяти з партнерами за проблемних умов виконання освітніх завдань.

Підкреслимо, що *децентралізація*, на думку В. П. Казміренка, — відображення *міри активності* елементів і підструктур у межах загального СКПП; вона характеризує тенденції, що спрямовані на саморозвиток, зниження ефектів стереотипізації, рутинності. Вказана ознака присутня в освітніх програмах *самореалізації* особистості учня (студента), що відіграють роль засобу зростання самоповаги наступників, їхнього самоствердження та самореалізації. Тому, пише далі вчений, показник децентралізації — це не лише характеристика оргсамостійності елементів чи підструктур, а й рівень розвитку партнерських відносин, якість спільнотного організаційного функціонування, що спрямовані на прискорення психосоціального розвитку шляхом максимальної актуалізації внутрішніх резервів кожного учасника цих відносин. Зреалізовані учнями завдання в аналізований інноваційній програмі є організаційною частиною взаємного збагачення та розвитку модульно-розвивального процесу як пошукового континууму (від лат. continuum — безперервний) їхньої самоактивності.

Ознака *розмірності* найбільше виявляється в *розвивальних міні-підручниках* та являє собою "кількість зв'язаних одиниць, що містять стійкі організаційні критерії і функції" [7, с. 136]. Створені вчите-

лем-дослідником міні-підручники відображають розмірність через подання мінімізованого вітакультурного змісту відповідно до етапів цілісного функціонального циклу та з орієнтацією на ускладнення освітніх задач у системі "знати — вміти — нормувати — цінувати". Така поетапна освітня робота наставника сприяє самоуправлінню та саморозвитку учасників соціальної взаємодії.

Воднораз *структурність* СКПП та її ознаки розкривають специфіку компонентів інноваційного програмово-методичного забезпечення за конкретних обставин освітнього експериментування, "виявляють тенденції в механізмах соціально-психологічної регуляції: стійкість, оптимальність, відповідність, динамізм і т. ін., а також є складним комплексом показників, що дозволяють дати аналіз організаційної складності зв'язків, відносин, взаємин, намірів і дистанцій суб'єктів, їхнього місця і ролі у системі взаємозалежностей" [Там само, с. 146].

"*Властивість* суб'єктивно пережитого *часу — минуле*" [18] — співпадає не лише із знаннями, а й з нормативною взаємовпливовою діяльністю навчальної групи. Зокрема, на оцінюваньно-смисловому та адаптивно-перетворювальних етапах окреслюється спільний діяльний простір учнів шляхом актуалізації механізмів оцінювання і самооцінювання, контролю та самоконтролю перебігу мисленневого експериментування і ситуативної творчої рефлексії. Суб'єктивне переживання часу навчальною групою відображається під час нормотворчої функції (призначення) теоретичного знання, тобто подання інформаційно-пізнавального модуля у прийнятних соціально унормованих формах (інструкція, програма, плани, технології тощо). Це відбувається завдяки організованому залученню учнів (студентів) до регуляційної діяльності, котра визначається нормами-правилами і сприяє переструктуруванню та адаптації до потреб практики фундаментальних знань. Тому цілком зрозуміле переважання на цих етапах саме модуля норм. Наприклад, у ситуаціях соціальної взаємодії між учителем та мікргрупами учнів стоїть завдання відшукати адекватну форму нормування наукових знань, починаючи з найпростіших способів соціальної презентації теоретичних залежностей (план, алгоритм, інструкція) до більш складних (проект, програма, методика, технологія тощо). У будь-якому разі, залежно від особливостей освітнього змісту, треба створити кілька версій *соціального нормування* під час паритетної пошукової активності наставників і наступників. Найкраще коли одна група учнів займається простішими формами нормування знань, а інша — складнішими. Через процес проблемного діалогу кожне угруповання ділиться своїми здобутками, інше фіксує процедуру отримання нових знаннєвих організованистей або формулює рекомендації. Як наслідок, відбувається нормативний взаємовплив між мікргрупами й учителем, який сприяє їхньому психосоціальному зростанню й стимулює самореалізаційний потенціал особистості у її конкретних вчинкових діях.

Принцип модульності, акумулюючи здобутки системного підходу, вимагає, щоб будь-який окремий освітній модуль (наприклад, змісто-

вий) як довершений фрагмент змодельованого соціокультурного досвіду (знання, уміння, норми, цінності) мав високоструктурну *сутність*, *логічну наповнюваність*, *функціональну цілісність*, сприяв поширенню і збагаченню ціннісних орієнтацій в уяві та вчинках учнів (студентів). Під час дії другого класу організаційного впливу зазначений принцип ще й зорієнтований на активізацію аналізованого досвіду між учасниками освітнього дійства через норми і способи їх формування.

Нормативно-особистісний взаємовплив між учителем і навчальною групою скерується в основному *процесом виховання*, тобто через систему ставлень, відносин, їй організується як їхня нормативно-регуляційна активність, яка спричинює прискорене соціальне зростання наступників як особистостей. І це природно, адже і виховання, і навчання — двосторонні процеси, котрі здійснюються в активній взаємодії і *взаємовпливі* наставників і вихованців. При цьому педагог є організатором і керівником не лише циклу навчання, а й виховання [9, с. 330].

Загалом виховання як суспільний феномен — це важливий аспект входження молодих людей у буття суспільства, виробничу діяльність, їхнього становлення як особистостей. Зазначене явище виникло із потребо-практичного складу життя кожного, оскільки здійснюється внаслідок оволодіння універсальними формами вітакультурної активності (поведінка, спілкування, діяльність, вчинок). Тому за модульно-розвивальної системи *виховання* — цілеспрямований оргпроцес розвитку в наступників суспільно-культурних якостей (ввічливість, діловитість, гуманність тощо), норм соціальної поведінки, що спричинюють їх особистісне вдосконалення. В інноваційному циклі взаємовпливу це явище виконує такі функції: формує позитивне ставлення, підтримує акти вчиняння, розвиває в учня Я-духовне до себе і світу; плекає суспільно компетентну особистість; забезпечує оволодіння кожним оргкультурою; розвиває самосвідомість школяра (студента), стимулює його самовизначення, самореалізацію та самоствердження.

Зміст виховання у модульно-розвивальному метапроцесі зосереджений на нормативній взаємовпливовій полідіалогічній активності, котра розгортається між учителем (викладачем) та учнем (студентом) і опосередковується циклом формування мотивації (усвідомлення потреб, передумова становлення мотиву). Причому виховний ритм закономірно слідує за навчальним, наповнюючи педагогічним сенсом другий період інноваційного освітнього циклу. Тут утверджується *виховане навчання* як такий процес, за якого ще й реалізується взаємозв'язок привласнених знань, умінь, навичок під час дії першого класу впливу та оволодіння оргдосвідом творчої нормативної діяльності, формування вартісного ставлення до актуалізованого освітнього змісту.

За інноваційних умов навчання виховні взаємовпливи відбуваються завдяки функціонуванню нормативно-регуляційного періоду оргмодуля. Адже соціально-культурним поступом суспільства є наявність

ліміту (норм і правил) у життєдіянні. Норми як зразки та діяльнісні правила загалу "функціонують на трьох рівнях-модусах: макросередовищі, мікросередовищі і на рівні особистості" [3, с. 192]. Перший керується здебільшого загальнолюдськими *соціальними нормами*, що регулюють життєздійснення великих груп, соціуму; до другого належать малі групи, а саме сім'я, організаційний колектив, навчальний клас т. п., котрі користуються *груповими правилами*; третій рівень регулюється, головно, дією *особистісних норм*, які формуються у процесі інтеріоризації соціального і групового лімітів та обмежень.

У циклі керованого виховного взаємовпливу між мікрогрупами учнів і вчителем (соціально-психологічний клімат) та іншими структурними підрозділами школи (оргклімат) залежно діють загальнолюдські (соціальні), групові та особистісні норми. І це природно, адже соціальні правила не лише віддзеркалюють потреби суспільства в утвердженні прийнятних вимог, а й створюють мисленнєву модель дій наставників, пропонують засоби соціальної оцінки та контролю за повнотою реалізації цих вимог. Відтак суспільні норми — це ще й чинник активізації модульно-розвивального оргклімату, засіб контролю освітнього процесу під час функціонування полідіалогічної взаємодії. У життєактивності класу і кожного учня зокрема здебільшого переважають усвідомлені потреби пошукування, котрі регулюють їхню поведінку та діяльність, утворюють групові й особистісні норми. Внаслідок дії вказаних правил самосвідомість учнів (студентів) набуває довершеної особистісної повнофункціональності, а *норми стають системою оцінок, поглядів і взірців* у зреалізуванні власних вчинкових дій на шляху освітнього культурного творення.

Соціальну основу змістового модуля інноваційної системи, як відомо, становить блок *норм*, що являє собою складну організацію соціально достовірних, чітко структурованих правил (цилі, плани, проекти, програми, алгоритми, інструкції, стандарти, методи, технології, версії, правила тощо) [21, с. 125] та об'єктивується в нормонаслідувальних діях і вчинках. І хоч норми використовуються на всіх етапах модульно-розвивального циклу (від чуттєво-естетичного до спонтанно-кreatивного), все ж лише оцінювально-смисловий і адаптивно-перетворювальний мають чітко визначену нормативно-регуляційну орієнтацію, за якої здобуті знання у процесі взаємовпливу переструктуруються і організовуються як соціально унормований досвід нації та людства. Тому можна погодитися з Протагором, котрий повчав, що "природа не знає норм і завдачує людині їх запровадженню як найістотніших здобутків. Саме "інститути її угоди були тим, що підняло людину над дикістю" [13, т. 1, с. 82]. Отож процес нормативно-виховного взаємовпливу, котрий головно актуалізує регуляційний потенціал учня, виконує функцію особливого, а відтак спричинює функціонування соціальної, нормативної та особистісної різновидів психічної активності.

Здійснений аналітичний огляд компонентів нормативно-особистісного впливу дає змогу сформулювати таке узагальнення: параметр простору, властивість суб'єктивно пережитого часу, принцип модульності,

процес виховання утворюють **опосередкований взаємовплив** на процес становлення учнів як особистостей освітньої діяльності. Водночас за логікою дослідження є об'єктивна потреба обґрунтувати складові **безпосереднього взаємодіяння** між учителем і навчальною групою школярів.

Механізм інтерактивної взаємовпливової взаємодії між учителем (викладачем) та учнями через нормативні мікрогрупові дії сприяє організації освітніх досягнень, регулює їхню партнерську діяльність, позитивно формує соціально-психологічний клімат взаємин, об'єднує у колектив, а тому є засобом внутрішнього узгодження кожного. Це відбувається внаслідок диференціації тематичних завдань, форм і методів навчально-регуляційної роботи між наступниками, а також завдяки моделюванню ситуацій практичного використання теоретичних знань, їх застосуванню за типових і нетипових умов, реалізації технологій і методик, які мобілізують емоційні, інтелектуальні та вольові зусилля юних особистостей. Саме так у них виробляються ефективні способи дії із соціальними нормами та правилами поведінки, вони досягають повнодіяльнісного оволодіння й оперування ними.

Інноваційні **програмово-методичні засоби**, окрім адаптації різновидів змісту розвивальної взаємодії та розв'язання управлінських завдань в освітній системі (стратегія, тактика, техніка, засіб), виконують ще й певну функціональну роль у модульно-розвивальному навчанні. Зокрема, граф-схеми навчальних курсів адаптують основоположний соціально-культурно-психологічний зміст навчальних курсів до умов діяльності школи, матриці навчальних модулів — цей самий зміст до цілей і завдань культурного розвитку особистості, наукові проекти (для вчителя) — науково-психологічне наповнення навчальних модулів до умов і можливостей інноваційного процесу, освітні сценарії — художньо-психологічне зображення навчання до психомистецького перебігу цілісного модульно-розвивального циклу, розвивальні міні-підручники — найвагоміший освітній зміст у його психосмисловому витлумаченні до ментального досвіду та індивідуальних можливостей учнів, нарешті освітні програми самореалізації особистості — цей основоположний зміст до соціодуховних потреб та індивідуальних властивостей наступників. Звідси очевидно, що під час дії другого класу впливу програмово-методичні засоби відіграють роль мотиваційних чинників, котрі забезпечують продуктивне розгортання освітньої діяльності, моделюють нормонаслідування і нормотворення у соціальній взаємодії вчителя і навчальної групи, завдяки яким, власне, і відбувається адаптація теоретичних знань до потреб повсякденної практики.

Наслідування як метод взаємовпливу нормативно-особистісного класу спрямоване на оволодіння наступниками **освітнім нормуванням**, що розпочинається із копіювання зразків поведінки вчителя (викладача) до їхньої вмотивованої діяльнісної роботи у процесі взаємодії з іншими, де виникають групові норми й цінності. І справді, щоб адаптувати теоретичні знання до суспільної практики, учні повинні спо-

чатку відтворити дії чи зразки поведінки інших. Тому, наслідуючи наставника, вони навчаються нормувати, а пізніше використовують ці правила, взірці і навички у циклах самостійного вчиняння. Підтвердженням цього факту є репліка Т. Котарбінського, котрий писав, що загалом немає навчання без копіювання. А Г. Тард за допомогою наслідування пояснював прогресивні зрушення у соціальному житті (виходи, відкриття), що прискорюють суспільний прогрес і забезпечують позитивні взаємостосунки. "Як ми навчаемся норм?" — ставив питання К. Поппер і відповідав: — Спершу вчимося *наслідувати* інших і в такий спосіб навчаемся дивитися на норми поведінки, немов би вони складаються з чітко фіксованих правил" [13, т. 2, с. 454].

Більше того, Г. Зіммель вважає копіювання засобом залучення індивіда до системи групових цінностей, що є необхідним моментом налагодження порозуміння між співбесідниками. Загалом "наслідування відіграє винятково важливу роль у поведінці людей. Під його впливом формуються не тільки навички діяльності, а й духовні цінності — ідеї, смаки, нахили, манери" [8, с. 118].

Природно, що наслідування у модульно-розвивальному циклі як складне соціально-психологічне явище — це не лише автоматизоване повторення учнями взірця, а й процес соціального пошукування і творення, групового тиражування і нормування, а тому значуща культурна форма набуття нового досвіду наступниками за паритетних умов співдіяльності з учителем. Причому взаємовпливове копіювання сутнісно спрямоване на формування стійких оцінок, учників, котрі характеризуються подібністю. Це спричинює поєднання інтересів, ціннісних орієнтацій та зреалізовує цикл уподібнення членів орггрупи. Отож копіювання — універсальний метод оволодіння дійсністю, котрий поширюється на становлення особистісних рис молодого покоління, оскільки здійснюється через інтерактивну діяльнісну взаємодію, яка зачіпає мотивацію, тобто процес усвідомлення освітніх потреб, формування мотиву.

Водночас наслідування дає змогу формувати у свідомості учнів (студентів) *розумові дії*. Адже відомо, що відсутність останніх не тільки знижує результативність навчання, комфортність соціального життя вихованців і наставників, а й згубно впливає на подальший прогрес розумового розвитку особистості [див. 20]. Свого часу Л. С. Виготський писав, що "тільки те навчання хороше, яке йде попереду розвитку. Тоді воно пробуджується й викликає до життя цілу низку функцій, які перебувають у стадії дозрівання, лежать у зоні найближчого розвитку" [2, с. 252]. Тому важливою є соціально-унормована ситуація розвитку навчально-виховного процесу через копіювання, оскільки зовнішнє (зразок поведінки вчителя) рано чи пізно стає внутрішнім (індивідуальним). Внаслідок наслідування кожна вища психічна функція з'являється у групи школярів (студентів) двічі — спочатку як колективна, спільна оргдіяльність, а потім як внутрішній спосіб мислення, світобачення. Так відбувається *процес інтеріоризації* чи

"вростання" (за Л. С. Виготським) зовнішнього світу у внутрішній, вітакультурного досвіду людства у ментальний досвід особи.

За логікою сказаного очевидно, що розумове становлення учнів через метод копіювання здійснюється на двох рівнях: *рівні актуального розвитку* (РАР) (самостійне адаптування до норм) і зоні найближчого розвитку (нормування з допомогою наставника), тобто у співробітництві, передусім співнаслідуванні і створенні. Причому другий рівень розвиткового функціонування має вирішальне значення у розвої процедур складання й апробації планів, алгоритмів, методик, тому що спричинює формування ланцюжка внутрішніх інтелектуальних процесів особистісного зростання-ствердження вчителя та членів навчальної групи через зовнішній цикл їхніх взаємовпливових стосунків. Примітно те, що таке нормативне наслідування не є механічним, автоматичним циклом, а добре усвідомленням та внутрішньо вмотивованим копіюванням за педагогом його дій і вчинків. Воно врешті-решт і визначає зону найближчого розвитку учнів, яка знаходиться між тим, чого він може навчатися, і тим, чого не в змозі виконати самостійно. "У співробітництві кожен виявляється сильнішим і розумнішим, ніж тоді, коли працює індивідуально; він вище піднімається щодо рівня інтелектуальних утруднень" [20, с. 8].

Роль учителя під час функціонування другого класу оргдіяння якраз і полягає в активному втручанні у соціальне середовище учнів через нормативні копіюальні впливи, які переростають у *діалогічні* та *практичні взаємовпливи*, коли вони працюють не лише на рівні ЗНР, а й на РАР. Це відбувається тому, що спочатку завдання з нормування знань наслідуються кожним у процесі співробітництва (ЗНР), потім виконуються самостійно (РАР) у мікрогрупах, а пізніше здійснюється обмін досвідом між ними, педагогом, котрий теж оволодіває неповторним школянським (студентським) лімітом. Так, на думку Л. С. Виготського, вчитель під час організації навчання має створити кілька зародків розвитку, тобто започаткувати психокультурні цикли, які обов'язково мають пройти діти. Такими своєрідними ембріонами в інноваційній системі є знання, норми, цінності, духовність, завдяки яким педагог налагоджує розвивальну теоретично-пізнавальну, нормативно-регуляційну, ціннісно-вчинкову та духовно-самореалізаційну різновиди пошукової активності учнів чи студентів у співробітництві, що переростає згодом у їхнє самостійне освітнє вчиняння.

Отже, внаслідок нормативного наслідування зразків поведінки педагога забезпечується як організований перехід зовнішнього вітакультурного досвіду у внутрішній світ вихованця (*інтеріоризація*), так і зворотний зв'язок, тобто трансформація його внутрішніх станів і властивостей у зовнішні, практичні дії (*екстеріоризація*), що виявляються у створених планах, алгоритмах, методиках.

Аналізовані складові нормативно-особистісного класу взаємопливу, а саме механізм інтерактивної взаємодії, програмово-методичні засоби та метод наслідування, у взаємодоповненні спричиняють *безпосереднє діяння* на процес становлення групи учнів (студентів) як особистост-

тей освітньої діяльності. Теоретична аргументація тут зрозуміла: проблема діяльності органічно пов'язана із тематикою формування особистості. Остання стається, виявляється, вдосконалюється і розкривається тільки в діяльності і через діяльність. У ній кожен закріплює та оволодіває відакультурним досвідом, навчається узагальнювати й абстрагувати, встановлює причинні зв'язки між речами, а кожне зусилля як персоніфікована дія набуває значення та смислового наповнення.

Проблему діяльності, як відомо, теоретично висвітлювало багато відомих психологів, щонайперше С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, В. П. Зінченко, А. В. Петровський, П. А. М'ясоїд, К. А. Абульханова-Славська, А. В. Брушлінський, П. Я. Гальперін, В. В. Давидов та ін. Їхні теоретико-методологічні підходи і розвідки є надзвичайно глибокими і водночас різними. Тому скористаємося визначенням діяльності, що подане у словнику: це — "активна взаємодія із навколошньою дійсністю, під час якої жива істота являє собою суб'єкта, котрий цілеспрямовано впливає на об'єкт і задоволяє свої потреби" [14, с. 95]. Або "діяльність — це сукупність дій людини, що спрямована на задоволення її потреб та інтересів" [9, с. 176].

Ланцюжок дефініцій та описових визначень можна було б продовжувати. Проте нас цікавить проблема діяльнісно-нормативних взаємовпливів між учителем, групою учнів і кожним учасником інноваційних взаємостосунків, котрі спричиняють їхнє становлення як особистостей. Щоб обґрунтувати цей процес, звернемося до психологічного аналізу структури діяльності, оскільки її елементи (потреби, мотиви, мета, дія, операції, предмет і т. д.) не лише сприяють розвитку різних психічних пізнавальних процесів, а й спрямовані на *оволодіння соціальними, груповими, особистісними нормами, що спонукають до позитивних вчинків, самореалізаційного способу життя*.

Скористаємося структурою діяльності О. М. Леонтьєва та обґрунтуюмо її складові в контексті нормативно-особистісного взаємовпливу. Згідно з поглядом ученого і його наукової школи цілісна діяльність утримує такі елементи: потреби — мотиви — мету — умови досягнення мети — власне діяльність — дії — операції — результат. *Предметний зміст* освітньої нормативної діяльності (те, за допомогою чого вона здійснюється) складають потреби, мотиви, мета та умови (єдність мети й умов складають задачу). До її *структурних реалізаційних елементів* належать власне діяльність, дії та операції.

Виникнення та здійснення *освітньої діяльності* в інноваційному циклі відбуваються завдяки наявності у свідомості учасників *потреби* в оволодінні знаннями і їх нормуванні та *мотиву*, тобто такого формовияву потреб, коли наступник приймає свідоме рішення взаємодіяти із наставником у процесі спільного обговорення циклу нормування. На основі цих спонук утворюються мотиви до різних діяльностей (передусім до нормування, вчиняння, розвитку Я-духовного), де й виникає *полімотивація*. Мотив до нормування, передбачаючи продуктивний взаємовплив, спонукає кожного й учнівську чи студентську групу

загалом до постановки *задач*, обґрунтування *мети*. Остання у свідомості учня задана за умов функціонування СКПП-часу як необхідної складової оргклімату. Зрозуміло, що будь-яка мета вимагає виконання *дій*, котрі актуалізуються через інтерактивну кооперативну взаємодію між учителем та вихованцями.

Безперечно, дія — це та складова інноваційної освітньої діяльності, яка спрямована на *предмет* (форми соціального нормування наукових знань: цілі, плани, програми, алгоритми тощо) і реалізацію мети. Перша (освітня дія) здійснюється завдяки спільному обговоренню із учителем процесу нормування, далі відбувається демонстрація того, як це потрібно робити, а потім організується мікрогрупове копіювання учнями зразків поведінки наставника у формі виконання ними циклу освітніх дій. "Способи здійснення дій називаються *операціями*. Останні — це перетворені дії, котрі стали *способами здійснення інших дій, більш складних*" [17, с. 133]. Іншими словами, прокопійовані дії щодо соціального нормування здобутих теоретичних знань учні переносять у формат самостійного освітнього нормування під час проходження ними адаптивно-перетворювального етапу. Вони стають *операціями* у процесі школярських вчинкових дій (наприклад, створення плану чи проекту міні-підручника, написання інструкції, алгоритму чи рецензії), тобто через всезростаючу наявність ціннісно-індивідуальнісного класу самовпливу. Досягнутий учнями навчально-виховний результат сприяє їхньому становленню як *особистостей освітньої діяльності*. Тому нормонаслідувальна та *нормотворча робота* учасників інноваційних взаємин — це взаємозалежна внутрішня (психічна) і зовнішня (фізична) активність, яка спрямована на соціальну адаптацію і створення нових організованистей наукових знань у вигляді планів, проектів, програм, інструкцій тощо, регулюється свідомою метою і забезпечує їхній психокультурний розвиток як особистостей.

Загальновідомо, що у процесі розвитку діяльності "постійно виникають взаємні перетворення: діяльність ↔ дія ↔ операція і мотив ↔ мета ↔ умови" [Там само, с. 134]. До того ж "діяльність — рухливе утворення, про що свідчать взаємопереходи між її компонентами: за певних умов діяльність стає дією, дія — діяльністю чи операцією, а операція — дією. Відбувається все це з розвитком діяльності" [12, с. 194]. Дійсно, зазначена динаміка присутня й у нормативно-особистісному взаємовпливові. Принаймні гіпотетично її можна обґрунтувати. Однак ця трансформація розвиткового перебігу взаємовпливу є окремим предметом дослідження проблеми діяльності як у загальнотеоретичному аспекті, так і прикладному (наприклад, у контексті освітньої діяльності).

У будь-якому разі зреалізування учасниками модульно-розвивальних взаємостосунків соціонормативного циклу освітньої діяльності — істотне підґрунтя для здійснення вчинку, котрий має надважливе знання у розвитку людини як особистості конкретної історичної епохи. Про це пишуть С. Л. Рубінштейн [16], В. А. Роменець та їхні наступники. Саме через вчинок, вплетений у канву діяльності, людина

неподільно пов'язує себе зі світом і, на думку К. А. Абульханової-Славської та А. В. Брушлінського, задіює психічне у цей фундаментальний зв'язок.

Особистість, як відомо, — це "особлива якість людини, котра набувається нею у соціокультурному середовищі у процесі спільної діяльності та спілкування, а її розвитокздійснюється саме в діяльності, яка керується системою мотивів" [14, с. 174, 176]. Зазначену стратегію обґрунтуете Й. П. А. М'ясоїд, котрий зазначає, що "особистість отримує своє визнання шляхом співвідношення з категорією діяльності" [12, с. 203]. Крім того, "особистість — завжди конкретна людина, яка є представником суспільства, окремої соціальної групи, займається певним видом діяльності, усвідомлює своє відношення до навколошнього і має відповідні індивідуально-психологічні особливості" [9, с. 142]. Взаємозалежність "особистість — діяльність" підлягає багатоаспектній інтерпретації, хоча б тому, що багато відомих учених (Ю. Л. Трофімов, М. Н. Корнєв, А. Б. Коваленко, С. Д. Максименко, В. В. Рибалка, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьев, Г. С. Костюк, В. А. Петровський та ін.) обстоюють її наявність як у статиці, так і динаміці індивідуального світу Я людини.

У системі модульно-розвивального навчання зазначена залежність зумовлюється ще й системою безпосередніх та опосередкованих нормативних взаємовпливів між учителем (викладачем) та навчальною групою, котрі функціонують у СКПП ставлень. У результаті учні (студенти) набувають таких соціально-психологічних *характеристик особистості*, як *статусу* громадянина, *позицій* добувача, носія і творця досвіду, *ролі* освітянина. Крім того, розвиваються їхні особисті *якості*, а саме: моральність, самостійність, відповідальність, гідність і т. ін., актуалізуються спрямованість, характер, самосвідомість, досвід, інтелект, потребо-мотиваційні, пізнавальні, результативні компоненти, задатки та здібності кожного. Іншими словами, соціально-психологічно-індивідуальний (статус, позиція, роль, інтеракція і т. ін.), діяльнісний (потреби, мотивація, мотиви, мета, результат і т. ін.) та генетичний аспекти особистості учня [15, с. 41] взаємопересякаються й формови-являються. Вказані складові, на думку В. В. Рибалка, утворюють єдину систему базових категоріальних параметрів цілісної психологічної структури особистості. Зазначені новоутворення та ракурси наукового розгляду і є підґрунтям у здійсненні наступниками свого освітнього вчинку.

Відмітимо, що на переконання окремих дослідників [12; 17] особистість виявляється у вчинку. У процесі дослідження теорії освітньої діяльності [21] другий період функціонування навчального оргмодуля головно співпадає із соціальним нормуванням, що передбачає спочатку спільний цикл взаємодії наставника і вихованців, а лише потім самостійне адаптування знань до потреб практики (стандарти, технології, інструкції). Тому учні (студенти) стають особистостями в інноваційній системі через унормовану освітню діяльність, а у *вчинку виявляють* себе *індивідуальностями*, оскільки перший має ґрунтуватися на непе-

ресурсності, оригінальності, унікальності та цінностях (ідеали, вірування, устремління тощо) кожного.

Таким чином, особистість у модульно-розвивальній оргсистемі навчання стається в СКПП-часі у процесі паритетної, взаємовпливової, інтерактивної, соціонормативної освітньої діяльності, котра сприяє утворенню цілісної психологічної структури життєреалізування людини у єдності соціально-психологічно-індивідуального, діяльнісного та генетичного його аспектів-вимірів.

Висновки і перспективи подальших розвідок

1. Організація нормативно-особистісного взаємовпливу в інноваційній системі модульно-розвивального навчання відбувається за допомогою складових опосередкованого та безпосереднього діяння і забезпечує процес становлення учнів чи студентів як особистостей освітньої діяльності, котрі ефективно оволодівають соціальними, груповими та особистісними нормами.
2. Зазначений клас діяння стратегічно опосередковується параметром структурності соціально-культурно-психологічного простору, тобто тією складовою оргклімату, що диференціює цілі всередині модульно-розвивальної організації через системну наявність інноваційних програмово-методичних засобів (граф-схема курсу, вітакультурна матриця, науковий проект навчання, освітній сценарій, розвивальний міні-підручник, освітня програма самореалізації особистості), кожний з яких виконує різну функціональну роль в освітній системі, управлінськи зорганізовує окремі аспекти перебігу розвивальної психолого-педагогічної взаємодії і забезпечує актуалізацію певних сторін культурного розвитку наступників.
3. Соціально-психологічний клімат взаємовпливу між учителем (викладачем) та групою учнів (студентів) головно актуалізується за допомогою процесу виховання як організованої системи ставлень і відношень кожного участника навчання, інтерактивної взаємодії й методу наслідування, котрі в сукупності забезпечують їх діяльнісне інтеріоризоване (через взірець поведінки наставника зовнішнє стає внутрішнім) та екстеріоризоване (створення алгоритмів, планів, технологій тощо) соціонормування спільної освітньої роботи та культурного життя у самобутньому мікоросоціумі.
4. За логікою функціонування чотирьох періодів модульно-розвивального процесу цілком слушно у подальшому обґрунтувати ціннісно-індивідуальнісний та духовно-універсумний впливи, котрі актуалізуватимуть розвиток інших образів суб'єктивної реальності — індивідуальності та універсума.

Література

1. Балл Г. А., Бургин М. С. Анализ психологических воздействий и его педагогическое значение // Вопросы психологии. — 1994. — № 4. — С. 56—66.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь // Собр. соч.: В 6 т. — Т. 2. — М.: Педагогика, 1982. — С. 246—255.
3. Голод А. Функціонування норм у структурі інноваційного освітнього процесу // Економіка освіти: Зб. наук. праць. — Т. 1. — Тернопіль: Економічна думка, 2001. — С. 192—198.
4. Гуменюк О. Є. Модульно-розвивальна система як об'єкт соціально-психологічного дослідження: Дис... канд. психол. наук: 19.00.05. — К., 1999. — 185 с.
5. Гуменюк О. Психологічний оргвплив у структурі модульно-розвивальних взаємин // Психологія і суспільство. — 2002. — № 3—4. — С. 59—82.
6. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції: Монографія. — Тернопіль: Економічна думка, 2002. — 186 с.
7. Казмиренко В. П. Социальная психология организаций. — К.: МЗУУП, 1993. — 384 с.
8. Корнєв М. М., Коваленко А. Б. Соціальна психологія. — К.: КДУ ім. Тараса Шевченка, 1995. — 304 с.
9. Крысько В. Г. Психология и педагогика в схемах и таблицах. — Мин.: Харвест, 1999. — 384 с.
10. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: В 2 т. — М.: Педагогика, 1983. — Т. 1. — С. 304—386; Т. 2. — С. 3—254.
11. Модульно-розвивальна система як соціокультурна організація // Психологія і суспільство: Спецвипуск. — 2002. — № 3—4. — 292 с.
12. М'ясоїд П. А. Загальна психологія. — К.: Вища школа, 2000. — 479 с.
13. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: В 2 т. — К.: Основи, 1994. — Т. 1: У полоні Платонових чарів. — 444 с.; Т. 2.: Спалах пророцтва. — Гегель, Маркс та послідовники. — 494 с.
14. Психологический словарь / Под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. — 2-е изд. — М.: Педагогика-Пресс, 1997. — 440 с.
15. Рибалка В. В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників. — К.: ІПППО АПН України, 1998. — 160 с.
16. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2000. — 712 с.
17. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности. — М.: Школа-Пресс, 1995. — 384 с.
18. Цуканов Б. И. Время в психике человека. — Одесса: Астропrint, 2000. — 220 с.
19. Фурман А. В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення. — К.: Правда Ярославичів, 1997. — 340 с.
20. Фурман А. В. Психодіагностика інтелекту в системі диференціації навчання. — К.: Освіта, 1993. — 224 с.
21. Фурман А. Теорія освітньої діяльності як метасистема // Психологія і суспільство. — 2001. — № 3. — С. 105—144; 2002. — № 3—4. — С. 20—58.

О. Е. Гуменюк

Институт экспериментальных систем образования при ТАНХ

**ВЗАИМОВЛИЯНИЕ УЧИТЕЛЯ И УЧЕБНОЙ ГРУППЫ
В ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ**

Резюме

Авторская социально-психологическая структура нормативно-личностного класса организационного взаимовлияния подтверждает научный факт, что только при взаимодополнении опосредованного (параметр пространства, свойство субъективно переживаемого времени, принцип модульности, процесс воспитания) и непосред-

ственного (механизм интерактивного взаимодействия, инновационные программно-методические средства, метод подражания) влияний можно сформировать учащихся (студентов) как полноценных личностей образовательной деятельности.

Ключевые слова: нормативно-личностное взаимовлияние, модульно-развивающая система, опосредованное и непосредственное влияние, личность, образовательная деятельность.

O. Gumenuk

Institute of the Experimental System of Education (Ternopil Academy of National Economy)

INFLUENCE BETWEEN TEACHER AND GROUP OF STUDENTS IN INNOVATIONAL SYSTEM OF EDUCATION.

Summary

Author's social-psychological structure of normative-personal group certify fact that only interconnection between indirect (space, quality of time, module, up-brining) and direct (interaction, innovative methods) actions students could be formed as full personalities.

Key words: normative and personal influence, module-developing system, direct and indirect influence, personality, educational activity.

УДК: 159.922.6

З. О. Кіреєва, в. о. доц.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної та експериментальної психології

ВІДОБРАЖЕННЯ ЧАСУ В СВІДОМОСТІ: ВІД ПЕРЕЖИВАННЯ ДО ПОНЯТТЯ

В статті подано послідовний опис розвитку уявлень і понять про час у свідомості індивідів; стверджується, що власний досвід, який виникає на основі індивідуального переживання плину часу, є головним фактором для усвідомлення уявлень про час, встановлено, що в підлітковому періоді уявлень про час переходят на найбільш високий рівень і наближаються до абстрактного відображення.

Ключові слова: понятійне мислення, тривалість, послідовність.

Вищою формою пізнавальної діяльності людини є понятійне мислення. Поняття — це форма мислення, у якій ми виділяємо закономірні властивості речей і явищ. Але перш ніж слово стає поняттям, воно проходить тривалий і складний шлях розвитку у власному житті людини.

Словесне значення, яким ми користуємося у своєму пізнанні світу, виступає у формі життєвих і наукових понять. Життєві поняття — це значення слів побутової мови, якими людина користується в щоденно-му спілкуванні. Вони розвиваються в природній, життєвій ситуації поза якоюсь заданою системою узагальнення. Наукові поняття дитина засвоює під час систематичного навчання основам наук. У шкільному навчанні наукові поняття засвоюються через організовану систему узагальнення і конкретизації, вони низходять до явища [2]. Рівень узагальнення в наукових поняттях, який задається шкільним навчанням, впливає, на думку Л. С. Виготського, на життєві поняття тим, що визначає новий рівень довільного мислення. Крім того, Л. С. Виготський підкреслював, що системність наукових знань пояснює раннє (у порівнянні з життєвими) формування наукових понять і те, що рівень їхнього розвитку виступає як зона найближчих можливостей відносно життєвих понять, ніби відкриваючи їм шлях розвитку [2]. Усвідомлення дитиною своєї активності приходить через ворота наукових понять. Саме вони, завдяки системній будові, дозволяють узагальнювати власний процес діяльності. Наукові поняття зовсім інакше відносяться до об'єкта, ніж спонтанні чи життєві, вони вже опосередковані іншими поняттями, тому їхнє узагальнення і оволодіння ними виникає в першу чергу. Виготський вважав, що тільки в системі поняття здобувають усвідомленість і довільність, що робить їх засобами оволодіння психічними процесами. Ці якості наукових понять протиставлені спонтанності, неусвідомленості і несистематичності понять життєвих [2].

Л. С. Виготський дійшов висновку, що наукові поняття проходять особливий шлях розвитку в порівнянні з життєвими. Так, наукові поняття відразу, в міру їхнього засвоєння, припускають виділення тих дій, які дозволяють підкреслити в предметах їхні суттєві ознаки, а життєві поняття дитина засвоює в ході практичного спілкування з дорослими. Навчання, засвоєння наукових понять перебудовує і життєві поняття [2]. Життєві знання у своєму розвитку проходять кілька етапів. Як відомо, усі ці рівні розвитку понять були зафіксовані Л. С. Виготським на експериментальному формуванні штучних понять і зіставлені з життєвими фактами. Перший етап можна описати як утворення неформальної невпорядкованої чисельності (синкreta), свого роду купи предметів, пов'язаних тільки в уявленні дитини. На етапі синкreta узагальнення йде за ознаками, які наочно сприймаються. На цьому рівні звукового оформлення поняття ще немає. Другий етап в утворенні понять — це створення комплексів, тобто таких об'єднань предметів, які зв'язані не тільки на зasadі власного досвіду дитини, а й на основі об'єктивних ознак. Дитина поєднує предмети на основі об'єктивних зв'язків. Формування понять-комплексів приводить до прояву таких узагальнень, що зовні нагадують поняття, але за своєю будовою не є поняттями. Це — псевдопоняття. Поява їх зв'язана з тим, що мовлення оточуючих людей має постійні значення. Ці постійні значення визначають шлях, яким розвиваються і узагальнення дитини. Псевдопоняття становлять найбільший інтерес як спосіб мислення у формі, адекватній поняттю, але за змістом далеко від нього віддаленої, тобто за формулою це поняття, а за змістом — комплекс. Це стадія предпонять: воно вже є за змістом, за виявом в практичному використанні, але його ще немає на рівні словесного визначення, на рівні абстрактному. Заключний етап у розвитку понять — це дійсні поняття. Поняття в їхньому розвиненому виді, відзначає Виготський, дозволяють виділити, ізолювати окремі властивості предметів і розглядати поза зв'язком з конкретними властивостями всі речі чи явища. Одночасно з виділенням основних ознак відбувається об'єднання їх — аналіз невіддільний від синтезу. Власні поняття визначають можливість для людини обґрунтувати використання того чи іншого змісту слова, тобто ніби відновити хід побудови змісту слова. Одночасно це і повернення до своїх власних перетворень — операцій аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, абстракції, конкретизації, тобто до дій, що допомогли виділити в предметах закономірне і випадкове. На думку Виготського, ця властивість справжніх понять відкриває людині можливість самопостережень, тобто звертання до свого внутрішнього світу [2].

"Час" — це, з одного боку, філософська категорія, одна з форм існування матерії, яка володіє визначеними властивостями і ознаками. А з іншого боку — час живе в людині, оточує і змінює її, життя людини поза часом і без часу уявити неможливо. Але формування понять і уявлень про час у свідомості людини відбувається поступово і нерівномірно. Воно йде за трьох взаємозалежних напрямка: уявлення про тривалість, уявлення про послідовності і уявлення для орієн-

тування в часі і починається задовго до шкільного систематичного навчання. Так, 3-літні діти уявлення про метричні властивості часу описують за допомогою власних моторних рухів, пов'язаних з переміщенням тіла у просторі. І оскільки акти ходи і бігу супроводжуються відчуттями, пов'язаними з різним темпом рухів, із процесами подиху, з рухом рук і представляються свідомості, як відзначав І. М. Сеченов, періодичним рядом коротких звуків, проміжки між якими заповнені м'язовим відчуттям, то усі ці відчуття і їхня різна тривалість сприяє виникненню уявлень про тривалість у дитини ("швидко — бігти", "повільно — ходити"). Уявлення про послідовність і уявлення для орієнтування в часі, включаючи уявлення про часову перспективу і часові еталони, в цьому віці ще не представлені. Незважаючи на те, що дорослі у своїй мові використовують часові прислівники-поняття ("сьогодні", "вчора", "завтра"), часові еталони ("година", "дoba" і ін.), дитина 3—4 років не розуміє їх і, як наслідок, не може їх правильно використовувати [3]. Дитина стає старшою. Їй вже 6—7 років. Щоранку вона встає, вмивається, снідає, вдягається і йде в дитячий садок, вдень вона обідає, грається і відпочиває, ввечері її забирають з дитячого садка, вона гуляє, дивиться телевізор, а вночі спить. Тому уявлення для орієнтування в часі, зокрема про фази добового циклу, більшість дітей будують саме на власному циркадіальному ритмі життєдіяльності, не використовуючи наукові поняття. Усі ці дії можна виконувати з різною швидкістю і тривалістю, тому відбуваються зміни й в уявленнях про тривалість (метриці часу). Так, діти 6—7 років у своїх характеристиках понять "швидко", "повільно", "довго" звертаються до всього спектра дій і подій, пережитих ними, що дозволяє відкрити їм нові сторони в цих уявленнях. Наприклад, "швидко — встав, умився, пішов", "повільно — щось робити повільно" і ін. Їхні мовні конструкції створюються на основі елементів мислення: синтезу, порівняння ("повільно — коли одна дитина біжить швидше, а інша повільно"), аналізу ("швидко — умився, пішов"). Так, діти виділяють, поєднують, зіставляють різні види практичної, суб'єктивної діяльності, які виконуються ними з визначеною довжиною в часі. У свідомості дітей 6—7 років визначається початок розвитку уявлень про послідовність (топологічні властивості часу), але аж до 10—11 років опис послідовності "раніше—тепер—пізніше" обмежено диференційованими характеристиками цих понять: "раніше — був маленький", "тепер — біжу", "пізніше — скінчиться урок" (В. П. 11 років). Таким чином, до кінця періоду дитинства діти створюють конкретні уявлення про властивості часу, тому саме поняття "час" вони визначають як "механізм, який показує час", "годинник", "час рухається, він йде як ранок, день, вечір, ніч", "час — це щось швидке, що супроводжує нас протягом усього життя" та ін. І це незважаючи на те, що дитина вже протягом 5 років навчається в школі і з різних предметів зіштовхується з поняттям "час": у мовах, літературі, історії, біології, математиці, географії та ін. Але жодна характеристика властивостей часу чи самої категорії "час", що надали індивіди 10—11 років,

не пов'язана з науковими поняттями чи поняттями, які використовуються в шкільних дисциплінах. Звичайно уявлення про час і його властивості у дітей 10—11 років не є поняттями, це скоріше "поняття — комплекси" чи "псевдопоняття", які склалися не маючи ніякої заданої системи навчання й узагальнення і сформувалися тільки на основі власних переживань і спостережень індивідів, на їхньому власному, конкретному досвіді [4].

Так, до підліткового віку збільшується об'єм конкретних знань і уявень про час, тому в 12—15 років відбуваються якісні зміни в змісті поняття "час". Знання підлітків набувають більш глибокого розуміння, яке наближене до абстрактного рівня відображення дійсності. Так, уявлення про тривалість у 63 % підлітків побудовані за допомогою оцінки швидкоплинності пережитого часу ("повільно — у темпі життя"), які обумовлені ходою власного годинника індивіда [5]. Для відображення уявень про топологічні властивості часу індивіди 12—15 років вперше використовують "точку відліку", щодо якої характеризують попереднє їй "раніше" і наступне "пізніше". Причому "точка відліку" представлена ними як "тепер", "зараз же", "даний час" і ін. І тільки на цьому етапі розвитку людини рівень уявень про послідовність стає конгруентним рівню уявень про тривалість. Уявлення про часову перспективу в підлітків сформоване, і вони не тільки визначають своє місце у світі минулого, теперішнього і майбутнього, але і надають коментарі, які відображають власні уявлення про них ("сьогодення для мене має не суттєву значимість, для мене воно є часом, який триває до майбутнього, і його потрібно якось прожити, майбутнє — найголовніше, минуле — про нього я зовсім не думаю"). Оскільки існує інший рівень у розвитку уявень про властивості часу, то природно, що підлітки роблять "крок" вперед і в засвоєнні поняття "час". Вони визначають "час" як:

- "час — нескінченна нитка, що тягнеться, за якою ми живемо";
- "час буває нудним, веселим, приємним";
- "час — це особливий вид матерії, як вода, земля, повітря", "час — абстрактне поняття, яке прийняте людиною";
- "час рухається швидко", "час дуже швидко летить і його завжди не вистачає", "час вічно рухається";
- "особливо швидко проходить час, коли багато роботи, коли ледарюєш — день здається вічністю".

Як видно, у своїх характеристиках підлітки використовують асоціації й абстрактні поняття, застосовують емоційно забарвлені характеристики, суб'єктивні характеристики швидкоплинності часу, психологічні відносності плюну суб'єктивного часу [4]. Причому індивідуальний досвід підлітків дозволяє їм констатувати, що тривалість часового проміжку в різних ситуаціях здається їм коротшою чи довшою. Крім цього індивіди 12—15 років вважають, що "на час впливати не можна, він від нас не залежить. Ми залежимо від часу, ми народжуємося, живемо, старіємо, вмираємо"; "усе йде своєю чергою, і нічого не зміниш"; "на час неможливо впливати, його не можна ні зупинити,

ні повернути, ні перенести вперед". Видно, що підлітки діють у відношенні не тільки навколо іх дійсності, а й у відношенні світу абстракцій. Вони міркують, задумуються над процесами, які відбуваються з ними, в них і навколо них. Звичайно, уявлення і поняття підлітків про час тільки лише наближаються до абстрактного рівня (за Виготським, це стадія предпонять), але сформувалися вони на основі індивідуальних спостережень, переживань, власного досвіду, що допомогли підліткам зрозуміти, пізнати і виділити в понятті "час" закономірності і істотні ознаки, без систематичного навчання і зачленення наукових понять.

На наступному етапі розвитку — періоді юності — глибина розуміння та усвідомлення метричних, топологічних властивостей часу і орієнтування в ньому відрізняє 18—23-літніх індивідів від індивідів, що знаходяться у фазах переддошкільного віку, дитинства і підліткового періоду. Оскільки поняття "час" акумулює всі знання про його властивості, то для його характеристики студенти використовують диференційовану палітру суб'єктивних уявлень і понять про тривалість, послідовність і орієнтування в часі:

- "час це неприємна штука, що сповільнюється, коли цього не хочеш, і прискорюється у найневідповідніший момент";
- "час тече занадто повільно";
- "час мчиться десь усередині нас, але ми не можемо його зупинити, прискорити";
- "час — це пісок, що просочується крізь людину, змінюючи її за своїм розсудом і залишаючи значний слід";
- "мені страшно, коли я думаю про час";
- "час — це лінія, що з'єднує сьогодення, минуле і майбутнє, його не можна змінити";
- "час — це розвиток";
- "час — це те, чого не можна помащати, але кожний відчуває його, тіло підростає, старіє";
- "час — це проміжок нескінченості, у якому мені випало щастя жити";
- "час не можна змінити і віправити";
- "час мій, можу розпоряджатися ним, як захочу".

Отже, розглянутий нами процес формування понять і уявлень про час показав, що самоспостереження, індивідуальний досвід, звернення до свого внутрішнього світу, до особистих переживань і спостережень відкриває людині в процесі дорослішання істотні закономірності цього поняття і формує концептуальний час, тобто систему справжніх понять і уявлень про час, якими користуються люди у своїй повсякденній свідомості і які відрізняються від наукових понять тільки свою інтенсивною стороною.

Висновки. У статті показано, що у свідомості індивідів становлення понять і уявлень про час має стадіальний характер і відбувається у трьох взаємопов'язаних напрямках: уявлення про метричні властиво-

сті часу, уявлення про топологічні властивості часу та уявлення для орієнтування в часі. На кожній стадії індивідуального розвитку суб'єкти оволодівають визначенім об'ємом та змістом уявлень про час. Головним фактором у процесі формування уявлень про час виступає індивідуальний досвід суб'єктів, оснований на власному переживанні спливання часу.

Література

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология — М.: Академический проект, 2000. — 624 с.
2. Выготский Л. С. Собрание сочинений. — Т. 2. и Т. 3. — М., 1983.
3. Киреєва З. О. Становлення уявлень про метрику і топологію години у свідомості індивідів. // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 1999. — № 3. — С. 189—195.
4. Киреєва З. О. Формування уявлень для орієнтування в часі у свідомості індивідів // Вісник Одеського національного університету. — Т. 6, вип. 2. Психологія, 2001. — С. 42—47.
5. Цуканов Б. И. Время в психике человека. — Одесса, 2000. — 217 с.

З. А. Киреева

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ОТОБРАЖЕНИЕ ВРЕМЕНИ В СОЗНАНИИ: ОТ ПЕРЕЖИВАНИЯ ДО ПОНЯТИЯ

Резюме

В статье предложено последовательное описание развития представлений и понятий о времени в сознании детей и подростков. Индивидуальный опыт, который возникает на основе индивидуального переживания времени, является главным фактором для осознания представлений о времени. Установлено, что в подростковом возрасте представления о времени переходят на наиболее высокий уровень и приближаются к абстрактному отображению.

Ключевые слова: понятийное мышление, длительность, последовательность.

Z. A. Kireeva

Odessa I. I. Mechnikov National University

DISPLAY OF TIME IN CONSCIOUSNESS: WITH EXPERIENCE UP TO CONCEPT

Summary

In clause the consecutive description of development of performances and concepts about time in consciousness of children and teenagers is offered. Individual experience, which arises on the basis of individual experience of time is a primary factor, for comprehension of performances about time. Is established, that in teenage age of performance about time pass to a most high level and come nearer to abstract display.

Keywords: conceptual thinking, duration, sequence.

УДК159.95

А. Ш. Коваль, асп.Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ДЕВІАНТНИЙ ПІДЛІТОК У ФАЗІ ВІКОВОЇ КРИЗИ

У цьому дослідженні з погляду психології часу розглянуто часовий фактор проявів девіантної поведінки у підлітків, виділено період проявів, локалізовано зону найбільш схильного до девіацій контингенту, що знаходиться в меланхолійдній групі. Проведено шкалювання можливих на даному етапі девіацій. Дослідження має значення для шкільних психологів, учителів, батьків.

Ключові слова: девіація, підліткова криза, період, τ-тип, підліток.

Про підліткову кризу написано величезну кількість літератури, і, напевно, жоден психолог, який поважає свою професію, обійти цю тему не може.

У цьому дослідженні ми пропонуємо розглянути девіантного підлітка під час підліткової кризи з погляду психології часу.

Китайський ієрогліф, що позначає поняття "криза", перекладається подвійно — як "небезпека" і "можливість". Одне із значень грецького слова "криза" — "суд". І, насамперед, суд самого себе, що здійснюється нерідко мимо нашої волі.

У книзі "Дитинство і суспільство", опублікованій у 1950 році, Е. Еріксон популярно і чітко виклав свою концепцію життєвого циклу. Він створив схему, що показує, як послідовно розгортається життя. Кожний щабель закінчується кризою. Причому "криза" розглядається не як катастрофа, а як переломний момент, період, пов'язаний із загостреною чутливістю і підвищеним потенціалом. Еріксон обережно відзначив, що не розглядає весь розвиток людини як серію криз. Однак вважав, що психічний розвиток особистості відбувається в процесі проходження через критичні точки. "Критична точка" характеризує моменти прийняття прогресивних або регресивних рішень. У цих точках людина отримує майбутнє — краще або гірше — але в будь-якому випадку змінене. Говорячи про підліткову кризу, ми не завжди можемо точно визначити вікові рамки, у яких криза дає про себе знати.

У періодизації Л. С. Виготського пубертатний вік — це 13—18 років; у Дж. Біррена цей період називається юністю і знаходиться у вікових рамках 12—17 років. Поняття "підлітковий вік" досить розплівчасте і неконкретне. І. С. Кон, відзначаючи міжіндивідуальну гетерохронність статевого дозрівання, писав, що один хлопець 14—15 років може бути постпубертатним юнаком, інший — пубертатним підлітком, а третій — допубертатною дитиною [3]. Відповідно до те-

рії часу, розробленої Б. Й. Цукановим, протиріччя в цьому немає. Життя індивіда складається з циклів, що заміняють один одного.

Б. Й. Цуканов запропонував використовувати для вікової періодизації Великий Біологічний Цикл (ВБЦ). Основою для розрахунку ВБЦ є значення "τ", що для кожного підлітка індивідуальне, є його особистим кроком часу і визначає місце в типологічній групі. "Хлопець сангвіноїдної групи в 15 років буде юнаком, рівноважний — пуберантним підлітком, а хлопець із меланхолоїдної групи буде ще дитиною" [6].

Період статевого дозрівання, або підлітковий період, фактично вкладається в рамки від 1 1/2 до 2 С [6]. У цей час для підлітка ключовою системою є родина, однолітки, школа. До завдань розвитку входять: фізичне дозрівання, абстрактні розумові операції, належність до групи однолітків, початкова статева близькість. Ресурсами розвитку можуть бути: фізіологічна інформація, когнітивне вирішення проблем, навички побудови стосунків, розуміння ролі статей та її культурних джерел, можливість незалежних моральних суджень. У цей же період відбувається одна з найгостріших криз розвитку [1]. Девіантність — форма прояву кризи у деяких підлітків. У меншості, тому поведінку таких підлітків і називають "девіантною", тобто такою, що відхиляється. У більшості криза проходить у більш соціально прийнятних формах, але ті або інші прояви психологічних труднощів характерні для різних періодів підліткового віку.

Деякі дослідники вважають, що підліткова криза — це поняття без достатніх підстав [2]. У той же час такі вчені, як Т. А. Репіна, Е. Еріксон, К. Г. Юнг, Ф. Е. Василюк розуміють отроцтво як нормативний період психологічних потрясінь і глобальної кризи. Згідно з психоаналітичними, у тому числі постфрейдистськими, теоріями, прикмети кризи не завжди вдається вловити при поверхневому дослідженні. Проте усі психологи визнають, як варіант норми переживань, невизначеність і тривогу в цьому віці.

Фізіологічні зміни — стрибок у рості, гормональна перебудова, пов'язана зі статевим дозріванням, та ін. — неминуче спричиняють зміни в самопочутті: запаморочення, прискорене серцебиття, підвищена збудливість, надлишок енергії або нездужання, апатія, знижена працездатність і т. д.

Це, природно, позначається на психіці підлітка, що стає нестійкою, дуже вразливою. Саме цим часто можна пояснити різкі зміни настрою в підлітків, дратівливість, агресивність, образливість, підвищену ранимість. Іншими словами, підліток іноді буває не винний у тому, що був грубий і зухвалий, оскільки його негативна поведінка викликана об'єктивними причинами — фізіологічним станом. У сфері спілкування у підлітка на перший план виступають психологічна сумісність, спільність поглядів, інтересів і т. д. Дружба з однолітками займає центральне місце в житті підлітка, визначає його емоційний стан, ціннісні орієнтації, спрямованість розвитку особистості. Центральним новоутворенням підліткового віку є почуття доросlostі, тобто прагнен-

ня бути і здаватися дорослим. У цьому виражається життєва позиція підлітка, що визначає його бажання, прагнення, поведінку в цілому. Становлення нової життєвої позиції супроводжується значими труднощами. Причина кризи підліткового віку корениться в самій логіці дитячого розвитку. У цей період відзначається протилежність вчинків і бажань підлітка, він хоче й одночасно не хоче звертатися до дорослого за порадою і допомогою. При всьому прагненні до самостійності підліток ще не впевнений у власних силах, а це викликає в нього напруженість, постійне бажання перевірити своє "я", самоствердитися нехай навіть на основі впертості, бажання наполягти на своєму. Крім того, відмовляючись від дитячих норм слухняності, підліток схильний до "експериментальної перевірки" меж, у яких діють ті або інші норми поведінки. Поведінковими патернами, що визначають психологочний зміст кризи, можуть бути агресивність, імпульсивність, замкнутість, упертість, негативізм і т. ін.

Латинське слово *deviatio* — відхилення (*de* — від *via* — дорога) використовується в психології як аналог поняття "поведінка, що відхиляється". У вітчизняній психології девіантність розглядається як поведінка, що знаходиться на межі між правовідповідністю і делінквентністю (делінквент — від лат. *Delinquentis* — правопорушник, злочинець, заколотник). Загальноприйнятого підходу до визначення девіантності немає. Немає також і єдиного розуміння того, чому в одних підлітків девіантна поведінка виявляється, а в інших ні, чому в одних криза протікає гостріше і швидше, а в інших більш згладжено і повільно.

А. Е. Личко вважає, що в роботі з девіантними підлітками добре зарекомендував себе підхід, заснований на визначенні акцентуації характеру. У той же час відзначається, що помилкою було б ототожнення тих або інших акцентуацій з девіантністю [4]. Акцентуація характеру, за Личко, — надмірне посилення окремих рис характеру, при якому спостерігаються відхилення в психології, поведінці людини, які не виходять за межі норми. Найчастіше виникає в підлітковому віці. Характер, як ми знаємо, це сукупність сталих рис, що визначають ставлення людини до інших людей, до виконуваної роботи. Виявляється, як і темперамент, у діяльності і спілкуванні. У своєму формуванні, розвитку і функціонуванні також тісно пов'язаний з темпераментом. Отже, ми приходимо до темпераменту як базової основи особистості для того, щоб знайти відповіді на багато запитань.

Наше дослідження проводилося в рамках цикloidної моделі пережитого часу, розробленої Б. Й. Цукановим [6].

Завдання дослідження:

1. Виділити т-тип у найбільш схильних до девіантної поведінки підлітків.
2. Виділити зону локалізації серед наявних типологічних груп, для девіантних підлітків.
3. Визначити часові рамки виникнення девіацій у підлітків відповідно до Великих Біологічних Циклів.

4. З'ясувати, які девіації виникають у підлітка в стані кризи, і показати ступінь їхньої виразності.

Наше дослідження ми проводили в середній школі. Обстежуваними стали школярі, що звернулися до психолога з різними складностями, які можна охарактеризувати як девіантні. Кількість — 31 особа. Віковий діапазон від 12 до 18 років.

Нами був використаний метод хронометричної проби, розроблений Б. Й. Цукановим [6], за допомогою якого ми визначили індивідуальну одиницю часу для кожного підлітка. Відомо, що вона визначає часові властивості психіки індивіда, його належність до типологічної групи і суб'єктивну швидкість перебігу часу. А також тає нам можливість для кожного індивіда розрахувати особисто його цикл життєдіяльності і виявити кризові моменти, що Б. Й. Цукановим були названі точками сингулярності [6]. Дані подані у таблиці 1.

Таблиця 1
Фази загострення девіантної поведінки у підлітків
в залежності від "τ-типу"

№	Дата народження	Дата звернення до психолога	Вік на момент звернення до психолога	Група за «τ-типом»		Фаза у циклі
1	02.01.86	05.11.02	16	0,98	меланхолоїд	1,92→2C
2	30.10.89	04.11.02	13	0,84	сангвіноїд	1,82→2C
3	24.06.85	17.10.02	16	0,98	меланхолоїд	1,92→2C
4	31.01.87	03.12.02	15	1	меланхолоїд	1,76→1 ³ / ₄ C
5	31.05.88	28.11.02	14	1,01	меланхолоїд	1,63→1 ¹ / ₂ C
6	17.09.86	29.12.02	16	0,9	рівноважний	2,09→2C
7	11.08.87	03.12.02	15	0,91	рівноважний	1,94→2C
8	10.11.88	28.11.02	14	0,95	меланхолоїд	1,73→1 ³ / ₄ C
9	16.12.87	14.11.02	14	0,91	рівноважний	1,81→2C
10	10.11.87	24.12.02	15	0,97	меланхолоїд	1,82→2C
11	04.09.88	12.12.02	14	0,92	рівноважний	1,79→1 ³ / ₄ C
12	20.04.88	23.01.03	14	0,92	рівноважний	1,77→1 ³ / ₄ C
13	20.12.88	15.02.03	14	0,94	рівноважний	1,75→1 ³ / ₄ C
14	13.11.87	20.03.03	14	0,99	меланхолоїд	1,66→1 ¹ / ₂ C
15	14.12.84	14.02.03	18	1	меланхолоїд	2,1→2C
16	02.12.87	15.05.03	15	0,95	меланхолоїд	1,85→2C
17	30.03.88	16.05.03	15	0,88	сангвіноїд	2→2C
18	08.02.88	14.05.03	15	0,99	меланхолоїд	1,78→1 ³ / ₄ C

Закінчення табл. 1

№	Дата народження	Дата звернення до психолога	Вік на момент звернення до психолога	Група за « τ -типом»	Фаза у циклі
19	08.04.88	20.05.03	15	0,87	сангвіноїд
20	06.08.90	19.04.03	12	0,94	рівноважний
21	28.02.88	08.10.02	14	0,92	рівноважний
22	03.03.88	08.05.03	15	0,98	меланхолоїд
23	23.05.88	03.04.03	14	1,01	меланхолоїд
24	18.11.88	17.06.03	14	0,97	меланхолоїд
25	21.10.88	17.06.03	14	1,03	меланхолоїд
26	08.02.88	22.06.03	15	0,97	меланхолоїд
27	10.12.86	15.12.02	16	0,9	рівноважний
28	13.06.88	14.06.03	15	0,97	меланхолоїд
29	13.11.88	26.05.03	14	1,08	меланхолоїд
30	08.05.88	03.02.03	14	1,08	меланхолоїд
31	23.05.86	12.05.03	17	1,1	флегматоїд

У спектрі "т-типів" від $0,7c \leq \tau \leq 1,1c$, як результат, виділилася конкретна зона локалізації індивідів, що належить до девіантних підлітків.

Використовуючи математичне очікування і дисперсію, ми отримали стандартне або середньоквадратичне відхилення: $D\tau = \sqrt{S^2} = 0,06$ с. Таким чином, наш середній девіантний підліток має $\tau = 0,96$ с, а зона локалізації знаходиться в межах $0,9 c \leq \tau \leq 1,02$ с і відповідає діапазону меланхолоїдної групи.

Далі для кожного підлітка ми обрахували його фазу в циклі. Це дало нам можливість встановити, на якому етапі свого індивідуального біологічного циклу підліток зазнає складностей і поводиться не так, як звичайно.

Ми виявили, що в періоді $1\frac{1}{4}$ С до психолога не звернувся жоден підліток.

У періоді $1\frac{1}{2}$ С звернулося 8 підлітків.

У періоді $1\frac{3}{4}$ С — 7 підлітків.

У періоді 2С — 16 підлітків.

Розділивши підлітків за статевою ознакою, ми встановили, що серед обстежених знаходяться:

в періоді $1\frac{1}{2}$ С — 3 хлопці і 5 дівчат;

у періоді $1\frac{3}{4}$ С — 4 хлопці і 3 дівчини;

у періоді 2 С — 7 хлопців і 9 дівчат.

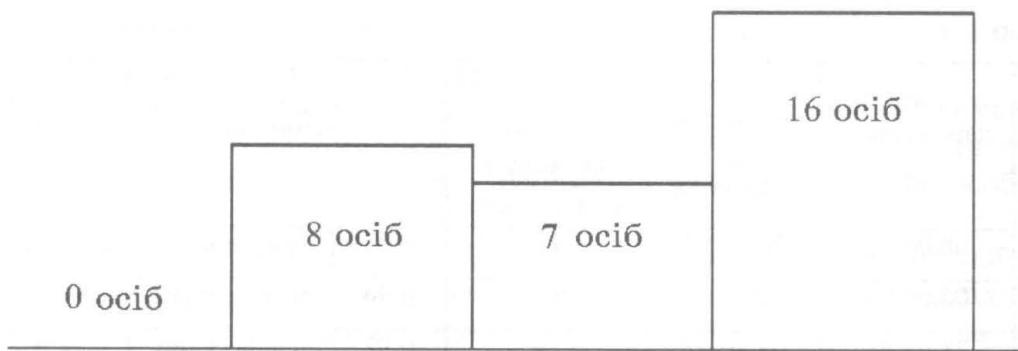

Рис. 1. Прояв девіацій у підлітків у різні періоди ВБЦ

У цикloidній моделі пережитого часу Б. Й. Цуканов показав, що початок і кінець ВБЦ рознесені на величину С, яка в свою чергу поділяється на чверті [6]. Життя людини складається з декількох ВБЦ. Результати нашої роботи показують, що для підлітка найбільш критичним є період, який дорівнює $2C$. Саме тоді загострюються складності, що виникли, а організм знаходиться на мінімумі своїх можливостей.

Які ж девіації виникають на цьому етапі життя? Їх багато і вони досить різноманітні. Це можуть бути конфлікти в родині, у школі і з однолітками; це і прояв агресії різних видів — від вербалної до бійки з фізичним ушкодженням; це образи, дратівливість, спад настрою і погане фізичне або моральне самопочуття, це стрес і депресивний стан. Ми спробували на графіку (рис. 2) показати розподіл девіацій у підлітків і ступінь їхньої виразності.

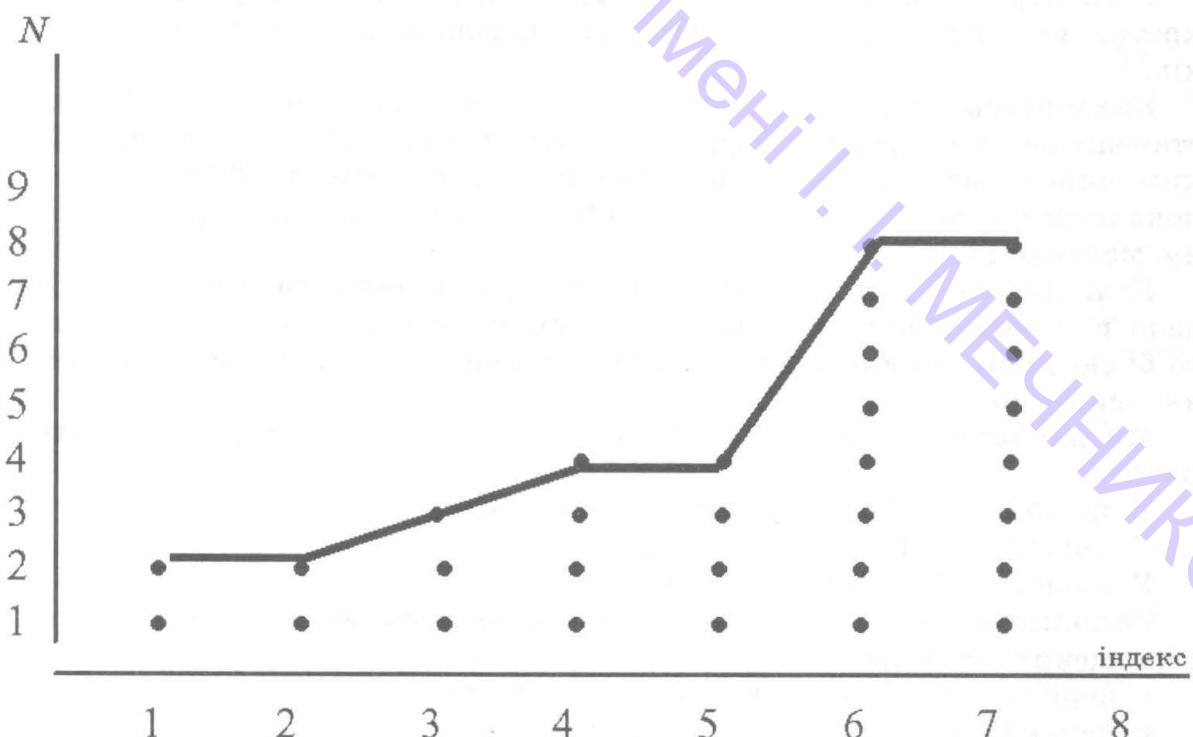

Рис. 2. Шкалювання виразності девіантної поведінки (пояснення в тексті)

На горизонтальній осі ми розташували девіації, що виникають у підлітків, у такому порядку:

- 1 — сварки;
- 2 — прогули, зриви уроків;
- 3 — проблеми в родині;
- 4 — стрес;
- 5 — психосоматика;
- 6 — бійка;
- 7 — депресивний стан.

На вертикальній шкалі розташовані кількісні позначення вказаних девіацій (N).

Отже, ми бачимо, що на максимумі в кризовому стані підлітки, строго кажучи, або вирішують свої проблеми за допомогою кулаків, або впадають у депресивний стан. І те й інше цілком можна пояснити. У бійці підліток виявляє те, що не може виразити словами — не вистачає слів, нервова система не збалансована, стриматися і зупинитися не виходить, а виявити себе просто необхідно. Це може бути і бажання звернути на себе увагу, а може бути і показником безсила і відчая.

Депресивний стан так само виправданий у цей період життя підлітка. На запитання: "Як він виражається в тебе особисто?" ми отримали різні відповіді. Хтось говорив, що "погано морально", у когось "немає настрою", хтось думає про сенс життя, а хтось "замикається в собі".

У будь-якому випадку криза підліткового віку має на увазі відмовлення від того, що було цінним раніше, і створення нової системи цінностей, яка виникає в умовах фізичного дозрівання організму і соціальних вимог, що змінилися.

"Який я?" "Навіщо живуть люди?" "Що я можу?" Ці запитання ставляться в підлітковому віці, і часто пошук відповідей на них становить значну частину переживань. А неможливість відповісти на всі запитання, що виникають, змушує підлітка почувати себе "таким, що не відбувся", переживати.

У нашому дослідженні взяли участь 14 хлопців і 17 дівчат. Нижче ми наводимо дані про те, як розподілені девіації за статевою ознакою (табл. 2).

Цікаво, що в дівчат найчастішим відхиленням є бійка. Тобто хлопці в кілька разів рідше вирішують проблеми кулаками. Хочеться відзначити, що бійки ці досить серйозні, до фізичних травм. Звідки в дівчат такий прояв агресії? Психологам і вчителям варто звернути увагу на цю проблему.

До депресивного стану підлітки склонні в однаковій мірі. Але в дівчат практично немає складностей через прогули і зриви уроків.

У такий спосіб у ході нашого дослідження ми виділили зону найбільш гострого прояву девіацій у підлітків. Вона розташована в меланхолійдній групі. Середньостатистичний підліток має $\tau = 0,96$ с. Найбільш гострий прояв девіантної поведінки виникає у підлітка

в період 2 С. А найбільш розповсюдженими девіаціями в цей період є бійки і депресивний стан.

Таблиця 2

Диференціація девіацій за статевою ознакою

Девіація	Хлопці	Дівчата
Сварки	1	1
Прогули, зриви уроків	2	0
Проблеми в родині	1	2
Стрес	1	3
Психосоматика	3	1
Бійка	2	6
Депресивний стан	4	4

Підбиваючи підсумки нашої роботи, ми вважаємо, що отримані дані дозволяють шкільним психологам, учителям, батькам зрозуміти, в яких підлітків найгостріше проходять підліткові кризи, у який період життя це відбувається і які девіації найпоширеніші на цьому етапі. Також шкільні психологи можуть використовувати метод хронометричної проби як нову психолого-педагогічну технологію, що допомагає чітко диференціювати індивідуальні особливості у школярів, їхні фази вікового розвитку та точки фазової сингулярності.

Література

1. Айви А. Е., Айви М. Б. Консультирование и психотерапия: сочетание методов, теории и практики. — Новосибирск, 1987. — 190 с.
2. Ковалев Г. А. О системе психологического воздействия. — М., 1989. — С. 38—54.
3. Кон И. С. Психология старшеклассника. — М.: Просвещение. — 258 с.
4. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. — Л.: Медицина, 1983. — 256 с.
5. Немов Р. С. Психология. — М., 1995. — 572 с.
6. Цуканов Б. И. Время в психике человека. — Одесса: Астропринт, 2000. — 220 с.

А. Ш. Коваль

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ДЕВІАНТНЫЙ ПОДРОСТОК В ФАЗЕ ВОЗРАСТНОГО КРИЗИСА

Резюме

В этом исследовании с точки зрения психологии времени рассмотрен временной фактор проявления девиантного поведения у подростков, выделен период

проявлений, локалізована зона найбільше склонного до девіаціям контингента, яка знаходитьться в меланхолійній групі. А також проведено шкализацію можливих на даному етапі девіацій. Дослідження має значення для шкільних психологів, учителей, батьків.

Ключові слова: девіація, підлітковий кризис, період, τ -тип, підліток.

A. Sh. Koval

Odessa National University named after I. I. Mechnikov

A DEVIANT ADOLESCENT IN THE STAGE OF AGE CRISIS

Summary

The time factor of manifestations of a deviant behavior of adolescents is analyzed in this research from the point of view of psychology, the period of manifestations is specified, a zone of the contingent most subjected to deviations is localized, such zone being in a melancholic group. Deviations possible at this stage are scaled. The research is significant for school psychologists, teachers, parents.

Key words: deviation, adolescent crisis, period, τ -type, adolescent.

УДК: 371.015

Т. О. Комар, ст. викл.

Вінницька філія вищого навчального закладу "Відкритий міжнародний університет розвитку людини "Україна", кафедра психології

ОСОБЛИВОСТІ ДЕЗАДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

У даній статті автор показує вплив фізичних вад на психологічний розвиток особистості, що є вагомим чинником дезадаптації під час навчання студентів з обмеженими можливостями у Вінницькій філії вищого навчального закладу "Відкритий міжнародний університет розвитку людини "Україна".

Ключові слова: студенти, обмежені можливості, дезадаптація, базові атитюди, захисні механізми.

Дослідження дезадаптації інвалідів, чи по-іншому людей з особливими потребами (обмеженими можливостями), — надзвичайно серйозна і недостатньо вивчена проблема. Її серйозність обумовлена не лише тим, що за останній час збільшилось число людей, котрі мають значні фізичні та психічні вади, але надзвичайно низьким рівнем матеріального забезпечення, їх соціальною і моральною незахищеністю. До недавніх часів ця проблема певною мірою стосувалася лише самої людини, яка має інвалідність, та її сім'ї. І лише в останні роки у суспільстві розглядається інвалідність як суспільний феномен. Моделі інвалідності, які існують на теперішньому етапі розвитку науки (медичної, економічної, соціальної), не можуть повністю розв'язати особистісні проблеми таких людей. Потрібна психологічна модель інвалідності, яка давала б глибокий аналіз впливу фізичних вад на виникнення психологічних проблем у різні вікові періоди розвитку особистості та особливостей їх психокорекції. Адже фізичні дефекти можуть значною мірою ускладнювати психологічний розвиток дитини через обмежуваність її участі у соціальному житті, спілкуванні, суспільно-корисній діяльності. За таких умов у інвалідів зароджується почуття неспокою, невпевненості в собі, що призводить в кінцевому результаті до формування комплексу неповноцінності, егоцентричних і антисоціальних психологічних настанов.

Теоретичний аналіз літератури вказує, що проблема впливу фізичних вад на розвиток особистості розглядав Л. С. Виготський (про формування вторинного дефекту в тому випадку, якщо соціальне оточення не компенсує психофізіологічного порушення розвитку, а, навпаки, детермінує його) [2], Б. В. Зейгарник (патопсихологічні зміни особистості внаслідок хвороби та особливості діагностики цих змін) [8]. Згідно з дослідженням Л. І. Божович, тяжке хронічне соматичне захворювання суттєво змінює перш за все всю соціально-психологічну

ситуацію розвитку людини. Воно змінює рівень її психічних можливостей здійснення діяльності, веде до обмеження кола контактів з оточуючими людьми, часто через об'єктивні чи суб'єктивні причини призводить до обмеження діяльності в цілому, тобто змінює об'єктивне місце, що займає людина в житті, тим самим його внутрішню позицію по відношенню до всіх обставин життя [1]. Тому мета нашого дослідження полягає у з'ясуванні впливу фізичних вад студентів-інвалідів на психологічний розвиток їх особистості.

Актуальність даної проблеми зумовила розробку програми дослідження дезадаптації студентів з особливими потребами через формування їх базових атитюдів в процесі розвитку та експериментальну їх перевірку шляхом порівняння з групою студентів норми.

Особливе значення для розв'язання проблеми адаптації мають практики зарубіжних психологів, в яких особлива увага приділяється зв'язку особистісних порушень в дитинстві з психологічними проблемами особистості в дорослом віці (З. Фрейд, А. Адлер, Е. Еріксон, К. Хорні) [11, 12, 13]. В ході проведених нами досліджень було виявлено зв'язок між дезадаптацією та окремими властивостями особистості, зокрема "базовими атитюдами".

"Базовими атитюдами" в зарубіжній психології називають описані Е. Еріксоном новоутворення, що виникають в дитинстві в критичних точках розвитку (довіра та недовіра, залежність та автономія, ініціатива та провіна, працелюбство та почуття неповноцінності,egoідентичність та розмита ідентичність, інтимність — ізоляція тощо). На думку Е. Ерікsona, головне завдання індивіда зводиться до того, щоб, переходячи з одного життєвого етапу на інший, здобути позитивну самоідентичність. Особистісна ідентичність формується у процесі еволюції Я, яке поступово приймає кінцеву форму шляхом послідовного і багаторазового синтезу, що триває протягом всього дитинства і юності [3, с. 606].

На думку Е. Ерікsona [5, с. 89; 9, с. 23; 3, с. 38], на першій сходинці психосексуального розвитку формується довіра дитини до інших людей. Довіра немовляти до інших людей безпосередньо впливає на її поведінку в дорослом віці. Очевидно, що недовіра утруднює в майбутньому процес співпраці і підвищує ймовірність прояву агресії [5, с. 314; 9, с. 48–49]. Е. Еріксон вказував на зв'язок депривації в немовлячому віці з ексцентричністю та уникненням (включаючи депресію) у старшому віці [3, с. 348]. Відома думка З. Фрейда про те, що недостатнє задоволення потреб немовляти може спричиняти шизофренію або депресію в пізнішому віці, а надлишкове задоволення його потреб може привести до надмірної залежності від оточення [5, с. 314; 9, с. 38].

У студентів з обмеженими можливостями прослідковується велика залежність від сім'ї, зокрема матері. Х. Райнпрехт відмічав, що батьки повинні приймати свою дитину такою, якою зробила її природа. Прийняття і є та допомога, яку ми можемо дати дитині-інваліду. Абсолютне прийняття породжує природну любов до неї [7, с. 120].

В батьків досить часто виникає почуття провини, вони відчувають обділеними себе, тому вони прив'язуються до своїх дітей і віддано проявляють свою любов. Природа тим самим балансує допущену несправедливість [7, с. 111].

Стадія "близькості проти ізоляції" настає на початку зрілого періоду життя. Це період завоювання незалежності від батьків та від школи, період встановлення дружніх та близьких взаємовідносин. Тільки після того, як в нас сформується почуття ідентичності, ми зможемо розвинути близькі і серйозні відносини з другою людиною. Якщо наше почуття ідентичності слабе і близькість з другою людиною буде представляти небезпеку, ми відвертаємося, або вимагається надмірна опіка, яка може бути маніпулятивною [11, с. 334].

В дослідженні, яке проводилося у 2000—2003 рр., взяло участь 60 студентів в віці від 17 до 20 років (1-й та 2-й курси соціально-гуманітарного факультету Вінницької філії вищих навчальних закладів Відкритого міжнародного університету розвитку людини "Україна". З метою порівняння відмінностей у розвитку було створено дві групи: одна група — це студенти з обмеженими можливостями (з неявними ознаками фізичних дефектів та різних нозологій захворювань), друга група — студенти норми.

В констатуючому експерименті ми використали такі психодіагностичні методики: методика діагностики склонності особистості до конфліктної поведінки К. Томаса, адаптована Н. В. Грішиною [8, с. 470], методика діагностики основних тенденцій поведінки в реальній групі ("Q-сортування" В. Стефансона) [8, с. 465], методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки, адаптована А. К. Осніцьким [8, с. 174]. Методика діагностики самооцінки Ч. Д. Спілберга, Ю. Л. Ханіна [8, с. 59], методика діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка [8, с. 141].

З огляду психологічної літератури ми робимо висновок, що в якості важливих чинників розвитку особистості людини з особливими потребами виділяються:

- потреба в позитивній увазі та безумовне прийняття з боку батьків та оточуючих (якщо дитина завжди відчуває себе прийнятою з боку батьків, однолітків у різні періоди онтогенезу, то вона *не* буде відчувати спонукання відторгати від себе непривабливі частини свого "Я", тобто прийме свою інвалідність і не буде користуватися деструктивними захисними механізмами);
- розширення власних ресурсів щодо задоволення своїх потреб;
- створення ситуацій успішної діяльності;
- розвиток ініціативи (якщо батьки не розвивають ініціативу дитини, розвиток автономії блокується і дитина набуває ригідних форм поведінки у вигляді уникнення, залежності та домінування);
- формування позитивної ідентичності в період юності (вона формується через патерні рішення проблем).

Нами було експериментально виявлено такі домінуючі негативні особистісні утворення у студентів з обмеженими можливостями:

- підвищений рівень тривоги (тісно зв'язан з атитюдом недовір'я);
- атитюд залежності;
- уникнення як типовий спосіб реагування на проблеми у взаємодії з іншими людьми;
- ригідність у поведінці;
- сором'язливість зв'язана з неповноцінністю;
- образа (чому це сталося зі мною);
- почуття вини (неприйняття свого дефекту).

Виходячи з аналізу результатів дослідження тривожності, агресивності (таблиця 1, рис. 1), ми робимо висновок, що у студентів з обмеженими потребами прослідовується високий рівень тривожності, що вказує на недовіру до оточуючого світу, на загострене відчуття незахищеності. Це проявляється у боязні відповідати перед аудиторією, боязni встановлювати нові контакти, малій активності в студентському житті університету, відмові від участі у роботі психокорекційної групи (провідним фактором участі в психокорекційному проекті є довіра до організаторів).

Таблиця 1

Особливості рівня тривожності студентів норми та студентів з обмеженими можливостями

Рівень тривожності	Реактивна тривожність		Особистісна тривожність	
	інваліди	норма	інваліди	норма
Низький рівень	50%	66%	9%	5%
Середній рівень	41%	23%	40%	53%
Високий рівень	9%	11%	51%	42%

Базовий атитюд недовіри тісно пов'язаний з агресією. Агресія проявляється в негативізмі до оточуючих, заздрощах. Експериментальні дослідження засвідчили, що у студентів з обмеженими можливостями домінує агресія у вигляді негативізму, підозри, образи, опосередкованої агресії та вини (автоагресії).

На рис. 1 форми агресії: 1 — фізична агресія; 2 — вербална агресія; 3 — опосередкована агресія; 4 — негативізм; 5 — роздратування; 6 — підозрілість; 7 — образа; 8 — почуття вини.

Статистичний аналіз результатів діагностики показників та форм агресії за методикою А. Басса і А. Дарки (рис. 1) засвідчує, що достовірна відмінність прослідовується в таких формах агресії: вербална агресія [1] (студенти з обмеженими можливостями бояться виражати відкриті форми агресії), опосередкована агресія, образа (чому світ та-кий несправедливий, чому це сталося з ними) та автоагресія [8] (тобто відношення і дії по відношенню до себе і до оточуючих відбуваються

через переконання, що він є погана людина, завжди чинить неправильно, злісно чи безсовісно, внаслідок цього в більшості прослідовуються тенденції до суїцидів).

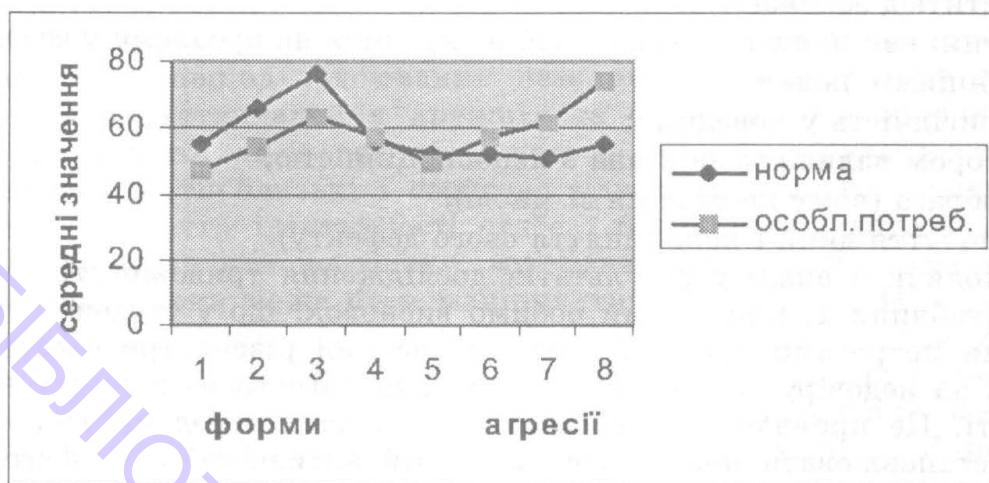

Рис. 1. Порівняльна характеристика діагностики показників та форм агресії студентів норми та студентів з обмеженими можливостями

Експериментально-психологічні дослідження (рис. 2) виявили в поведінковій сфері студентів з обмеженими можливостями залежність (підпорядкування, що здійснює гальмівний вплив на формування власних особистісних установок), уникнення різних форм боротьби, що вказує на намагання відійти від взаємодії, зберегти нейтралітет в суперечках, схильність до компромісу навіть на шкоду своїм власним інтересам.

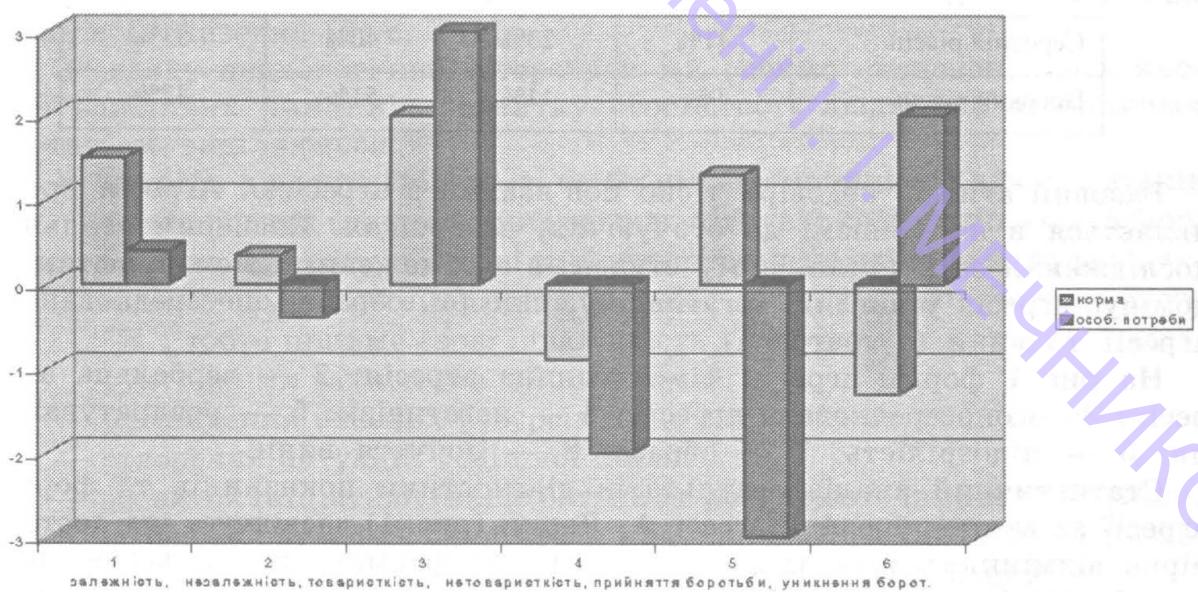

Рис. 2. Порівняльна характеристика головних тенденцій поведінки в групі студентів з обмеженими можливостями та студентів норми

Тобто залежність як базова установка породжує певні тенденції до зниженої активності та безініціативності, низький рівень до самореалізації. Уникнення як типова форма реагування на утруднення в спілкуванні пов'язане з подавленістю та депресивними тенденціями. Така особистість зосереджена на своїх внутрішніх переживаннях і утримується від агресивних дій через тривогу та страх санкцій, уникнення боротьби як активної позиції в житті.

В ході наших досліджень встановлено, що на органічну патологію студентів неминуче накладається вплив соціальних факторів, які чинять психотравмуючу дію. До них відносяться:

- 1) переживання нетовариського відношення ровесників (nezgrabnih, з поганою координацією дітей часто не приймають у групові ігри і заняття, і вони можуть почувати себе непотрібними, в студентських групах вони часто відносяться до неприйнятих);
- 2) надмірна увага оточуючих, яка може формувати ефект уявної аудиторії (параноїдалльний ефект);
- 3) явище госпіталізму (такі діти часто знаходяться в лікарнях та санаторіях);
- 4) неповна сім'я (батько в 25 % випадках залишає сім'ю дитини-інваліда);
- 5) труднощі в процесі навчання;
- 6) неправильне виховання (частіше гіперопіка, що призводить до формуванняegoцентризму, сором'язливості, емоційної незрілості).

За результатами нашого дослідження можна зробити такі висновки:

1. У студентів з особливими потребами, за даними дослідження, виражена неадекватна самооцінка (частіше занижена). Для випадку студентів із заниженою самооцінкою є характерною стратегією поведінки "уникнення боротьби". Це пояснюється специфікою формування їх Я-концепції, а саме у них є високий рівень бажання спілкуватись, більша чи менша залежність від людей, але внаслідок негативного досвіду в минулому формується неприймання себе зі своїм дефектом, знецінення свого внутрішнього світу і неприймання інших через тривогу.

У іншому випадку, коли самооцінка студента завищена, він обирає стратегію суперництва. Це може бути пояснено тим, що в даної категорії студентів менше виражена соціально-психологічна дезадаптація через заміщення Я-реального на Я-ідеальне, але при цьому залишається болючий минулий досвід і неприйняття іншого як рівного собі, а тільки як суперника.

2. У студентів з обмеженими можливостями найбільше проявляються такі види агресії, як образа та аутоагресія. Образа, яка може проявлятися у заздрості і ненависті до оточуючих, позитивно корелює з тривогою та фрустрацією базових потреб, які тільки частково задовольняються (потреба у безпеці, стабільності, абсолютній любові).

Крім того, відмічається позитивна кореляція образи та залежності (внаслідок залежності від іншої людини збільшується тривога, яка знижується за рахунок формування стійкої образи на оточуючих). Аутоагресія породжується образою та неприйняттям своєї інвалідності (внаслідок неприйняття її оточуючими).

3. Внаслідок дезадаптованості і високої залежності від інших студенти з особливими потребами часто схильні шукати шляхи вирішення конфлікту на поведінковому рівні за рахунок пристосування до суперника, ригідних форм поведінки, які блокують можливість реалізації свого потенціалу.

4. У студентів норми відмічається позитивна кореляція фрустрації з агресією і ситуативною тривогою та негативна кореляція фрустрації з уникненням боротьби. А у студентів з обмеженими можливостями фрустрація позитивно корелює з ригідністю, залежністю, уникненням, образою та аутоагресією.

Література

1. Божович Л. И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности. — М.: Международная пед. академия, 1995. — 212 с.
2. Выготский Л. С. Собрание сочинений. — Т. 5. Основы дефектологии. — М.: Педагогика, 1983 — 542 с.
3. Эриксон Е. Детство и общество. — СПб.: Ленато, АСТ, Фонд "Университетская книга", 1996. — 592 с.
4. Изард К. Эмоции человека. — М.: Изд-во Москов. уни-та, 1980. — 440 с.
5. Крайг Г. Психология развития. — СПб.: Питер. 2000 — 992.
6. Психология самосознания. Хрестоматия. — Самара: Издательский Дом "Бахрах-М", 2000.
7. Райнпрехт Хансхайнц. Воспитание без огорчений. — М., "Семья и школа", 2000.
8. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. — Самара: Издательский Дом "БАХРАХ", 1998 — 672 с.
9. Развитие личности ребенка: Пер. с англ. / Общ. ред. А. М. Фонарева. — М.: Прогресс, 1987. — 272 с.
10. Николаева В. В. Влияние хронической болезни на психику, — М.: Изд-во МГУ, 1987. — 166 с.
11. Фрейдженер Р., Фейдимен Д. Личность, теории, эксперименты, упражнения. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. — С. 161.
12. Хорни К. Невроз и развитие личности: Пер. с англ. — М.: Смысл, 1998. — 375 с.
13. Хъелл Л., Зиглер Д. Теории личности. — СПб.: Питер, 1999, С. 606.

Т. О. Комар

Винницкий филиал "Откритый университет развития человека "Украина"

ОСОБЕННОСТИ ДЕЗАДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Резюме

В статье автор показывает влияние физических недостатков на психологическое развитие личности, что является важным показателем дезадаптации во время обучения студентов с ограниченными возможностями в Винницком филиале выс-

шого учебного заведения "Открытый международный университет развития человека "Украина".

Ключевые слова: студенты, ограниченные возможности, дезадаптация, базовые атитюды, защитные механизмы.

T. Komar

Open International University of Human Development "Ukraine"

PECULIARITIES OF DESADAPTATION OF THE STUDENTS WITH RESTRICTED POSSIBILITIES

Summary

In this article the following problems are discussed: desadaptation of students with restricted possibilities through forming their basic attitudes in the process of a personality's development, their experimental testing by comparing with a normal students group.

Key words: students, desadaptation, limited possibilities, basic attitudes.

УДК: 159.9.072:159.963.27

М. Б. Коробіцина, доц.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

МОЖЛИВОСТІ РЕАБІЛІТАЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В ЗГЛАДЖУВАННІ ПСИХОПАТОЛОГІЧНИХ НАСЛІДКІВ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

У статті висвітлюються найбільш актуальні аспекти нової галузі теоретичних та практичних психологічних досліджень — реабілітаційної психології. Аналізуються основні вітчизняні та зарубіжні теоретичні підходи до проблеми психологічної реабілітації, наводяться дані практичних досліджень у сфері діагностики та корекції психопатологічних наслідків надзвичайних ситуацій.

Ключові слова: надзвичайні ситуації (НС), посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), первинний Его-стрес, психалгія (душевний біль), алекситимія, синдромодинаміка.

Надзвичайні ситуації (НС) будь-якого роду — війни, природні та техногенні катастрофи, — як правило, обертаються для суспільства масштабними потрясіннями, порушенням соціальної, економічної та політичної структури суспільства. Але історія ХХ століття показує, що найбільш масштабними пошкодженнями цивілізації є не економічні, не соціальні і навіть не культурні. Більш за все страждає психічне здоров'я. Однак психологічні втрати, які за своїм розмахом нерідко перебільшують матеріальні і соціальні, тільки з недавніх пір стали предметною областю діагностичної діяльності.

Психічні та психосоматичні розлади у людей, які виявилися активними чи пасивними учасниками НС, з ходом часу починають домінувати в структурі соціально- медичних наслідків НС і невпинно ведуть до зниження якості життя, передчасної інвалідізації і ранньої смертності цієї категорії людей, чисельність якої (пов'язана з ефектом зараження, відкритого ще Тардом) постійно недооцінюється. Це робить проблему психопатологічних наслідків НС предметом науки і практики цілого ряду галузей психологічної та психіатричної науки [1].

Ця проблема в трудах вітчизняних і зарубіжних авторів включає три складові: загальні характеристики клінічної динаміки, патогенез і, нарешті, діагностика і терапія психопатологічних наслідків.

Опорною теоретичною базою, за допомогою якої нами розглядається проблема патогенезу, є концепція адаптаційної психодінамики Ш. Радо і культурно-соціологічна теорія неврозів К. Хорні [2].

В основу сучасної патогенетичної концепції НС увійшли труди таких зарубіжних психологів, як К. Хорні "Наши внутрішні конфлік-

ти (конструктивна теорія неврозів"); Ф. Березін "Психічна і психофізіологічна адаптація людини"; Е. Гельгорн і Дж. Луф-Борроу "Емоції і емоційні розлади"; із вітчизняних — Я. Е. Голосовкер "Логика мифа"; Т. Шибутані "Социальная психология"; Є. К. Краснушкін "Опыт психиатрического построения характеров у правонарушителей" (в книзі "Преступление и преступность") [2].

В нашій роботі ми намагались приділити основну увагу патогенезу та діагностиці наслідків НС.

Сучасні уявлення про посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) склались остаточно у 80-і роки минулого століття, проте інформація щодо дії травматичних переживань фіксувалась протягом століть.

В нинішній час не існує єдиної, загальновизнаної теоретичної концепції, яка пояснює етіологію і механізми виникнення і розвитку ПТСР, хоча в результаті багаторічних досліджень розроблено декілька теоретичних концепцій, серед яких можна виділити психодінамічний, когнітивний, психосоціальний та психобіологічний. Змістовний аналіз цих теорій говорить про те, що кожна з них відображає одну з сторін розвитку і динаміки ПТСР і по суті вони доповнюють одна іншу. А. Меркер пропонує етіологічну мультифакторну концепцію, з допомогою якої він робить спробу пояснити, чому одні люди після переживання травматичного стресу починають страждати ПТСР, а інші — ні. Він говорить, що можна виділити три групи факторів, сполучення яких призводить до виникнення ПТСР [3].

По-перше, це фактори, пов'язані з наявністю самого факту травматичної події, з інтенсивністю травми, її раптовістю і неконтрольованістю; по-друге, це фактори, пов'язані з формою і силою захисних механізмів особистості, здатністю до осмислення ситуації і наявність соціальної підтримки; по-третє — це фактори ризику: вік на момент травматизації, наявність травматичних подій і психічних розладів в анамнезі, низькі інтелект і соціоекономічний рівень.

У 1995 році в США введена нова, четверта, редакція Diagnostic and Statistical Manual of Mental [7], в якій підхід до оцінки травматичності пережитої ситуації був декілька пом'якшений і в якості травматичних відтепер визнаються будь-які ситуації, необов'язково завжди ті, що "виходять за рамки буденного людського досвіду", в яких людина брала участь безпосередньо або як свідок, якщо вони були пов'язані із сприйняттям видовища або реальної загрози смерті, важких травм або страждань інших людей (або своїх власних) і під час участі в цій події вона відчувала інтенсивний страх, жах або відчуття власної безпорадності [7].

Індивіди з ПТСР можуть заявляти про хворобливе відчуття провини з приводу того, що вони залишились живі в той час, коли інші загинули, або з приводу того, що вони вимушенні були зробити для того, щоб вижити. Фобічне уникнення ситуацій або дій, які мають збіжність з основною травмою або символізують її, може інтерферувати на міжособистісні взаємозв'язки і вести до подружніх конфліктів, розлучення або втрати роботи. Може мати місце наступне зв'язане

сполучення симптомів, яке є найбільш розповсюдженим у зв'язку із стресовою дією, пов'язаною з міжособистісними відношеннями (наприклад, сексуальний або фізичний у дитинстві, побої у сім'ї, перебування в якості заручника, військовополоненого, ув'язненого концентраційного табору під час війни, тортури): порушення афективної сфери, саморуйнівна і імпульсивна поведінка; дісоціативні симптоми; соматичні скарги; відчуття неспроможності до діяльності, сорому, відчаю або безнадійності; постійне відчуття неповноцінності; втрата віри в те, що раніше підтримувало; ворожість; відірваність; соціальна відірваність; відчуття постійної загрози; послаблення взаємозв'язків з іншими людьми; змінення особливостей, що раніше існували [5].

Виділяють два типи травматичних подій:

- 1) короткотермінова, несподівана;
- 2) постійна, дія травматичного стресора — серійна або пролонгована травматизація (наприклад, фізичне або сексуальне насильство, що повторюється, бойові дії).

Спочатку травма переживається як тип 1, але по мірі того, як травматична подія повторюється, жертва переживає, окрім негативних емоцій, викликаних ситуацією, також страх повторення травми.

Виділяють різні види ПТСР: встановлюється діагноз "гострий ПТСР", коли тривалість симптомів менш ніж 3 місяці; "хронічний ПТСР", коли симптоми тривають 3 місяці або більше; "ПТСР з відстроченим початком", коли пройшло щонайменше 6 місяців між травматичними подіями і початком симптомів.

Широке обстеження населення виявило, що відсоток розповсюдженості ПТСР коливається в діапазоні від 1 % до 14 % з варіативністю, пов'язаною з методами обстеження і особливостями популяції. Обстеження індивідів з групи ризику (наприклад, ветеранів В'єтнаму, постраждалих від виверження вулкану або кримінального насильства) дало очевидне підвищення норм розповсюдженості діагнозу від 3 % до 58 % [3].

Вище вже згадувалось, що до вітчизняної клінічної практики діагноз ПТСР введений нещодавно, тому видається доцільним привести також діагностичні критерії ПТСР в класифікації психічних і поведінкових розладів (МКБ-10) [4]

Клінічна картина різноманітних психічних та психосоматичних розладів у людей, які велінням долі пережили НС, в нинішній час досить широко висвітлюється у спеціальній літературі [6].

Більшість вітчизняних дослідників схильні розділяти клінічну картину за часом існування і вираженості клінічних проявів (гострих, підгострих, протрагованих, хронічних розладів). Однак ми намагались висвітлити найбільш загальні закономірності клінічної динаміки психопатологічних наслідків НС (в розумінні, близькому до концепції "психіатрії течії" А. В. Снєжевського).

На наш погляд, виникла нагальна потреба у розвитку спеціальної області знань — реабілітаційної психології.

Як предмет реабілітаційної психології НС можуть, з одного боку, розглядатися в якості природної моделі психогенезу психічних розладів, а з іншого — з очевидністю демонструють виключно високу роль фактора процесуальності [1].

З індивідуально-особистісної точки зору, властивої кожному учаснику НС, ситуації цього типу мають такі принципові особливості.

1. Надзвичайний характер загрози дозволяє їй виступати в ролі нівелюючого фактора у відношенні шансів на виживання, оскільки реальна загроза життю і предстає як зовнішній фактор відносно до вже складеної психіки. Загальновизнаним є реактивний генезис патологічних явищ, що виникають при цьому. Для них характерний механізм, що включає взаємодію психотравми, конституційного фактора та інтрапсихічного конфлікту. Для психопатологічних наслідків НС характерно об'єктивне переважання ролі зовнішнього ланцюга в цьому механізмі. Надпотужна психотравма закономірно виявляє самі незначні латентні деструктивні потяги і актуалізує інтрапсихічний конфлікт, тобто носить, безумовно, психопатогенної характер.

2. Наслідки надзвичайної загрози торкаються найбільш загальних механізмів людської психіки, які характеризують загальнолюдські культурно-історичні особливості адаптаційної психодинаміки, забезпечуючи необхідну інтерперсональну "згоду з приводу значень" психотравмуючих факторів. В цьому сенсі зіставлення психотравмуючих характеристик НС з реаліями національної історії, традицій, віросповідання, культури, мови, держави і права, популяційними стандартами особливостей психофізіологічної конституції відкриває шлях до об'єктивного вимірювання агресивного потенціалу індивідуальних значень (особистісних сенсів) — інтимного механізму травматичного психічного стресу.

3. Масштаби надзвичайної загрози такі, що оцінки агресивного потенціалу факторів психотравмуючої дії НС характеризуються максимальним рівнем інтерперсональної згоди з приводу значень, а референтна група може досягати масштабів не тільки національних, а й всього людства. Тому носій реальної допомоги жертвам НС з боку людської спільноти, ліквідатор наслідків катастрофи об'єктивно набуває риси "магічного помічника". Цими рисами індивідуальна свідомість, що страждає, наділяє як окремих людей, так і їх об'єднання, які приймають участь в ліквідації наслідків НС, аж до держави і світової спільноти.

Таким чином, заходи з ліквідації наслідків НС істотно впливають на відношення громадян до суспільства, держави і влади.

У сучасній вітчизняній літературі вже накопичений емпіричний матеріал, обсяг якого дозволяє структурувати динаміку протікання стресу, усвідомлення психотравмуючої реальності. Зокрема, ця структура викладена в книзі російського клініциста Н. Н. Пуховського [2].

Вітчизняний досвід роботи в епіцентрах НС показує, що саме явища Его-стресу лежать в основі патогенезу психопатологічних наслідків НС; соціально прийнятні варіанти психопатологічної еволюції

особистості учасників НС, психічні (невротичні) і психосоматичні розлади, лікування яких традиційно розглядається як природне поле діяльності охорони здоров'я; соціально негативні варіанти психопатологічної еволюції особистості учасників НС, розлади соціальної поведінки людини, у відношенні до яких позиція держави традиційно носить подвійний, медично-правовий, характер.

Первинний Его-стрес (стрес усвідомлення нової, психотравмуючої, реальності) відіграє ключову роль в генезі психопатологічних наслідків НС. Він і є власне травматичний психічний стрес (ТПС), який виступає як складноорганізований динамічний клінічний симптомокомплекс (синдром) і в той же час як вихідна ланка патогенезу психопатологічних наслідків НС.

Клінічну структуру синдрому складають фрустраційна регресія, афект хворобливого нерозуміння, афект психалгії, дистросія і гострі реакції на стрес.

Розглянемо афект психалгії як основну складову Его-стресу.

Неможливе до висловлення переживання душевного болю, страждання (синдром алекситимічної психалгії) може розглядатися як показник подальшої течії фрустраційної регресії в структурі синдрому Его-стресу. Якщо для афекту нерозуміння характерні короткість існування, яскравість клінічних проявів, переважання відтінку катівності спроб осмислення результатів психоагресії, то для психалгії характерні, напроти, тривалість, прихованість, відтінок визнання безнадійності, незворотності втрат, перемоги психоагресивного втручання і психотравмуючої реальності над внутрішнім світом людини. Феномен психалгії описаний ще Р. фон Крафт-Ебінгом як стан болісного пригніченого настрою з характерним відтінком "неможливості перенесення страждання". Для клініки реактивної алекситимічної психалгії характерні явища субдепресії, обов'язково маскованої, включаючи соматичні "маски", "охранний режим" відносно до комплексу тем, що спричиняють болісні переживання, спалахи гніву при необережному торканні до "болісного місця" або, навпаки, "відмінна" тиха поведінка з переживаннями агедонії, приреченості, пригніченості і пасивності, що легко виявляються.

Саме психалгію (відчуття душевного болю) мають на увазі автори, які описують феномен тривоги-гніву ("anger") і його прояви (екстерналізації) як кон'юнктивні, а не диз'юнктивні переживання.

В структуру феномену душевного болю також включають явища внутрішньої напруги і гіперстенічні реакції через їх алекситимічну форму. Загалом через алекситимію (і обов'язкову маскованість субдепресивного афекту) вираженість і прогностичне значення феномену душевного болю, як правило, недооцінюються клініцистами. Між тим саме алекситимічна психалгія реалізується у гострих поведінкових, афективних і конституційних реакціях, зокрема раптових спалахах руйнівного хаотичного збудження, алкогольних (та інших токсикоманічних) ексцесах і раптових "безмотивних" суїциdalьних спробах.

Хронічний характер реактивної алекситимічної психалгії, її прихованість та потенційна деструктивність дають підстави розглядати цей феномен фрустраційної регресії афекту як центральну ланку синдромодинаміки Его-стресу.

Слід відзначити, що сьогодні взаємозв'язок між нормальнюю діяльністю життєво важливих органів людського тіла і зміненнями психічної діяльності, незважаючи на інтенсивні дослідження у сфері психофізіології і психосоматики, ще не ясний до кінця.

Тому залишається широкий простір для побудування моделей, гіпотез, взаємозв'язків між медико-статистичними даними і психологічними особливостями переживань постраждалих. На наш погляд, найбільший інтерес становить оцінка душевного болю з урахуванням індивідуальної статусної специфіки постраждалого.

Із досліджень в області фізіології болю, дитячої психіатрії і психологічного спостереження немовлят виявлено, що відчуття болю тісно пов'язані з психічним розвитком індивіда.

Участь органів сприймання можна зрозуміти на основі психологічних тестів, коли особистості з високою чутливістю до болю мають високе складне сприймання, яке можна порівняти з тими, хто менш чутливий. Ці здатності підвищені не тільки генетично, але й залежать від оточення, яке первинно впливає на розвиток особистості.

Нервово-вегетативні порушення регуляції, від яких часто страждають боязкі особи, в першу чергу молодого віку, відображаються частіше за все на діяльності серця.

Оскільки душевний біль не схожий на тілесний або фізичний, то він є тим, що людина відчуває в душі як особистість. Душевний біль належить до того, від чого людині боляче як індивідуальному "Я". Він є душевним стражданням, внутрішнім катуванням і тому є *душевним болем*. Вона передбачає біль від переживання, катування, туги або страждання, від почуттів сорому, провини, горя, приниження, безнадійності, самотності, журби, страху або інших негативних емоцій. Це те, що людина відчуває всерідні своєї особистості, іншими словами — це психічний біль. Природно, що він пов'язан з певними психологічними потребами.

Характеристика таких потреб була запропонована Генрі Мюрреєм [7].

Самоприниження.	Уникнення небезпеки.
Досягнення.	Недоторканість.
Аффіліація.	Турбота.
Агресія.	Порядок.
Автономія.	Гра.
Протидія.	Відторгнення.
Самовиправдання.	Чуттєвість.
Підкорення.	Уникнення сорому.
Домінування.	Отримання підтримки.
Демонстративність.	Розуміння.

В рамках реабілітаційної психології ми провели діагностику особливостей психалгії з урахуванням індивідуальної статусної специфіки постраждалих. В Одеському інституті Сухопутних військ нами було досліджено 23 курсанти-ліквідаторів наслідків ДТП, яке відбулось по дорозі на навчання. Усі курсанти у віці 19—20 років. Жінок серед піддослідних не було.

Слід відмітити, що усі курсанти, що були на момент події у вогнищі НС, були визнані постраждалими, оскільки навіть тим, хто не отримав серйозних поранень і міг виконувати роль ліквідатора, довелося спостерігати дуже важке видовище: 5 осіб померли на місці, 2 — через тиждень в реанімації і 1 помер через місяць перебування у комі, 16 — отримали поранення різного ступеня важкості (переломи кінцівок, ребер, тазу, травматичні запалення і гематоми легень, важкі нейротравми і струси).

Усі 23 досліджені курсанти виконували роль ліквідаторів вперше, незаплановано, без усілякої попередньої підготовки, не маючи спеціальних навичок. Іншими словами, ця роль була для них новою і незвичною, продиктованою виключно обставинами.

Досліджувалась картина ранніх психологічних наслідків НС (період — 1 місяць зі дня НС).

Основним джерелом дослідження були розповіді, представлені в структурі опитувальника Едвіна Шнейдмана.

В ході обробки 23 опитувальників отримані розповіді були піддані процедурі контент-аналізу.

В результаті обробки даних контент-аналізу були отримані такі показники за ознакою "Предметна зона розповіді":

ЖАХ	38,7 %
ГНІВ	30,1 %
САМОТНІСТЬ	30,1 %
ЗРАДА	25,8 %
ВІДЧАЙ	21,5 %
ТРИВОГА	17,2 %
БЕЗСИЛЛЯ	17,2 %
ПРОВИНА	17,2 %

Менш виражені, але присутні (4,3 %—8,6 %):

САМОПРИНИЖЕННЯ	СПОКУСА СМЕРТІ
РОЗГУБЛЕНІСТЬ	НИКЧЕМНІСТЬ
СТРАЖДАННЯ	НЕСПРОМОЖНІСТЬ
ЗПУСТОШЕННЯ	БЕЗНАДІЙНІСТЬ
КОШМАР	

Наведемо порівняльний аналіз отриманих показників з показниками душевного болю постраждалих (дослідження проведено нами спільно з О. М. Сагайдаком у 2003 р.).

ЛІКВІДАТОРИ	ПОСТРАЖДАЛІ
ЖАХ	38,7 %
ГНІВ	30,1 %
САМОТНІСТЬ	30,1 %
ВТРАТА	57 %
ЖУРБА	33 %
СТРАХ	24 %

ЗРАДА	25,8 %	ГОРЕ	24 %
ВІДЧАЙ	21,5 %	БЕЗПОМІЧНІСТЬ	24 %
ТРИВОГА	17,2 %	ГНІВ	23 %
БЕЗСИЛЛЯ	17,2 %	БЕЗСИЛЛЯ	23 %
ПРОВИНА	17,2 %	ТРИВОГА	23 %

У постраждалих курсантів переважали афективні переживання, характерні для картини гострого горя. У ліквідаторів афективні переживання були специфічними і носили амбівалентний характер.

Спираючись на отримані дані, можна констатувати факт, що у стані душевного болю курсанти-ліквідатори відчували афективні переживання, які супроводжують стрес і зумовлені так званою "провиною того, хто вижив", у сполученні з відповідальністю за порятунок життя товаришів.

Слід відзначити, що наявність гніву, як провідної емоції, говорить про їх емоційну активність. Разом з тим у сполученні з безнадійністю і безсиллям це свідчить про склонність до девіантної поведінки. В цілому ситуація переживання душевного болю досліджуваних курсантів носить амбівалентний характер.

Аналіз структури душевного болю свідчить про те, що основними фрустрованими потребами є такі:

ПРОТИДІЯ
ДОСЯГНЕННЯ
АФФІЛІАЦІЯ
ТУРБОТА
ОТРИМАННЯ ПІДТРИМКИ

Ми склонні вважати, що переважання саме таких потреб у досліджуваних пов'язане в першу чергу з конкретними умовами отримання психотравми. Іншими словами — продиктованою обставинами незапланованою роллю ліквідаторів наслідків НС, що відбулась з товаришами по службі.

Це також співпадає з думкою російського психіатра Н. Н. Пуховського про специфічність переживань ліквідаторів і їх суттєвих відмінностей від переживань постраждалих.

Висновки

1. Аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових джерел з проблеми психопатологічних наслідків НС свідчить про необхідність розвитку окремої галузі знань — реабілітаційної психології.
2. Фундаментальним елементом стресу усвідомлення психотравмуючої реальності є аспект психалгії.
3. Діагностика особливостей психалгії постраждалих лежить в основі подальшої реабілітаційної роботи.
4. Аналіз сучасних вітчизняних і зарубіжних наукових підходів до проблеми душевного болю свідчить про її яскраво виражене індивідуальне протікання.

5. Картина ранніх наслідків (період 1 місяць зі дня НС) у ліквідаторів має свою специфіку переживань в структурі душевного болю. Вона характеризується особливим набором емоційних станів.

6. Специфіка переживання душевного болю досліджуваних курсантів-ліквідаторів полягає в амбівалентності пережитих почуттів.

7. Належність особистості до певної гендерної, вікової і професійної групи (у випадку даного дослідження — продиктованої обставинами групі ліквідаторів), а також урахування конкретних умов психотравми (ДТП по дорозі на навчання) дозволяють визначити її особливості необхідні в психокорекційній роботі з профілактики різних видів девіантної поведінки.

Література

1. Международная классификация болезней (10-й пересмотр). Классификация психических и поведенческих расстройств. — К.: Факт, 1999.
2. Пуховский Н. Н. Психопатологические последствия чрезвычайных ситуаций. — М.: Академический проект, 2000.
3. Тарабрина Н. В. Посттравматическое стрессовое расстройство у ветеранов-инвалидов (участников боевых действий) // Вопросы медицинской, профессиональной, специальной реабилитации инвалидов военной службы. — М.: ЦИЭТИН, 1999.
4. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. — М.: Смысл, 1997.
5. Чернобыльский след. Психологические последствия Чернобыльской катастрофы: Сборник статей. — К., 1992.
6. Шнейдман Э. Душа самоубийцы. — М.: Смысл, 2001.
7. DSM-IV. New York, OU-Press, 1974.
8. Henry A. Murray. Explorations in Personality. New York, Oxford University Press, 1938.

М. Б. Коробицина

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ДИАГНОСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РЕАБИЛИТАЦИОННОЙ ПСИХОЛОГИИ В КОНТЕКСТЕ ПСИХОПАТОЛОГИЧЕСКИХ ПОСЛЕДСТВИЙ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЙ

Резюме

В статье освещаются наиболее актуальные аспекты новой отрасли теоретических и практических психологических исследований — реабилитационной психологии. Анализируются основные отечественные и зарубежные теоретические подходы к проблеме психологической реабилитации, приводятся данные практических исследований в сфере диагностики и коррекции психопатологических последствий чрезвычайных ситуаций.

Ключевые слова: реабилитационная психология, чрезвычайные ситуации (ЧС), посттравматическое стрессовое расстройство (ПТСР), первичный Эго-стресс, психология (душевная боль), Алекситимия, синдромодинамика.

M. B. Korobitsyna

Odessa I. I. Mechnikova national university,

Cathedra of differential and experimental psychology

DIAGNOSTIC ASPECTS OF REHABILITATION PSYCHOLOGY IN A CONTEXT OF PSYCHOPATHOLOGICAL CONSEQUENCES OF EXTREME SITUATIONS.

Summary

In article the most actual aspects of new branch of theoretical and practical psychological researches - rehabilitation psychology are considered. The basic domestic and foreign theoretical approaches to a problem of psychological rehabilitation are analyzed, are cited the data of practical researches in sphere of diagnostics and correction of psychopathological consequences of extreme situations.

Key words: extreme situations (ES), posttraumatic stressful frustration (PTSF), initial Ego-stress, psychalgia (mental anguish), alexitimia, dynamic of syndromes.

УДК: 159.937.51:303.732.4

Б. А. Лобасюк, доц., Ю. В. Семенова, асп.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ВИКОРИСТАННЯ МНОЖИННОГО РЕГРЕСІЙНОГО АНАЛІЗУ ДЛЯ ВИЯВЛЕННЯ МІЖМОТИВАЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Метою роботи було дослідження формування кольоропеагування на емоційно значимі ситуації у чоловіків різних вікових груп за допомогою множинного регресійного аналізу та теорії графов.

Встановлено, що у чоловіків двох різних вікових груп спостерігалося різноманітне кольоропеагування на емоційнозначимі ситуації. З використанням регресійного аналізу вивчені відношення між формами кольорорегулювання. З використанням графів зконструйовані форми міжмотиваційного контролю.

Ключові слова: кольоропеагування, міжмотиваційний контроль, множинний регресійний аналіз, теорія графів.

Кольорове реагування, в формі кольорових асоціацій, згідно з дослідженням М. Люшера, О. М. Леонтьєва, В. В. Драгунского, Рудольфа Штайнера і багатьох інших дослідників, відбиває стани психіки, а одже, є високочуттєвим психофізіологічним засобом тестування мотивів поточної психічної діяльності.

Кольорове реагування, певно, є системним феноменом психічної діяльності, що відбиває пережиття особистістю емоції, що, як відомо, складає ядро мотиваційної структури людини [1].

Основні задачі системного підходу — розробка засобів аналізу і синтезу об'єктів, опис їхніх цілісних характеристик, що конструюються з об'єктів, що досліджуються, як цілеспрямовані системи. Системний підхід заснований на вивченні властивостей цілого як цілого. Можливим шляхом вирішення задачі аналізу об'єктів множинного дослідження є використання класичних засобів математичної статистики: множинного регресійного і кореляціонного аналізу [2]. Можливим шляхом рішення задачі синтезу об'єктів багатомірного дослідження є геометрична інтерпретація рівнянь багаторазової лінійної регресії з допомогою графів [3] — математичною мовою для формалізованої позначки, — зв'язаних з аналізом і синтезом структур систем і процесів — з метою їхнього наступного структурного аналізу.

Тому мету нашої роботи складало вивчення формування кольоропеагування на емоційно значимі ситуації у чоловіків різних вікових груп з допомогою множинної лінійної регресії і графів.

Матеріал і засоби досліджень. Дослідження проводилися методом анкетування — досліджувалася респонденська поведінка у чоловіків

двох вікових груп. Перша група респондентів — студенти-правознавці Одеського державного морського університету у віці від 18 до 22 років (середній вік $19.530 \pm 0,32$ року) — 15 осіб. Друга група респондентів — чоловіки у віковому інтервалі від 45 до 75 років (середній вік $52.942 \pm 2,66$ року) — 16 осіб.

Використовувалася анкета, складена з 22 питань. Базовим блоком є питання, в яких респондентам пропонувалося позначити певним кольором конкретні емоційно-значимі ситуації. Були подані такі ситуації:

1. Автомобільна аварія з людськими жертвами.
2. Народження дитини.
3. Стан щастя.
4. Успіх в справі.
5. Бенкет з співробітниками.
6. Зрадництво друга.
7. Вулична бійка
8. Глибокий сон.

Пропонувалося також відповісти на ряд питань, що відображають реакцію респондентів на соціальнозначимі ситуації:

1. Вік.
2. Кому з батьків віддаєте перевагу більше?
3. Що б ви зробили з 1 000 000 доларів?
4. Які вимоги ставите до дружини?
5. З яким з кольорів у вас асоціюються пори року?

Кольорореагування респондентів вивчалося з використанням частотного аналізу і визначилося у відсотках. Помилка обчислювалася за формулою $m = ((P^* (100-P))/n)^{0..5}$

Для верифікації взаємин, що орієнтувалися впливом меж, що досліджувалися формами респонденції, був застосований спосіб множинного регресійного і кореляційного аналізу [2, 3].

Отриману безліч формореакцій розглядали як безліч, окремі елементи якої є функцією інших елементів безлічі (формореакції).

Для формування математичних моделей кожний з показників безлічі, обраних до аналізу показників, розглядався в якості цільової ознаки (Y -ів), а інші показники розглядалися в якості, що впливають на змінні (множини X -ів) і засобом множинної лінійної регресії визначали, що підпадали під вплив. Бо вимірювання показників, що досліджувалися, істотно розрізнялися, застосовували нормалізацію згідно з сигмальним відхиленням. В результаті процедури, що використалася, одержували рівняння множинної лінійної регресії вигляду:

$$Y' = a_0 + b_1 X_1 + b_2 X_2 \dots + b_n X_n + e.$$

Де a_0 — вільний член, коефіцієнти $b_1, b_2 \dots b_n$ — показники регресії, що відбувають міру впливу, що аналізує показник інших елементів безлічі, $x_1, x_2 \dots x_n$ показників. Рівні статистичної значимості були прийняті в межах $P < 0, 0,5$ і $P < 0,1$. Геометричні рівняння множин-

ної лінійної регресії інтерпретувалися за допомогою поліциклічних мультиграфів [4].

На емоційно значиму ситуацію "автомобільна аварія" (табл. 1.) чоловіки вікових груп кольорореагували здебільшого червоним і чорним кольорами $75 \pm 11,18\%$ і $60 \pm 12,65\%$ відповідно. Слід відзначити, що чоловіки першої групи кольорореагували червоним кольором втрічі частіше, а чоловіки другої групи — вдвічі частіше, ніж чорним кольором.

Як відомо, червоний колір стримує нестриману активність, що стримується спонтанними, імпульсивними або агресивними реакціями [5]. В свою чергу, чорний колір має в собі дві складові, що складають відчуття життєвого тупіка, безвихідності або протестну активність. В поєднанні з червоним кольором він означає агресивні протестні реакції.

Виходячи з викладеного можна припустити, що більш частіше кольорореагували червоним кольором чоловіки молодшого віку, у порівнянні з чоловіками старшого віку, на емоційно значиму ситуацію автоаварії, відбиває більш високий рівень стеничності, що в свою чергу базується на більш високому рівні спроможності до поведінкового реагування.

На емоційно значиму ситуацію "народження дитини" чоловіки першої групи кольорореагували частіше білим кольором $45 \pm 12,85\%$, а другої — блакитним — $60 \pm 12,65\%$. Можливо припустити, що кольорореагування на дану емоційно значиму ситуацію зумовлене віковими відмінностями.

На емоційно значиму ситуацію "бенкет" чоловіки першої групи частіше кольорореагували також, як і на емоційно значиму ситуацію "народження дитини", — білим кольором — $45 \pm 12,85$ і рожевим кольором — $30 \pm 11,83\%$, а чоловіки другої групи — зеленим, сірим і червоним — $45 \pm 12,85\%$, $30 \pm 11,83\%$ і $25 \pm 11,18\%$ відповідно.

Рожевий колір — це колір, ані до чого не зобов'язуючий, крім сексуальності, і зумовлює його обрання чоловіками молодшого віку, коли сексуальне реагування підвищено, однак ще не оформлене соціальними обмеженнями. Чоловіки старшої вікової групи, що обирали зелений колір, частіше в даній ситуації демонстрували соціальний взаємозв'язок ситуації бенкету і такими характеристиками зеленого кольору, як системність, стабільність, тривалість і потреба в досягненні успіху. Це свідчить про зміну соціальних орієнтирів у зв'язку з віком.

На емоційно значиму ситуацію "щастя" у чоловіків першої групи не було виявлено більш прийнятного кольорового реагування, а чоловіки другої групи кольорореагували здебільшого червоним кольором: $75 \pm 11,18\%$. Це може свідчити про прагнення старшої вікової групи чоловіків реалізувати свою стеничність і про прагнення до психологічного захисту від вікових обмежень спонтанності.

На емоційно значиму ситуацію "зрадництво друга" чоловіки першої групи кольорореагували здебільшого сірим кольором — $65 \pm 12,32\%$, а другої групи — червоним в $60 \pm 12,65\%$.

Сірий колір — це колір відмеженості і форма психологічного захисту через звуження сфери контактів. Кольорореагування червоним кольором на цю ситуацію чоловіками старшої вікової групи може свідчити про стенічне, активне і агресивне реагування.

На емоційно значиму ситуацію "глибокий сон" чоловіки першої групи кольорореагували блакитним кольором в $30 \pm 11,83\%$, другої групи синім в $60 \pm 12,65\%$.

Дані кольори є близькими до рангового виміру і відбувають стан відпочинку, релаксації. Такі формореакції свідчать про аналогічне відношення в означеній ситуації чоловіками різних вікових груп.

На емоційно значиму ситуацію "успіх в справі" чоловіки першої групи кольорореагували частіше синім кольором в $45 \pm 12,85\%$, а чоловіки другої групи переважного кольорореагування не виявили. Отже наслідком успіху для чоловіків молодих груп є стан релаксації, відпочинку.

Респонденти першої і другої груп кольорореагували на пору року (табл. 2.) "зима" здебільшого білим кольором — першої групи в $75 \pm 11,18\%$ а другої в $\pm 100,0\%$ випадків. На пору року "весна" кольорореагування респондентів було здебільшого зеленим кольором в $70 \pm 11,83\%$, як в першій, так і в другій групі. На пору року "літо" респонденти першої групи в $40 \pm 12,65\%$ випадків кольорореагували жовтим, а другої групи в $50 \pm 12,91\%$ зеленим. Жовтий колір — це колір очікування і прагнення до нового рішення проблеми, що повинно принести полегшення і створити умови для розкриття хисту. Люди, що віддають перевагу зеленому кольору, демонструють самовпевненість і певність в визнанні з боку навколоїшніх. Цілком природно, що молоді респонденти кольорореагували жовтим, а респонденти більш старшої вікової групи — зеленим.

Пора року "осінь" у респондентів першої групи переважного кольорореагування не виявила, а респонденти другої групи частіше кольорореагували рожевим кольором — в $55 \pm 12,85\%$ випадках. Отримані результати свідчать про те, що респонденти молодого віку байдуже реагували на цю пору року, а респонденти старшої вікової групи — розглядають пору року "осінь" як стресорогенний чинник.

У відношенні до грошей у молодих чоловіків (рис. 1, а) на статистичні значення впливали два чинники — відношення до емоційного, що означають ситуації "Успіх в справі" і "Глибокий сон", а у чоловіків старшої вікової групи (рис. 1, б) на статистичні значення впливало 6 чинників — відношення до батьків і відношення до емоційного, що означають ситуації "Автомобільна аварія", "Стан щастя", "Успіх в справі", "Бенкет з співробітниками", "Відношення до весни". Слід відзначити, що в обох вікових групах, що аналізуються, на відношення до грошей вплив на статистичні значення не виявляв відношення до емоційно значимої ситуації "Успіх в справі", що було пов'язане з реалізацією ділового успіху.

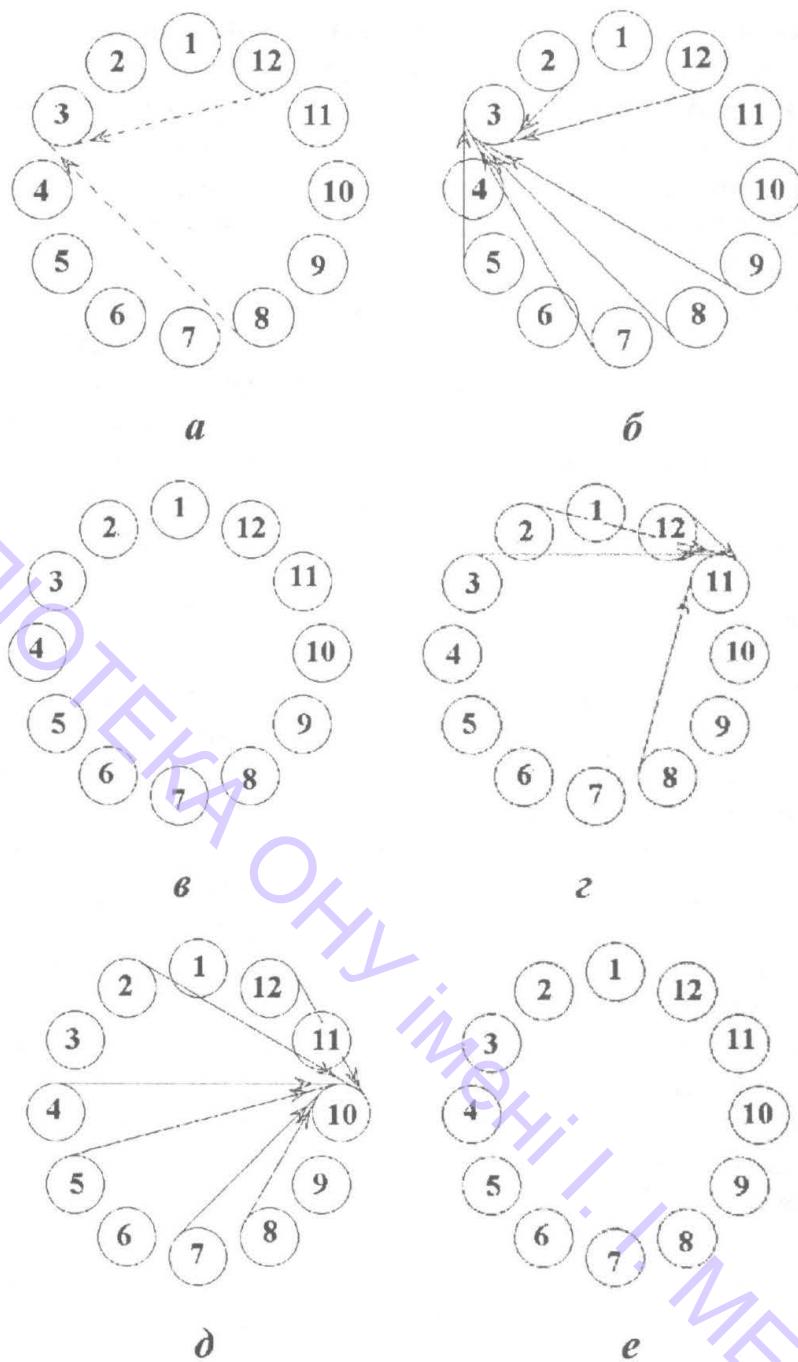

Рис. 1. Математичні моделі відображення впливу різноманітних факторів респондентської поведінки.

Означення: 1. Вік досліджуваних. 2. Відношення до батьків. 3. Відношення до грошей. 4. Відношення до дружини. 5. Кольоропреагування на эмоційнозначиму ситуацію "Автомобільна аварія". 6. Кольоропреагування на эмоційнозначиму ситуацію "Народження дитини". 7. Кольоропреагування на эмоційнозначиму ситуацію "Стан щастя". 8. Кольоропреагування на эмоційнозначиму ситуацію "Успіх у справі". 9. Кольоропреагування на эмоційнозначиму ситуацію "Бенкет з співробітниками". 10. Кольоропреагування на эмоційнозначиму ситуацію "Зрадництво друга". 11. Кольоропреагування на эмоційнозначиму ситуацію "Вулична бійка". 12. Кольоропреагування на эмоційнозначиму ситуацію "Глибокий сон"

Таблиця 1

Кольорореагування чоловіків дослідженних груп на эмоційнозначимі ситуації

Колір реагування	Эмоційнозначима ситуація							
	Автомобільна аварія з людськими жертвами		Народження дитини		Стан щастя		Успіх у справі	
	перша	друга	перша	друга	перша	друга	перша	друга
Білий			45±12,85	15,00±9,22	30±11,83	15+9,22		
Жовтий								
Рожевий			35±12,32		25+11,18			
Оранжевий					25+11,18	10+7,75	10±7,75	25±11,18
Коричневий								
Червоний	75±11,18	60±12,65			20+10,33	75+11,18	15±9,22	35±12,32
Синій							45±12,85	30±11,83
Зелений			5±5,63	25±11,18			25±11,18	10±7,75
Блакитний			15±9,22	60±12,65				
Фіолетовий								
Сірий		10±7,75					5±5,63	
Чорний	25±11,18	30±11,83						

Колір реагування	Эмоційнозначима ситуація							
	Бенкет з співробітниками		Зрадництво друга		Бійка		Глибокий сон	
	перша	друга	перша	друга	перша	друга	перша	друга
Білий	45+12,85				10±7,75	10±7,75	10	10±7,75
Жовтий								
Рожевий	30+11,83				10±7,75		10±7,75	
Оранжевий								
Коричневий								
Червоний	10+7,75	25+11,18	10±7,75	60±12,65				
Синій					20±10,33	60±12,65	20±10,33	60±12,65
Зелений	10+7,75	45+12,85			15±9,22	15±9,22	15±9,22	15±9,22
Блакитний					30±11,83	5±5,63	30±11,83	5±5,63
Фіолетовий								
Сірий	5+6,63	30+11,83	65±12,32	15±9,22	15±9,22	10±7,75	15±9,22	10±7,75
Чорний			25±11,18	25±11,18				

Таблиця 2

Кольорореагування чоловіків дослідженіх груп щодо пори року

КОЛОР РЕАГУВАННЯ	Зима		Весна		Літо		Осінь	
	перша	друга	перша	друга	перша	друга	перша	друга
Білий	75±11,18	100±0	5±5,63					
Жовтий			20±10,33	40±12,65	20±10,33	35±12,32	10±7,75	
Рожевий			5±5,53					
Оранжевий							20±10,33	55±12,85
Коричневий							25±11,18	
Червоний					15±9,22	10±7,75	5±6,63	
Синій	5±5,63				5±6,63	10±7,75		
Зелений			70±11,83	70±11,83	30±11,83	50±12,91		
Блакитний	10±7,75				10±7,75	10±7,75		
Фіолетовий	10±7,75						15±9,22	35±12,32
Сірий				10±7,75				
Чорний								

Особливо слід підкреслити, що на відношення до грошей у молодших чоловіків впливали два чинники, а у чоловіків старшої вікової групи — шість. Це може свідчити про розширення з віком відшкодованих соціальних програм.

До емоційнозначимої ситуації "Бійка" у чоловіків молодшого віку (рис. 1, в) відокремлено від інших чинників респондентної поведінки не виявлено. У чоловіків старшого віку на відношення до емоційнозначимої ситуації "Бійка" (рис. 1, г) впливали відношення до батьків і грошей, ділового успіху і станів релаксації.

Група молодших чоловіків, які приймали участь у респонтденському аналізі, складалася з студентів-правознавців, для яких соціальна ситуація бійки розуміється у вигляді фізичного еквівалента і тому є відвернутою. Це знайшло відображення у відсутності зв'язків з чинниками респондентного аналізу. В групі чоловіків старшого віку фізичний еквівалент соціального поняття бійки є вторинним. В цій групі дефініція "бійка" сприймалася у вигляді форми самоутверждення. Можливо припустити, що означена обставина і виявилася базовою в формуванні відношень до чинників респондентської поведінки дефініціями, що означає відношення до батьків, грошей, ділового успіху і стану релаксації.

На мотивацію відношення молодих чоловіків до емоційнозначимої ситуації "Зрадництво друга" (рис. 1, д) вплив виявляли такі чинники: відношення до батьків, дружини, ситуації "Автоаварія", "Стан щастя", "Успіх в справі", "Бенкет з співробітниками", "Глибокий сон". На формування мотивації до емоційнозначимої ситуації "Зрадництво друга" у чоловіків другої групи (рис. 1, е) статистичні дані свідчать про те, що вплив чинників, що досліджувалися, не виявлено.

Означені відмінності відбувають актуальність ситуації зрадництва в молодшому віці і соціальну дезактуалізацію у респондентів старшої вікової групи. Це пов'язано з формуванням механізмів психологічного і соціального захисту у зв'язку з віком.

В цілому проведені дослідження свідчать про формування в процесі життя особистості вікової залежності міжмотиваційного контролю, що в свою чергу відображає феномен процесуальності психічної діяльності.

У зв'язку з цим можливо висловити припущення, що поточна діяльність зумовлена не наявним мотивом діяльності, а наявною архітектурою системного міжмотиваційного контролю.

1. Встановлено, що у чоловіків двох різних вікових груп спостерігалося різне кольоропреагування на емоційнозначимі ситуації, що свідчить про зміну з віком соціальних орієнтирів і схильності до поведінкового реагування.

2. Виявлено, що при кольоропреагуванні на пори року реакція чоловіків 18—22 років і 45—75 років на зиму і весну співпадала, а на літо і осінь відрізнялася, що може свідчити про різноманітне сприймання почуття пори року.

Література

1. Изард К. Е. Психологія емоцій: Пер. з англ. — СПб.: Питер, 2000. — 464 с.
2. Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Політологія. Засоби дослідження: Пер. з англ. / Передмова А. К. Соколова. — М.: Весь світ, 1997. — 54 с.
3. Елісеєва І. І., Рукавишников В. О. Логіка прикладного статистичного аналізу. — М.: Фінанси і статистика, 1982. — 192 с.
4. Евстігнєєв В. А., Касьянов В. Н. Теорія графів. Алгоритми обробки дерева рішень. — Новосибірськ: Наука, 1994. — 360 с.
5. Лобасюк Б. А. Аналіз нейрофізіологічних механізмів купірування багатоочагової коркової фокальної епілепсії: Дис... канд. наук. — Одеса, 1988. — 202 с.
6. Собчик Л. Н. Засоби психологічної діагностики. Засіб кольорових виборів. Що модифікувався кольоровий тест Люшера. — М., 1990. — 88 с.
7. Леонтьєв А. Н. До психології образу // Вісник МГУ. — Сер. 14. Психологія. — 1986. — С. 75.
8. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. — М.:, 1981.
9. Леонтьев А. Н. Психология образа // Вісник МГУ. сер. 14. Психологія. — 1979.
10. Телегина Є. Д., Волкова Т. Г. Цілеутворення і мотиваційно-емоційна регуляція діяльності. С. 21—110 / Психологічні механізми цілеутворення. — М.: Наука, 1977. — 258 с.

Б. А. Лобасюк, Ю. В. Семенова

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МНОЖЕСТВЕННОГО РЕГРЕССИОННОГО АНАЛИЗА ДЛЯ ВЫЯВЛЕНИЯ МЕЖМОТИВАЦИОННОГО ВЗАЙМОДЕЙСТВИЯ

Резюме

Целью работы было исследование формирования цветореагирования на эмоциональнозначимые ситуации у мужчин различных возрастных групп с использованием множественного регрессионного анализа и теории графов. Установлено, что у мужчин двух различных возрастных групп наблюдалось различное цветореагирование на эмоциональнозначимые ситуации. Использованием регрессионного анализа изучены отношения между формами цветореагирования. С использованием графов сконструированы формы межмотивационного контроля.

Ключевые слова: цветореагирование, межмотивационный контроль, множественный регрессионный анализ, теория графов.

B. A. Lobasjuk, J. V. Semenova

The Odessa national university

Summary

The purpose of our work was the studying of formation color-reaction on emotionally significant situations at various age groups with the help of plural linear regress and polycyclic multigraphs. It is established that at the men of two various age groups observed various colour reactions (colour reflection) on emotional — significant situations, witnessing of the changing with the years of the social reference points and ability to behavioral reaction. By using the regression analysis we testify the relationship between forms of colour reaction.

Keywords: colour reaction, inter-motivational control, multi-regression analysis, graph theory.

УДК: 159.922.8

Н. В. Михальченко, асп.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

РОЗВИТОК ПАТРІОТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

В статті розкриваються питання патріотичного відродження української нації та розвиток духовності. Патріотична рефлексія розглядається як новоутворення молодшого шкільного віку.

Ключові слова: рефлексія, ментальність, самосвідомість, ідентифікація, патріотична рефлексія.

Проблеми розвитку рефлексії, самосвідомості, самоконтролю, саморегуляції займають одне з головних місць у психологічній науці.

Для патріотичного відродження української нації та розвитку духовності необхідним є спрямування виховних технологій на розвиток національної самосвідомості особистості. Подолання кризи патріотичного виховання потребує відновлення української ментальності, формування самобутньої природи людини та втілення концепції моральних цінностей та ідеалів.

Тривале ігнорування ідеї самоцінності людської особистості, насадження колективізму гальмують модернізацію та оновлення освіти, ускладнюють процес реалізації прогресивних ідей. В наш час виникає необхідність створення сприятливих умов для оволодіння людиною досвідом здійснення самоперетворювальних впливів, які потребують розвитку основного процесу — рефлексії.

Добре відомо, що такі поняття, як внутрішній план дій, довільність та рефлексія, є новоутворенням дітей молодшого шкільного віку. Тому виникає необхідність дослідження рефлексії саме у цьому віці, як моменту утворення, розвитку та формування. Педагогічна робота з виховання молодшого школяра як суб'єкта життєдіяльності, здатного шанобливо, гідно, ціннісно ставитися до себе та оточуючих, підмінюється надмірною інтелектуалізацією дитини, орієнтацією на формальні результати, спостерігається зниження інтересу педагогів до копіткої роботи по вихованню свідомого ставлення зростаючої особистості до природи, людей, Батьківщини, власного "Я".

Однією з визначальних рис кожного справжнього громадянина є любов, повага до Батьківщини. В законах України "Про освіту" та "Про загальну середню освіту" йде мова саме про виховання особистості в дусі любові до Батьківщини й усвідомлення свого громадянського обов'язку, про формування особистісних якостей громадянина — патріота України.

Патріотизм, будучи якістю синтетичною, включає в себе емоційне, моральне, дієве ставлення до себе та інших, до рідної природи, до своєї нації. Нажаль, дуже важко виховувати любов до країни, яка не забезпечує належний фінансовий добробут, коли діти щодня стикаються з постійними розбіжностями між бажаним і реальним. Але, якщо до виховання патріотів навіть не братися, ми не досягнемо кращого майбутнього для України. Враховуючи те, що новоутворенням молодшого шкільногого віку є розвиток патріотичної рефлексії, тому саме у цьому віці існує проблема створення сприятливих психологічних умов для формування патріотичної рефлексії.

Проблема розвитку рефлексії в наш час є проблемою становлення особистісного ядра людини, закладання базису культури, збалансованості потенційних можливостей та реалізованих здібностей.

Проблема формування рефлексії пов'язана з дослідженнями загальнотеоретичних проблем, в розвиток яких внесли свій вклад відомі вчені (А. Валлон [2], Л. І. Божович [1], Ж. Піаже [6], Б. Г. Ананьев [9], К. Роджер [8]), а також з дослідженнями духовності, національного характеру (В. Вундт [6]).

Хоча останнім часом ученими досліджені такі поняття, як "самоповага" (Н. М. Дятленко [4]), "національна рефлексія" (М. А. Шугай [11]), "образ — Я" (К. О. Острівська [7]), однак, нажаль, умови формування патріотичної рефлексії у молодшому шкільному віці не стали предметом наукового психологічного дослідження. Тому основною метою статті є виявлення необхідності вивчення проблеми розвитку патріотичної рефлексії в молодших школярів та постановка основних завдань щодо обґрунтування даної проблеми після першого пілотажного дослідження.

Для того щоб проаналізувати феномен патріотичної рефлексії, здійснімо аналіз таких понять, як рефлексія, ментальність, ідентичність, самосвідомість.

Рефлексивність — одна з властивостей свідомості, можливість виникнення якої в індивіда складається в процесі пізнання світу, оволодіння способами спілкування з іншими людьми, видами діяльності. Рефлексію розуміють як осмислення людиною передумов і механізмів своєї діяльності, індивідуального способу існування, принципів співвідношення, цінностей, установок, прагнень. Рефлексія (самоусвідомлення) починається із зосередження уваги на собі і самооцінки, відображення себе в інших людях, розуміння себе через розуміння інших (Е. А. Клімов [5]). Сучасна психологічна наука звертається до рефлексії як необхідної основи особистісного росту, відповідального вибору, душевного здоров'я.

Важливу роль відіграє в визначені патріотичної рефлексії ментальність народу. Менталітет розглядають як сукупність анатомо-антропологічних, соціально-культурологічних та генетико-психологічних особливостей, що формують специфічне світобачення, яке в свою чергу залежить від механізмів рефлексивних процесів; рефлексивні настанови ("відзеркалюють"), рефлектиують дійсність крізь суб'єктивні пере-

живання того, хто сприймає. Засновники "історії ментальності" розглядають ментальність як "психологічне оснащення", яке дає людям можливість по-своєму сприймати та усвідомлювати своє природне та соціальне оточення і самих себе.

Підхід історично-генетичного пояснення формування української ментальності дає можливість зрозуміти цілісність української психічної структури у своєму відношенні до світосприймальних настанов (М. А. Шугай [10]). Дослідники української ментальності стверджують, що українська психічна структура відрізняється емоційно-почуттєвим характером.

Розглядаючи патріотичну рефлексію необхідно звернути увагу і на поняття "ідентифікація". Е. Фромм [3] називає ідентифікацію фундаментальним механізмом соціалізації, важливою спонукою людини у спілкуванні та розумінні. До соціальної ідентичності особистості як складову частину відносять етнічну ідентичність, в процесі якої людина завдяки емоційним зв'язкам свідомо чи несвідомо копією зовнішні форми поведінки та дії, внутрішні переживання, цінності, ідеали, моральні якості нації. Характер етнічної ідентичності визначається особливостями даного індивіда.

Ж. Піаже [6] виділив три етапи в розвитку етнічних характеристик:

1. У 6—7 років дитина здобуває перші знання про свою етнічну належність.
2. У 8—9 років дитина чітко ідентифікує себе зі своєю етнічною групою: національність батьків, рідна мова, місце проживання.
3. У 10—11 років етнічна ідентичність формується в повному обсязі. Дитина визначає унікальність історії, культури.

Отже, на основі розвитку рефлексивних складових формується уявлення про своє "Я", що є основою розвитку ідентичності.

Значну роль в розвитку патріотичної рефлексії має високий рівень національної самосвідомості людини як її ідентифікації себе самої до певної нації, що можливо лише за умови наявності певної ідентифікації: спільність мови, кровна спорідненість, спорідненість з культурою.

Все вищесказане дає можливість стверджувати, що феномен патріотичної рефлексії є структурним компонентом особистості та новоутворенням молодшого шкільного віку.

Патріотична рефлексія — це самоусвідомлення (самооцінка, самопізнання, розуміння, самовідчуття) людиною душевного стану, своїх вчинків, самоаналіз та сприйняття спільніх психологічних особливостей менталітету, осмислення свого минулого, теперішнього і майбутнього.

З метою виявлення відношення до патріотичних понять, знань щодо своєї етнічної належності було проведено перше пілотажне дослідження, в якому брало участь 60 дітей у віці 8—9 років. Використовувались проективні методики: "Моя родина", "Дім, дерево, людина".

Проведений аналіз дає можливість стверджувати, що у більшості дітей існують суттєві проблеми. Нами були зроблені такі висновки:

1. У молодших школярів відсутні почуття індивідуальної відповідальності, патріотичної самосвідомості.

2. Діти не вміють ідентифікувати себе зі своєю етнічною групою, висувати підстави ідентифікації — національність батьків, місце проживання, рідна мова.

3. Недостатньо розвинуті патріотичні самовідчуття та спостережливість.

4. Не сформовано стійке відношення дитини до національних цінностей.

5. Відсутні почуття патріотичної гідності, бачення сенсу свого життя.

Вище зазначене є підтвердженням того, що проблема вивчення патріотичної рефлексії в молодшому шкільному віці є найактуальнішою в наш час та спонукає нас до детального вивчення. Тому необхідно розв'язати такі дослідницькі завдання, які полягають у:

— розробці концептуальної моделі патріотичної рефлексії та визначені її психологічного змісту;

— дослідження психодемічної сутності патріотичної рефлексії та з'ясування етапів її розвитку в молодших школярів;

— виявлення засобів та механізмів, що опосередковують процес формування патріотичної рефлексії в молодшому шкільному віці;

— обґрунтування сутності та психолого-педагогічних умов впливу різноманітних факторів патріотичної рефлексії;

— з'ясування психолого-педагогічної характеристики ефективного розвитку в учнів патріотичної рефлексії.

Література

1. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе // Вопросы психологии. — 1978. — № 4; — 1979. — № 4.
2. Валлон А. Психическое развитие ребенка. — СПб.: Питер, 2001. — 208 с.
3. Грэйс Крайг. Психология развития / Под общ. ред. А. А. Алексеев: Гл. ред. В. Усманов — 7-е межд. изд. СПб.: Питер, 2001. — 992 с.
4. Дятленко Н. М. Психологічні умови розвитку самоповаги у дошкільників // Автореферат. — К., 2002.
5. Климов Е. А. Психология: воспитание, обучение // Учебное пособие для вузов / Ред. Г. А. Глеба. — М: ЮНИТИ — Дана, 2000. — 189 с.
6. Когнитивная психология // Учебник для студентов высших учебных заведений / Под ред. В. Н. Дружинина, Д. В. Ушакова. — М., 2002. — 478 с.
7. Островська К. О. Взаємозалежність самооцінки та ціннісних орієнтацій молодших школярів // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики. — К.; Запоріжжя; Одеса, 2002. — Вип. 15 — С. 117.
8. Психология самосознания. // Хрестоматия / Гл. ред. Д. Я. Райгородский. — Самара, 2003. — 671 с.
9. Психология развития: Хрестоматия / Гл. ред. Е. Строганова. — СПб.: Питер, 2001. — 504 с.

10. Шугай М. А. Український менталітет (спроба теоретико-наукового аналізу): Наукові записки. — Острог: Видавничий комплекс Острозької академії. — Т. 1. Ч. 2. — С. 180—183.
11. Шугай М. А. Критерії рівня сформованості національної самосвідомості особистості: Наукові записки. — Острог: Видавничий комплекс Острозької академії, 2002. — С. 159.

Н. В. Михальченко

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии.

РАЗВИТИЕ ПАТРИОТИЧЕСКОЙ РЕФЛЕКСИИ В МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

Резюме

В работе рассматривается вопрос патриотического возрождения украинской нации, развития духовности. Патриотическая рефлексия рассматривается как новообразование младшего школьного возраста.

Ключевые слова: рефлексия, ментальность, самосознание, идентификация, патриотическая рефлексия.

N. V. Mikhalkchenko

I. I. Mechnikov National University, Odessa, Department.

THE EVOLUTION OF PATRIOTIC REFLECTION IN SCHOOL JUNIORITY

Summary

The patriotic revival of Ukrainian nation has been elaborated. The evolution of spirituality is considered. The patriotic reflection is accounted for a new formation of school juniority.

Key words: reflection, mentality, self-confidence, identification, patriotic reflection.

УДК: 159.937.53

А. В. Молдаванова, асп.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології ІМЕМ

ФАКТОР ЧАСУ В СТРУКТУРІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ УСПІШНОГО КЕРІВНИКА

В статті розглядається роль фактора часу в діяльності успішних керівників як найголовніший показник успішності менеджерів. Визначається та доводиться пріоритетність цього фактора в щоденній діяльності керівників, а також проводиться локалізація типу "успішний менеджер" на шкалі суцільного спектра т-типів та описується часова перспектива менеджерів.
Ключові слова: успішний менеджер, фактор часу, часовий портрет менеджера, часова перспектива, т-тип.

Як відомо з теорії менеджменту, якість управління підприємством та колективом напряму залежить від особистості керівників та їх управлінської обдарованості. Саме людський фактор є вирішальним в управлінні, бо від того, наскільки якісно здійснюється керівництво, і залежить стабільність прибутку фірми, існування та розвиток підприємства в цілому, а також здатність впоратись із зовнішніми змінами та ризиками. І тут перед нами постає дуже важливе запитання: чим саме визначається цей хист керівника і чи можна його розвивати, формувати, виховувати. Особливо актуальним є це питання для країн з переходною економікою, які перебувають у стадії розвитку, зокрема для України, бо розвиток цих держав та його ефективність і визначаються керівниками: лідерами економічної, політичної та соціально-громадської сфер.

Одне з найважливіших завдань сучасної психології управління якраз і полягає у визначенні психологічного портрету успішного керівника, а саме того, якими якостями повинна бути наділена людина для того, аби досягти успіху в сфері менеджменту. Крім того, для психології управління дуже суттєвим є розподіл факторів успішності на більш та менш важливі, а також виокремлення тих факторів, які є пріоритетними для менеджерів. На думку професора кафедри менеджменту і економіки Міжнародного інституту менеджменту Б. Будзана, "число рекомендацій, яким має бути менеджер, вимог до нього, його знань, умінь, навичок — нескінченне. З цього розмаїття бачень необхідно відібрати ті, дотримання яких гарантуватиме успішність менеджера" [1]. І дійсно, існує велика кількість різних психологічних теорій та поглядів на те, якими якостями повинна бути наділена людина, щоб стати успішним керівником [3], [5], [7], [9], [12].

Виходячи з аналізу відповідних теоретичних та практичних досліджень у сфері психології менеджменту у минулому та у сучасній

науці, можна зробити висновок, що серед усього спектра психологічних якостей, які притаманні людині, такі риси, як ініціативність та комунікабельність, є запорукою її реалізації у ролі менеджера [11]. Загалом, ринкові умови викликають потребу в керівниках, які мають творчий підхід до справи, дуже добре інформовані та вміють найкращим чином використовувати ресурси та забезпечувати ефективність функціонування фірми.

Російські дослідники, розглядаючи особливості мотиваційної структури та процесу цілепокладання, роль конкурентного середовища, ситуації ризику, відповідальності та психологічного навантаження у формуванні базових рис особистості, особливо підкреслюють вагомість таких якостей ділової людини, як багатоваріантність внутрішньої структури, високий рівень мотивації досягнень, домінування "моделі інтуїтивних стратегій" при прийнятті рішень та деформація часоприйняття [10].

Аналізуючи роботи з японського та фінського менеджменту (Т. Коно, А. Моріта та ін. [5]), можемо додати до цього списку індивідуальних рис ще неупередженість, лояльність, рішучість, вміння чітко формулювати мету та організовувати свій час.

Загалом, аналіз літературних джерел з цього питання дозволяє зробити такі висновки:

1. Теорії, які описують якості успішного менеджера, не узгоджені між собою та мають багато суперечностей.
2. Не існує чіткого психологічного визначення терміну "менеджер".
3. Не існує чіткої методики діагностики професіонального потенціалу керівників та психологічного добору кадрів у цій сфері.

Проведений аналіз літературних джерел також дав нам підстави думати про існування певних якостей, які є властивими для менеджера як такого, не залежно від того, до якої культури чи до якого суспільства він належить. До списку цих якостей належать: цілеспрямованість, рішучість, спрятність, гнучкість поведінки, готовність ризикувати, впевненість в собі, конкурентоздатність, енергійність, прагнення до успіху, вміння спілкуватися, ініціативність та вміння подобатись людям.

Базуючись на цих висновках, нами було проведено попереднє дослідження, в результаті якого був побудований психологічний портрет успішного керівника [6]. З результатів цього дослідження можна зробити висновок про те, що успішний менеджер має середній рівень мотивації досягнення успіху, йому притаманні такі якості, як гнучкість поведінки, енергійність, вміння спілкуватися з людьми та така риса, як ситуативна обережність, яка є надзвичайно важливою при прийнятті відповідальних рішень. Усі ці психологічні особливості впевнено підтримують реалізацію значного суб'єктивного прагнення до успіху.

В процесі дослідження перед нами постало питання про те, що ж слід вважати критерієм успіху менеджерів. З об'єктивної точки зору, успішний керівник забезпечує стабільність існування свого підприєм-

ства. А воно може бути стабільним тільки за умов стабільності прибутку, притоку грошей.

Ми також спробували поглянути на це питання з суб'єктивної точки зору та провели опитування самих менеджерів. За виразом одного з них, "гроші допомагають здобути свободу, але не просто свободу, а вільний час, бо вільний час — це і є свобода. Я можу планувати час, як хочу, та можу розпоряджатися ним". Отже, виявляється, що час — це валюта, своєрідна форма власності. Час можна планувати, використовувати, економити, навіть придбати, ним можна розпоряджатися. Таким чином, справедливим є не тільки американське прислів'я: "Час — це гроші", але й його зворотна форма: "Гроші — це час".

Отже, тут ми маємо виняткове ставлення керівників до часу. І насправді, на думку російського дослідника Чирикової, у менеджерів має місце ефект перебільшення свого психологічного віку над фізичним [10]. Тобто вони переоцінюють власний час. Більшість також відзначає суб'єктивний дефіцит часу життя, ім не вистачає часу, хотілося б мати його більше, вони не зовсім задоволені власними досягненнями в житті і не бажають зупинятись на досягнутому. Феномен незадоволеності досягнутим Чирикова пояснює присутністю "уявлення про успішного конкурента". Але у будь-якому разі мова йде про суб'єктивний внутрішній дефіцит власного часу.

Люди, які переоцінюють власний час, скоріше за все, недовідмірюють часові проміжки. А за концепцією Б. Й. Цуканова, такі індивіди належать до екстравертівної групи [8]. Якщо ж ми розглянемо психологічний портрет менеджера та психологічний портрет індивідів рівноважної групи [8], ми побачимо велику кореляцію прояву психологічних якостей. Тобто ті, хто за визначенням психологічним портретом належить до успішних менеджерів, належать і до рівноважної групи. Визначеною особливістю їх поведінки є обережність без побоювань. Щодо психічних особливостей, для них є властивим середній рівень збудження та гальмування, які урівноважують одне одного. Вони відчувають незначний суб'єктивний дефіцит часу та вважають, що все можна встигнути, якщо детально розпланувати свій власний час.

Велику роль фактора часу в діяльності керівників приділяють й інші українські та закордонні вчені. Теоретик американського менеджменту Пітер Друкер відзначає важливу роль часового інтервалу при постановці цілей та вміння менеджерів визначати цей часовий інтервал для своєї фірми [3]. Він також ставить важливе питання про вміння керівників розпоряджатися своїм часом і вважає це одним із найголовніших ресурсів гарного менеджера. На його думку, менеджери, які вміють правильно використовувати свій час, досягають необхідного результату перш за все за допомогою планування своєї діяльності. Час, на думку Друкера, — найбільш обмежений капітал, якщо ним не вміеш розпоряджатись, не зможеш розпоряджатись нічим іншим [3].

Директор Інституту стратегії та ефективного використання часу німецький професор Лотар Зайверт стверджує, що час — найбільш цінний капітал та найбільш дефіцитний ресурс для менеджерів [4]. При цьому успіх кожного керівника залежить не тільки від матеріально-економічних чинників, але й від того, як він розпоряджається найбільш цінним надбанням — часом. Успіху можна досягти тільки шляхом безперервного та поступового використання часу.

На думку вітчизняних дослідників В. В. Черкасова, С. В. Платонової, В. І. Третяка, вміння економно та правильно витрачати робочий час, постійно вдосконалювати процес планування управлінської діяльності, визначати пріоритети та ін. — все це характеризує організаційне мистецтво менеджера [9]. Дуже важливим для керівників є вміння планувати та враховувати час та гнучко пристосовувати його до зовнішніх обставин, які змінюються. Інший український автор Н. Я. Сацков багато уваги приділяє питанням раціоналізації використання часу, відрізняючи при цьому ті види щоденної діяльності, які регулярно повторюються, рідко повторюються та спонтанні [7]. Але всі вони потребують врахування та планування часу, необхідного для їх виконання.

Лі Якокка стверджує, що головним фактором успіху в ринкових умовах є фактор часу: "Ви маєте 95 % фактів, але для того, аби дістати інші 5 %, ви витрачаєте ще півроку. А коли, кінець кінцем ви їх здобули, виявляється, що вони давно та безнадійно застарілі. В ринковій ситуації по-іншому не буває. Час — ось головний фактор" [12]. При цьому автор називає рішучість — головним надбанням менеджера, розуміючи її, як здатність приймати своєчасне рішення.

І дійсно, будь-яка важлива для менеджера риса не існує сама по собі, і для того, аби гарантувати йому успішність, вона повинна бути узгоджена з фактором часу. Більшість дослідників головним із вмінь менеджерів називають вміння приймати рішення. Але навіть найумедріше та найпродуманіше рішення, яке прийняте невчасно (чи раніше, чи пізніше), втрачає свою цінність. Готовність ризикувати, ініціативність та інші фактори, які виділяються багатьма дослідниками [3], [11], [12], також виявляються узгодженими з фактором часу.

Але, не зважаючи на те, що значна частина дослідників приділяла велику увагу фактору часу в діяльності керівника, на жаль в психології не існує досліджень, спрямованих на побудову часового портрету успішних менеджерів, тобто тих, хто зміг вдало використати свій час для розкриття своїх здібностей та застосування знань та навичок з метою досягнення успіху в діяльності. Крім того, не існує й методики "часової" діагностики менеджерів, яку можна було б використати для побудови часового профілю успішного керівника, який би описував часову перспективу менеджерів, їх ставлення до часу та його планування та ін.

Побудова такого портрету є дуже важливою для розуміння того, яку саме часову організацію має успішний керівник. Він також може бути використаний для діагностики потенціалу менеджера або того,

хто тільки планує стати менеджером, базуючись на визначеній вирішальній ролі фактора часу в діяльності успішного керівника. Часовий портрет менеджера дозволить ще на етапі формування ділової особистості визначити основні напрями психологічної допомоги майбутнім менеджерам. Крім того, дослідження допоможе проводити відбір осіб у спеціалізовані вищі учбові заклади, які готують менеджерів. Це, по-перше, позбавить певний відсоток людей від можливості зробити неправильний вибір у житті, а по-друге, підвищить ефективність формування професіонального менеджера завдяки урахуванню його психологічних особливостей.

Саме побудова часового портрету успішного керівника та розробка відповідної діагностичної методики й стали завданням цього дослідження. Для цього нами (А. В. Молдаванова, Б. Й. Цуканов) був розроблений опитувальник з 57 тверджень, в яких відображені найбільш узагальнені ставлення людей до власного часу, прояв їх часової перспективи у відношенні до минулого, майбутнього чи теперішнього, з'ясування суб'єктивної швидкості плину часу, здатності ним розпоряджатись та планувати його. Опитувальник пройшов попередню стандартизацію та апробацію на рандомізованій репрезентативній вибірці з 109 осіб.

Також паралельно проводилося хронометрування та були визначені τ -типи рандомізованої вибірки з 71 особи, які також заповнювали анкети. Метод хронометрування було описано та введено Б. Й. Цукановим [8] для визначення τ -типу індивіда. Основу хронометричного тесту складає класичний метод відтворення тривалості часу [8]. Суб'єкту пропонують певний часовий проміжок з зони довгих інтервалів ($t_0 > 1$ сек.) за допомогою хроноскопа. Піддослідний відтворює тривалість часового проміжку (t_s) за допомогою того самого хроноскопа. У випадковому порядку піддослідному пропонується кілька часових інтервалів ($t_0 = 2$ сек., 3 сек., 4 сек., 5 сек.). Кількість інтервалів складає 20—25. Значення τ -типу рахується за формулою:

$$\tau = \sum t_s / \sum t_0 \quad (1),$$

де t_s — тривалість, відтворена індивідом, t_0 — кількість астрономічних одиниць часу, запропонованих індивіду. Таким чином, вибірку з 71 осіб було розподілено на 5 груп згідно з їх τ -типами: холероїдний, сангвіноїдний, рівноважний, меланхолоїдний, флегматоїдний [8].

На наступному етапі цей опитувальник пропонувався для заповнення керівникам. Крім 57 запитань він також містив семибалльну шкалу, за якою менеджерам пропонували оцінити успішність власної діяльності на своїй посаді (1 бал — мінімальна успішність, 7 балів — максимальна успішність). Участь у дослідженні взяли менеджери малих та середніх бізнес-фірм м. Одеси, ділові партнери Кіровоградської агенції регіонального розвитку, менеджери, які є клієнтами кіровоградської консалтингової фірми "АНТ", випускники програми стажувань у США "Громадські зв'язки" (особи, які пройшли попередній конкурсний відбір та займають посади, пов'язані з прийняттям рі-

шень в українських бізнес-фірмах та/або менеджери не бізнес-сфери), а також керівники державних структур та закладів м. Одеси. Всього анкети заповнили 61 керівник, з них 34 менеджери, які оцінили успішність своєї діяльності як середню, 20 — як успішну та дуже успішну та 7 — як не дуже успішну.

Таким чином, були побудовані графічні профілі таких груп: загальна рандомізована група (109 осіб), загальна сукупність менеджерів (61 особа), найуспішніші менеджери (20 осіб), середньоуспішні менеджери (34 особи), найменш успішні менеджери (7 осіб), холероїдна (19 осіб), сангвіноїдна (11 осіб), рівноважна (20 осіб), меланхолоїдна (7 осіб), флегматоїдна (14 осіб) групи. На основі цих профілів був складений часовий портрет менеджерів та проведена порівняльна характеристика загальної, найуспішнішої та середньоуспішної груп менеджерів з холероїдною, сангвіноїдною, рівноважною, меланхолоїдною та флегматоїдною групами.

В результаті аналізу побудованих профілів було виявлено, що індивіди з рівноважної групи, порівняно з іншими, характеризуються найбільш диференційованим та чітким ставленням до власного часу. Так, вони вважають час своєю власністю, усвідомлюють час як реальність, яка їм дана, вміють чекати, але відчувають незначний дефіцит часу в житті (майже вистачає). Рівноважні орієнтовані в теперішнє: воно для них є більш вагомим в порівнянні з минулим та майбутнім, для більшості життєвим принципом є "тут і зараз" та справедливий вираз "мое життя — мое теперішнє". Вони спокійно ставляться до майбутнього та поважають своє минуле. Стосовно ділового відношення до часу, на важливу зустріч вони намагаються приходити трошки раніше, вміють розподіляти час, намагаються розписувати його на кожен день та берегти. Для 40 % з них час — це гроші, половина може приймати нестандартні рішення в актуальних ситуаціях. Вони також можуть пожертвувати сном заради виграшу часу. Порівняно з іншими групами, вони в більшій мірі можуть відчувати миттєвості часу.

Для сангвіноїдної та холероїдної груп властивим є набагато менш диференційоване відношення до власного часу. Вони чітко обирають майбутнє серед усіх часів і характеризують себе як людей з великим суб'єктивним дефіцитом часу, які постійно поспішають і яких засмучує втрата часу. Але в той же час вони не вважають час власністю та не вміють ним розпоряджатись настільки ефективно, як попередня група.

Подібна картина спостерігається і в групі меланхоліків та флегматиків. Вони вміють чекати та люблять своє минуле, порівняно із теперішнім та майбутнім, а також не відчувають дефіциту часу. Але, так само як і дві попередні групи, вони не вважають час власністю та не розпоряджаються ним, хоча в них його є вдосталь. Група флегматиків також відрізняється вагомістю для себе теперішнього часу, любов до минулого та прагнення до майбутнього. Взагалі, це найбільш "невизначена в часі" група.

Звертають на себе увагу особливості суб'єктивного відношення менеджерів до часу. По-перше, менеджери відзначаються вмінням цінувати та планувати свій час. Так, більшість менеджерів з усіх 3 груп дуже цінує свій час та намагається його берегти, що є також характерним для рівноважної групи. Приблизно для половини менеджерів час став головною цінністю в житті. Значна частина менеджерів вважає час своєю власністю (45 % успішних та 37 % середньоуспішних). В той же час тільки до 10 % менеджерів вважають, що можуть конкурувати з часом. Менеджери також розписують свій час на тиждень, при цьому більшість тих, хто це робить, знаходиться в успішній групі. Всі три групи менеджерів також розписують час на кожен день. Тільки незначна частина менеджерів запізнюються (10 % — успішні, 14 % — середньоуспішні) порівняно, наприклад, із холероїдною групою (42 %). На важливу зустріч більшість менеджерів з різних груп завжди приходить раніше (в середньому 68,9 %). Тільки 20 % менеджерів вважають себе поспішаючими індивідами (порівняно з 60 % холериків).

Щодо часової перспективи, менеджери приблизно на одному рівні з рівноважними (15—20 %), часто звертаються до свого минулого (порівняно з 30—35 % меланхоліків та флегматиків та 0—10 % у холериків та сангвініків). Порівняно з холериками та сангвініками (15—25 %), менеджери більш цінують своє минуле (35—45 %), але менш, ніж флегматики та меланхоліки (45—55 %). В той же час 21 % менеджерів бажав би прискорити майбутнє порівняно з 32 % холериків, 36 % сангвініків, 0 % меланхоліків та 14 % флегматиків. Отже, менеджери не виявляють великої прихильності до минулого чи майбутнього. Теперішнє має для них більше значення: 43 % менеджерів вважають, що їх життя — це теперішнє. Для 28 % менеджерів теперішнє є більш вагомим порівняно з майбутнім та минулим. З цього можна зробити висновок, що менеджери орієнтовані в теперішній час, але частина з них має в своїй перспективі тенденцію до майбутнього, а частина — до минулого.

Стосовно часового дефіциту, менеджери відчувають певний дефіцит часу, при цьому для частини менеджерів його майже вистачає, а для частини він швидко летить і за ним треба встигати. При цьому тільки 8 % менеджерів вважають, що їм часу достатньо, навіть є залишки (так більше думають успішні менеджери — 10 % порівняно з 6 % у середньоуспішних). Тільки 25—27 % менеджерів жертвуєть періодом свого сну заради виграшу часу. Рівень успішності менеджерів впливає на кількість вільного часу: тільки 5 % успішних менеджерів не можуть знайти для себе вільну хвилину в той час, як це не може зробити 20 % середньоуспішних (блізько до 18 % у сангвініків та 16 % у холериків). При цьому успішні менеджери вважають, що їх здатність планувати час залежить від них самих в більшій мірі, ніж від зовнішніх обставин: тільки 5 % стверджують, що їм би часу вистачало, якби ніхто їм не заважав. Середньоуспішні менеджери

в більшій мірі звинувачують зовнішні фактори в тому, що їм часу не вистачає (23 %).

Для менеджерів властивим є відношення до часу як до власності. Так, для значної частини середньоуспішних менеджерів та загальної групи час — це гроші, подібно до рівноважної групи. Для найбільш успішних менеджерів час менше порівнюється з грошима (15 %). Приблизно на однаковому рівні у менеджерів та у індивідів з рівноважної групи знаходиться здатність дарувати свій час іншим (до 30 %), порівняно з низькою здатністю дарувати час у меланхоліків та сангвініків (до 12 %) та з високою у холериків та флегматиків (42 % та 64 %). При цьому менш успішні менеджери в меншій мірі склонні дарувати свій час, напевне, через те, що він їм самим потрібен для досягнення більшого успіху.

Отже, за своїм часовим профілем менеджери відповідають профілю рівноважних індивідів. І можна зробити висновок про те, що наше припущення виявилось справедливим і тип менеджера локалізується навколо рівноважної групи, при цьому чим більше людина наближається до рівноважного типу, тим більш успішним менеджером вона є. Крім цього, належність людини до типологічної групи є її вродженою характеристикою, а т-тип — жорстка константа, яка з часом життя не змінюється. І якщо тип менеджера має певну локалізацію на шкалі т-типів, тут ми можемо погодитись з тими дослідниками, які стверджували, що менеджерами не стають, а народжуються. Звичайно, це стосується тільки керівників певного рівня відповідальності і не зменшує вагомість підготовки та навчання менеджерів, бо, крім вроджених складових, людина повинна ще мати адекватний рівень мотивації, а також велику сукупність знань, умінь та навичок. Одним із найважливіших для керівників є зміння планувати власний час, яке краще всього можна сформувати у певної категорії осіб — індивідів з рівноважної групи.

Це дослідження доводить вирішальну роль фактора часу в діяльності успішних керівників і відкриває нові можливості для підготовки керівників кadrів. Але воно не претендує на остаточне розв'язання проблеми. Також дуже цікавим є, наприклад, те, наскільки рівень успіху менеджера залежить від його інтелектуального потенціалу і чим зумовлений вибір сфери менеджменту (бізнес, політика, освіта, соціальна сфера тощо). Отже перспективи для дослідження в цьому напрямку ще багато.

Література

1. Будзан Б. Менеджмент в Україні: сучасність і перспективи. — К.: Основи, 2001. — 250 с.
2. Герчикова І. Н. Менеджмент. — М.: ЮНІТИ, 1994. — 194 с.
3. Друкер П. Практика менеджмента. — М.: Вільямс, 2000. — 320 с.
4. Зайверт Л. Ваше время — в ваших руках. — М.: Интерспект, 1995. — 50 с.
5. Кричевский Р. Л. Если вы руководитель. — М.: Дело, 1993. — 94 с.
6. Молдаванова А. В. Психологічні ознаки успішного менеджера // Вісник Одеського національного університету. — 2001. — Т. 6, вип. 2. Психологія. — С. 19—26.

7. Сацков Н. Я. Практический менеджмент. — Д.: Стакер, 1998. — 180 с.
8. Щуканов Б. И. Время в психике человека. — Одесса: АстроПринт, 2000. — 220 с.
9. Черкасов В. В., Платонов С. В., Третяк В. И. Управленческая деятельность менеджера. — К.: Ваклер, 1998. — 380 с.
10. Чирикова А. Е. Психологические особенности личности российского предпринимателя // Психологический журнал. — 1998. — Т. 19. — № 1. — С. 10—35.
11. Шевал Ю. М., Данчева О. В. Практична психологія в економіці та бізнесі. — К.: Основи, 1997. — 207 с.
12. Якокка Ли. Карьера менеджера. — Минск: Попурри, 2001. — 326 с.

А. В. Молдаванова

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии ИМЕМ

ФАКТОР ВРЕМЕНИ В СТРУКТУРЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ УСПІШНОГО РУКОВОДИТЕЛЯ

Резюме

В статье рассматривается роль фактора времени в деятельности успешных руководителей как наиболее важный показатель успешности менеджеров. Определяется и доказывается приоритетность этого фактора в ежедневной деятельности руководителей, а также проводится локализация типа "успешный руководитель" на шкале сплошного спектра τ -типов и описывается временная перспектива менеджеров.

Ключевые слова: успешный менеджер, фактор времени, временной портрет менеджера, временная перспектива, τ -тип.

A. V. Moldavanova

Odessa National Mechnikov University
The Chair of Differential and Experimental Psychology, IMEM

THE FACTOR OF TIME IN THE STRUCTURE OF THE SUCCESSFUL MANAGER'S PSYCHOLOGICAL PROFILE

Summary

In the article, the factor of subjective time is considered to be the most important parameter, determining success of managers' activity. The priority of this factor in a day-to-day activity of managers is determined and proved. Also, the researcher finds out the location of the "successful manager" type on the scale of the continuous spectrum of τ -types and describes the time perspective of managers.

Keywords: successful manager, the factor of time, time portrait of a manager, time perspective, τ -type.

УДК 159.944-057.87

М. А. Новотна, канд. психол. наук, доц.

Одеський юридичний інститут

Національного університету внутрішніх справ

ДЕЯКІ ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ

Проблема профілактики правопорушень неможлива без її зворотного боку — формування законослухняної поведінки громадян. У статті розкриваються деякі підходи до вирішення цієї проблеми, відмічається необхідність формування правомірної законослухняної поведінки, починаючи з ранніх етапів онтогенезу.

Ключові слова: правозначність, правовий конформізм, маргінальність, локус контролю.

Всі акти поведінки людей або мають певне значення для права (тобто є правозначними), або нейтральні до нього. В сучасній психології достатньо повно та глибоко розкритий такий тип правозначної поведінки, як поведінка неправомірна (Ю. М. Антонян, І. Е. Авербух, М. В. Виноградов, Л. М. Балабанова, Б. С. Братусь, Б. С. Волков). Поведінка правомірна досліджена недостатньо, більш того, на даний момент в психології існує багато термінологічних розбіжностей щодо визначення цього феномена (правослухняна, законослухняна поведінка тощо).

Перше ніж торкатися глибинних психологічних механізмів усвідомленої просоціальності особистості, треба виділити основні ознаки законослухняної поведінки:

- 1) відповідність нормам права, діючим законам. Законослухняна поведінка має юридичну форму, здійснюється на підставі норм і принципів права;
- 2) соціальна корисність. Законослухняна поведінка не порушує межі існування інших людей, їх права та свободи, встановлений в державі порядок в цілому;
- 3) прогностичність. Дії законослухняної людини легко прогнозувати, що в свою чергу дозволяє планувати відповідні дії з боку суспільства;
- 4) масовість. У правовій державі більшість людей повинна притримуватися існуючих норм права та законів.

Законослухняна поведінка — складне для розуміння явище, оскільки воно відображує ще більш складні економічні, політичні, соціальні та психологічні відношення.

На протязі всієї історії розвитку психологічної та юридичної думки вчені прагнули визначитися, що ж складає феномен законослухня-

ності, активний це процес або пасивний, сліпє підкорення існуючим законам та нормам права або усвідомлена побудова власної поведінки.

Умовно більшість підходів до вирішення цієї проблеми можна поділити на три напрямки: позитивістський, соціологічний та психологічний.

Засновником позитивістського напрямку вважають Дж. Остіна (XIX ст.), який стверджував, що джерела законослухняної поведінки знаходяться виключно в суверенній владі, у державній волі. З точки зору позитивізму, право розглядається ним як щось логічно завершене, йому притаманна та ж непроникливість, як і фізичному тілу. Законослухняна поведінка розглядається як обов'язкове, неминуче підкорення нормам.

Соціологічний напрямок виник внаслідок кризи позитивізму і в силу розв'язту соціології в ХХ сторіччі. Видатні представники цього напрямку — Е. Ерліх, Ж. Карбонье, Ф. Жені. Відповідно їх поглядам право є одним з засобів контролю за поведінкою людей поряд з релігією, мораллю, звичаями, домашнім вихованням тощо.

Формування законослухняної поведінки соціологи розглядали як засіб відвертання соціальних конфліктів і досягнення цивілізованих відносин між людьми. Однак, називаючи цей процес "соціальною інженерією", відповіді на запитання, що ж є внутрішнім механізмом формування законослухняної поведінки, соціологи не давали.

Психологічна теорія була створена на початку ХХ сторіччя російським вченим Л. І. Петражицьким. Серед його послідовників були А. Росс, Ж. Гурвич, М. А. Рейснер.

Петражицький виходив з того, що право є феноменом психіки. Джерелом, яке регулює законослухняну поведінку, виступають людські емоції. Саме вони спонукають людей коїти вчинки. Петражицький виділяв два види емоцій, які визначають відношення між людьми та їх ставлення до правових питань, — моральні та правові. Моральні емоції є однобічними, вони пов'язані з усвідомленням людиною свого обов'язку. У правових же емоціях почуття обов'язку супроводжується уявленнями про правомочності інших осіб та навпаки. Правові емоції є двобічними, а правові норми, які виникають з них, носять атрибутивно-імперативний характер.

Безсумнівною достойністю теорії Л. І. Петражицького є те, що вона звертала увагу на психологічний бік дії права, була щільно пов'язана з проблемою психологічного механізму формування правомірної поведінки.

Однак відповіді на запитання, що ж є внутрішніми психологічними механізмами законослухняної поведінки, жодна з перелічених теорій не давала.

В сучасних умовах ця проблема встає особливо гостро. Неможна готувати та видавати закони, не вивчаючи рівень правової культури та правової свідомості в суспільстві, неможливо й застосовувати закони без урахування психологічних особливостей індивіда. Повага до

закону — це таке відношення до правових приписів, коли людина на практиці у власній діяльності та у мотивації визнає особистісну цінність закону.

Коли ми маємо справу з особистістю, ми звичко ураховуємо в неї дві групи психічних утворень — ті, що виступають як спонуки її поведінки, й ті, що складають виконавчий компонент в психічній регуляції цієї поведінки.

Спонуки поведінки — це відношення людини до різних боків дійсності, в яку вона включена, які проявляються в формі потреб, інтересів, схильностей. Виконавчий компонент — ті властивості особистості, які є умовами успішного виконання нею різних видів діяльності.

Коли фіксується сфера спонук особистості, треба звертати увагу на відношення її до рідної країни, до просоціальної діяльності, до правил та законів, до себе самої.

Коли ми кажемо про механізми природньої правомірної поведінки, то по-перше, маємо на увазі певний рівень усвідомлення людиною реальної дійсності, яка оточує її, що виражається в специфічній розстановці акцентів у змісті пізнавальних процесів, які розгортаються, в їх спрямованості та активності. Одночасно це й відбір і актуалізація засобів поведінки, які відповідають цьому змісту.

Просоціальне відношення до норм права та законів — це, на наш погляд, завжди більш чи менш стійкі для даної особистості тенденції які дозволяють особистості характерним чином відображувати правові тенденції у суспільстві, емоційно на них відгукуватися і таким же чином характерно в цій дійсності поводитися.

Коли мова йде про правомірну поведінку, для нас важливо знати основні мотиви її формування, бо особистість завжди характеризується не тільки тим, що вона робить, але й тим, як вона це робить.

Серед основних мотивів законосуслухняної поведінки можна виділити:

- 1) соціальноактивні, коли людина глибоко вірить у доцільність та справедливість правових законоположень, а тому свідомо неухильно прямує за ними. Правосвідомість та поведінка таких людей находяться у повній гармонії.
- 2) звичні, коли людина не дуже замислюється над нормами права, а діє по інерції, звичко, прямуючи за стереотипами;
- 3) конформістські, коли людина дотримується не власних звичок або переконань, а копіює дії свого оточення, діє "як усі";
- 5) маргінальні, коли людина діє правомірно внаслідок розрахунку або страху покарання. Правосвідомість таких людей розходитьться з наказами правових норм.

Як показують результати соціологічних опитувань, правова обізнаність громадян, їх знайомство з сучасним законодавством знаходяться на дуже низькому рівні. Але, як звісно, незнання законів не звільняє від відповідальності. Тому нас цікавлять головні умови "укорінювання" правомірних норм поведінки, їх перехід у стійкі риси характеру.

Як нам здається, основний ланцюг може бути таким: вправління людини у сконці просоціальних вчинків, безпосередня участь у відповідній діяльності, виховання у неї потреб та формування переконань, причому так, що б всі ці умови складали єдину систему.

На наш погляд, основною умовою функціонування такої єдиної системи, яка складає феномен правомірної поведінки, є соціальна відповідальність.

В межах нашого дослідження безсумнівний інтерес представляє типологія соціального характеру, запропонована на початку п'ятирічних років Д. Рісменом, та концепція локусу контролю Дж. Роттера.

Д. Рісмена в першу чергу цікавив локус цінностей у людей — закладені вони (цінності) в самому індивіді або належать іншим. Поведінка людей, які "спрямовуються зсередини", регулюється внутрішніми інтерналізованими цілями та цінностями, а людей, які "спрямовуються іншими", — цінностями, зовнішніми відносно них. Дж. Роттера же цікавив локус очікувань у людей — впевненість у власній силі та здібності реалізувати власні цілі або віра в інших, у випадок, у долю.

Як ми бачимо, різниця між двома теоріями дуже принципова, але однаково корисна для нашої власної концепції: Рісмен мав справу з механізмами соціального контролю, а Роттер — індивідуального.

Спроба дати обґрутування процесу формування соціальної відповідальності з урахуванням закономірностей суспільного розвитку була здійснена ще А. С. Макаренком в його концепції "відповідальної залежності". Дослідженням психологічних аспектів даної проблеми були присвячені роботи багатьох вітчизняних науковців (В. Г. Григор'єва, Л. Н. Макарова, Т. В. Морозкіна, К. Муздибаєв, В. М. Пискун, О. Г. Холодюк тощо), які показали, що відповідальне ставлення може бути сформоване вже на ранніх етапах онтогенезу.

Однак, незважаючи на широкий науковий та суспільний інтерес до цієї проблеми, закономірності формування та розвитку правослухняної поведінки залишаються ще недостатньо дослідженими. У зв'язку з цим суттєве значення набирає вивчення прихованих механізмів, які лежать в підґрунті цього психологічного феномена.

На наш погляд, одним з глибинних механізмів формування інтернальної законослухняної поведінки є соціальна відповідальність. При різноплановому її дослідженні досить не має чіткого визначення цієї якості. Одні автори розглядають відповідальність як морально-правове відношення особистості і суспільства, яке характеризується її здібністю виконувати свій обов'язок (К. О. Головко, О. Г. Дробницький). Другі розуміють відповідальність як механізм, що поєднує, з одного боку, психологічний апарат (єдність свідомості, почуттів та волі), з другого — пов'язану з ним конкретну діяльність людини, яка проявляється у відповідальних відношеннях (Є. М. Кнохінов). Треті бачать у відповідальності здібність людини передбачати наслідки власної діяльності та визначати її, виходячи з того, яку користь або шкоду вона може принести суспільству (В. П. Тугаринов). Четверті оцінюють від-

повідальність як усвідомлену необхідність, яка стає обов'язком та виражається принадлежністю до всього соціально та особистісно значущого (В. Ф. Сафін).

Ми розуміємо соціальну відповідальність як складну інтегральну якість особистості, яка виражається в глибокому взаємозв'язку об'єктивної необхідності дотримання правових, суспільних норм, внутрішньої готовності нести відповідальність за себе та за інших і активної реалізації цієї готовності в будь-яких життєвих ситуаціях. Мова йде не про відповідальність-необхідність, відповідальність-обов'язок, а про відповідальність-потребу, що є головним критерієм законосулюхняної особистості.

В цьому напрямку нам важливо визначити роль та місце співвідношення зовнішніх і внутрішніх факторів в формуванні законосулюхняної поведінки. Справа в тому, що низка авторів розглядають соціальну відповідальність як складний зв'язок особистості з різними боками дійсності, які витікають з обов'язків, покладених суспільством на особистість (Л. Б. Ітельсон, В. М. М'ясищев, Н. М. Тен). Другі дослідники при характеристиці відповідальності висувають на перший план значення внутрішніх факторів (Л. І. Божович, Е. В. Бондаревська, К. Муздибаєв). Між тим на психічні явища розповсюджується, набуваючи специфічного змісту, принцип детермінізму, згідно з яким зовнішні причини діють через внутрішні умови, котрі самі формуються в результаті зовнішніх впливів.

На підставі власних спостережень та експериментальних досліджень ми можемо припустити, що для розуміння психологічних механізмів формування законосулюхняної поведінки необхідно урахування якісної своєрідності відповідальності. Тобто соціальна відповідальність як підґрунтя формування законосулюхняної поведінки є інтегрованим феноменом, який складається з трьох основних показників:

- 1) дисциплінарної відповідальності, під якою ми розуміємо відповідальність на рівні дисциплінованості. Це скоріше проявлення реальності, коли людина: а) діє відповідно встановленим правилам та вимогам, не порушує норми поведінки; б) чутлива до зовнішнього контролю — якщо її дії перевіряються, робить все краще; в) після виконання доручення частіше за все віходить від справи, ініціативу та самостійність проявляє рідко;
- 2) відповідальності за себе, коли до всіх доручень людина ставиться серйозно, добре виконує свої обов'язки, розуміючи їх необхідність, навіть коли немає зовнішнього контролю. Але з-за специфіки низької комунікальності, розвинутих рефлексивних властивостей, схильності до емпатичних переживань віддіє перевагу самостійному виконанню доручень, а не організації інших людей;
- 3) відповідальності за іншого — людина відчуває особистісну принадлежність до суспільства, готова взяти на себе відповідальність за дії інших, добрий організатор, частіше за все намагається знайти загальну точку зору, а не брутально нав'язати власну.

Ми уявляємо, що саме ці показники характеризують соціальну відповідальність, її структуру. Різні сполучення цих показників, домінування одного з них над іншими характеризують якісну своєрідність кожної людини та особливості її законослухняної поведінки. Крім того, у названих показниках проявляється динаміка дозрівання відповідальності від нижчого рівня — дисциплінарної відповідальності, до вищого — відповідальності за іншу людину (відповідно новому Кримінальному кодексу України покарання може наступити не тільки за конкретну дію, але й за бездію, наприклад ненадання допомоги, коли інша людина її потребує і ми взмозі це зробити).

Література

1. Антонян Ю. М. Психологическое отчуждение личности и преступное поведение. — Ереван, 1987. — 234 с.
2. Балабанова Л. М. Судебная патопсихология. — Д.: Сталкер, 1998. — 428 с.
3. Бодалев А. А. Психология о личности. — М.: Изд-во МГУ, 1988. — 187 с.
4. Муздыбаев К. Психология ответственности. — Л.: Наука, 1983. — 239 с.
5. Фельдштейн Д. И. Психология развития личности в онтогенезе. — М.: Педагогика, 1989. — 206 с.

М. А. Новотная

Одесский юридический институт
Национального университета внутренних дел

НЕКОТОРЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЗАКОНОПОСЛУШНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Резюме

Проблема профилактики правонарушений невозможна без ее оборотной стороны — формирования законопослушного поведения граждан. В статье раскрываются некоторые подходы к решению этой проблемы, отмечается необходимость формирования законопослушного поведения на ранних этапах онтогенеза.

Ключевые слова: правозначимость, правовой конформизм, маргинальность, локус контроля.

M. Novotna

Odessa Law Institute

SOME PSYCHOLOGICAL PECULIARITY LAWOBEDIENT BEHAVIOUR

Summary

This article is devoted psychological analyses peculiarity lawbedient behaviour and development social responsibility.

Key words: lawobedient, social responsibility, lokus control.

УДК 159.922.6:355.11

О. М. Овчар, здобувач
Одеський інститут Сухопутних військ

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕВІАЦІЇ МОЛОДІ В ДЗЕРКАЛІ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

Стаття присвячена соціальним проблемам девіації молоді, що відображені в дзеркалі військової служби. Описується досвід експериментального діагностування проявів девіацій у солдат строкової служби.

Ключові слова: девіація, потреба, структура особистості, спілкування, самовідомість.

Проблема девіації молоді як відхилень в поведінці від прийнятих норм для науки порівняно нова, хоча вона давно відома в суспільній практиці. Так, ще з глибин віків дійшли скарги давньогрецьких старійшин на зіпсованість молоді, відхід від традицій тощо. В сучасному суспільстві, охопленому тривалою системною кризою, відхилення від норм моралі і права стали майже звичайним явищем. Особливо небезпечним це стає у військовій сфері, де неможливо повністю виключати доступ девіанта до зброї.

З 1897 року, коли французький соціолог Е. Дюркгейм [1] в своїй роботі "Самовбивство" вперше поставив цю проблему на науковому рівні, вчені до цього дня дискутують про суть девіацій. Одні з них погоджуються з думкою згаданого автора: девіація — це показник соціального неблагополуччя. В періоди криз і катакліzmів (в міру послабленого нормативного контролю громадськості) вона збільшується, а в часи стабільності зменшується до мінімуму. Інші (їх точку зору висловив відомий американський психолог Р. Мертон [2]) стверджують, що аномалії в поведінці молоді — це закономірне явище і своєрідний регулятор соціального розвитку. Так, при наявності загальних цілей, але бракові соціально дозволених засобів їх досягнення випадки девіації мають тенденцію до зростання. Тоді поширеною стає думка про те, що як аномальна поведінка з боку "своїх членів", так і фактори, які її стимулюють (аморальність, насильство тощо), мають таке ж право на існування, як і інші норми" [2, с. 412—413].

Аналіз сучасних уявлень про цей феномен свідчить лише про спроби його конкретизувати. Так, А. В. Петровський та М. Г. Ярошевський [10] девіантну поведінку тлумачать як "систему вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийнятим у суспільстві правовим або моральним нормам" [10, с. 257—258]. Тоді як В. П. Зінченко та Б. Г. Мещеряков цей феномен трактують як "дію, що не відповідає офіційно встановленим нормам або нормам, що фактично склалися в даному суспільстві (суспільній групі), чи очікуванням. Останнє веде до певної ізоляції, необхідності в лікуванні, застосуванні заходів виправлення

чи покарання. Основними видами девіацій є злочинність, алкоголізм, наркоманія, самовбивство" [11, с. 85].

Психологи Я. І. Гілінський [3], Ю. А. Клейберг [4], Ю. М. Ковалевська [5], В. Д. Менделевич [6] погоджуються з тим, що девіація є певне відхилення від прийнятих у даному суспільстві норм. Не вдаючись до конкретного аналізу робіт сучасних авторів, обмежимося лише декількома загальними для них постулатами:

- джерелом девіантної поведінки є наявність у суспільстві різниці в можливостях задоволення потреб для різних соціальних груп;
- слабкі та випадкові девіантні вчинки (брутальність, обман) підлягають діям соціальних санкцій, а делінквентні та кримінальні — правовим;
- все більшого розмаху набувають девіантні відхилення, які в останній час об'єднують під назвою адитивні. Останні означають згубні нахили до прагнень змінити свій незадовільний психологічний стан з допомогою вживання якихось речовин або фіксації уваги на певних предметах чи різновидах діяльності. Здебільшого це намагання втекти від реального життя (наркотики, алкоголь, азартні ігри, в тому числі комп'ютерні, триває прослуховування ритмічної музики або занурення в яку-небудь діяльність з відмовою від важливих соціальних обов'язків людини).

Наведемо ще одне із уявлень про девіацію, саме з точки зору її психологічної суті, яке виклав Ю. А. Клейберг [4, с. 17]: "Девіантна поведінка — це специфічний спосіб зміни соціальних норм та очікувань засобами демонстрації ціннісного ставлення до них. Для цього використовуються власні прийоми самовиразу: сленг, стиль, символіка, мода, манера, вчинок і т. п."

У зв'язку з недостатністю з'ясування суті даного феномена, шляхів його діагностування, зокрема серед військовослужбовців строкової служби, метою даної публікації було розглянути соціальні проблеми молодих людей, що проходять службу у лавах Збройних сил України.

На нашу думку, цей соціальний феномен не можна розглядати без з'ясування того, наскільки він співвідноситься з особистістю, для якої девіантний вчинок стає усвідомленою чи неусвідомленою потребою. Спираючись на погляди Б. С. Братуся щодо понять "норма" та відхилення від неї, С. Л. Рубінштейна та багатьох інших вчених на суть особистості, її потреби і проаналізувавши десятки девіантних вчинків, допущених молодими людьми, що проходили в різний час службу на протязі десяти років у військових частинах, де автор цієї статті виконував посадові обов'язки психолога, висловлюємо переконання: за кожним вчинком чи проступком людини ми спробували побачити певну її потребу. Останню розглядаємо як усвідомлену чи неусвідомлену суб'єктом природну чи соціально набуту, сталу, циклічну чи періодичну необхідність втамовувати певну нужду, що має обмежений, поліваріантний чи сталий спосіб задоволення і позитивно чи негативно впливає на розвиток як даної особистості, так і в якійсь мірі на її найближче соціальне оточення.

Вважаємо, що потреба як універсальна категорія, багаторівнева їх взаємозалежність лежить в основіожної людини. Навколо цього сплетіння можна побудувати модель динамічної функціональної структури особистості як системи ієархізованих потреб, деякі з яких стають джерелами відхилень у поведінці від прийнятих соціальних норм.

Так, серед найважливіших підструктур особистості — спрямованості, досвіду, психічних процесів та біопсихіки остання є зосередженням потреб як організму, так і індивіду, що розвивається на його основі. Це потреби в тому, щоб оточуючі адекватно враховували його вік, стать, задатки, стан здоров'я, темперамент, акцентуацію, якщо така є. І не просто, наприклад, могли забгнути, що перед ними меланхолік чи холерік і т. п., а щоб, враховуючи особливості даного темпераменту, відповідно ставилися до індивіда вже з дитинства, підбираючи оптимальні методи впливу. Для чутливого меланхоліка — одні, невріноваженого гарячкового холерика — інші, для флегматика — ще інші. І це варто починати робити (особливо для перших) ще з періоду немовляти. Звідси випливає також, що слід адекватно до порад психології враховувати в ході військової служби і потреби, що зумовлені особливостями протікання психічних процесів як і елементами досвіду та відповідно їх розвивати.

Нарешті варто особливо враховувати потреби ієархічно найвищої підструктури особистості — її спрямованості, елементами якої є установки, бажання, інтереси, нахили, світогляд, переконання, ідеали, — бо вони впливають на формування якостей всіх нижчих підструктур.

Разом з тим очевидно, що, крім згаданих основних підструктур, у кожної людини як суспільної істоти існує насущна потреба спілкуватися і взаємодіяти з оточуючими людьми. Тому ми виділяємо як окреме утворення ще таку підструктуру особистості — її спілкування. Це потреби обмінюватися інформацією, емоційними оцінками, духовними зв'язками і взаємостосунками з близьким і подальшим оточенням.

І на останку, від взаємодії особистості зі своїм оточенням через спілкування виникає потреба в самооцінці, яка в першу чергу впливає на формування ще й такої підструктури, як самосвідомість. Отож, на нашу думку, причини девіацій можуть виникати у молодих солдатів в кожній із перерахованих підструктур.

Основними проявами відхиленої поведінки військовослужбовців прийнято вважати противправну поведінку (злочинність), бо вона йде в розріз з потребами держави, інтересами суспільства та громадяніна. Сюди ж відносять також самогубство, алкоголізм, токсикоманію, порушення статутних правил взаємовідносин, самовільне залишення частини.

Наркоманія та токсикоманія розвиваються на базі раніше набутих потреб деформованої структури особистості. Зокрема, через відсутність компетентності, конструктивізму в підструктурах спілкування, спрямованості, а також через незрілість почуттів і волі, звичок із підструктурою досвіду. Тоді для штучної компенсації цих якостей вдаються до сурогатів — самоеїфорізації. Починається ця соціальна хвороба, як відомо, з епізодичного вживання наркотиків чи психоактивних засобів. Формування хворобливого потягу відбувається на фоні їх все частішо-

го вживання і залежить як від характерологічних особливостей людини, так і наркогенності препарату. Ми переконалися, що найчастіше до вживання наркотичних речовин вдаються особи, що характеризуються слабкою волею, нерозвиненістю адаптаційних і компенсаторних механізмів; високим рівнем тривожності. До того ж молоді люди, що попали в лещата цієї пристрасті, як правило, не мають якого-небудь позитивного захоплення. У них, як правило, низький освітньо-культурний рівень, а також доармійський період був обтяжений сімейним неблагополуччям чи спадковими психічними захворюваннями.

Пияцтво і алкоголізм — одна з найтяжчих соціальних проблем не лише для військ, а й для усього суспільства. Як правило, особи, які зловживають алкоголем, схильні до приховування своєї залежності і не завжди критично її оцінюють. Знову, найчастіше це — результат невміння реалізувати себе, який призводить до пошуку простого і доступного способу задоволення потреби в повазі та самоповазі з такими ж людьми через вживання алкогольних напоїв. Цей спосіб може легко переходити в патологічну форму. Саме вікові особливості юнаків 18—19 років найбільш небезпечні в цьому відношенні. У них алкоголізм призводить до зміни природної для людини ієархії потреб, і це досить швидко закінчується психічними і фізичними розладами, викликає деградацію всіх підструктур особистості, а також прямо спонуковує до скочення тяжких правопорушень. При аналізі такої негативної звички, як вживання алкогольних речовин, під час нашого дослідження виявлено, що 76 % солдатів до призову на військову службу вже вживали ці напої, близько 25 % з них робили це досить регулярно, а у майже 3 % був вже сформований стійкий потяг до спиртного на рівні спрямованості особистості та як елемент фізіологічної залежності.

Що стосується такої звички, як вживання різноманітних наркотичних речовин, то при проведенні дослідження нами встановлено, що до 11 % військовослужбовців ще до призову на військову службу вже мали такий негативний досвід. Найчастіше, вони призовувались з великих міст Донецької, Луганської, Запорізької областей та Києва.

Самовільна відлучка — це залишення військовослужбовцем строкової служби без дозволу командира військової частини, іншого місця служби, неприпуття в строк без поважної причини з відпустки, відрядження, лікувального закладу.

Цей прояв девіантної поведінки був найчастіше характерним для військовослужбовців першого періоду служби, у яких процес адаптації протікав важко або супроводжувався службовими та сімейними негараздами. Ці солдати, як правило, відрізнялися недостатньою психологічною готовністю до військової служби, мали слабку фізичну підготовку, невисокий рівень інтелектуального розвитку, тяжко переживали розлуку з домівкою і рідними. Проте траплялося, що це могли бути також і досить сильні, вольові, але схильні до порушень особи, які ще з дитинства набули певного досвіду втечі з дому. Серед інших цих солдат виділяла нереалізована потреба у спілкуванні, знижена чи, на впаки, надто завищена самооцінка та неадекватна свідомість.

Порушення статутних правил взаємостосунків між військовослужбовцями — це: словесні образи; насильницькі дії щодо підлеглого військовослужбовця чи товаришів по службі; примушування здійснювати дії, які принижують його особисту гідність. Сперечання або грубість — відкрите виявлення невдоволення службовою діяльністю начальника, вимог наказу, приниження честі і гідності начальника. На нашу думку, це подальший негативний розвиток такої юнацької поведінки, як потріба групування з однолітками (військовослужбовцями одного призву). Таким чином проявлялося бажання реалізувати природну потребу: бути своїм в певному середовищі однолітків та примкнути до групи осіб з близькою ієрархією потреб і звичним розподілом ролей. Як правило, лідером такої групи ставала особа з добре розвиненими вольовими якостями та навичками спілкування. Якраз при асоціальній спрямованості потреб та бажанні захопити неформальне лідерство в підрозділі найчастіше і виникали нестатутні взаємостосунки.

Особи, які насаджали нестатутні стосунки у військовому середовищі, під час бесід з ними відмічають жорсткий і навіть жорстокий батьківський стиль виховання. В цьому випадку переважали умови, для яких характерними були суворі розправи за дрібні провини чи ситуації, коли часто на дитині "зривали зло" за різні прикрості в своєму житті. Жорстокі взаємини — це також душевна байдужість одного до одного, повне нехтування інтересів та тривог інших членів сім'ї. Діти, як правило, виростають тут черствими, підозрілими і мстивими людьми, здатними на жорсткі вчинки заради досягнення мети будь-якою ціною. Головна їх риса — бездуховність. В системі підструктур такої особистості склався явний перекіс від нерозвинutoї уяви та збіднених почуттів у бік формування жорстких вольових навичок та чітких уявлень про щастя для себе. Це виливається в гіпертрофованій потребі домінувати, вдаватися до агресивного захисту, блокуватися з собі подібними для досягнення радощів життя за рахунок інших. За нашими спостереженнями, таким військовослужбовцям найчастіше притаманні такі риси, як збудливість, застрявання, прагнення до лідерства.

Так, серед таких осіб не було ні одного військовослужбовця, який мав би визначену мету, не пов'язану з егоїстичними запитами у житті, прагнув посвятити його соціально корисній справі. Як правило, такі особи мали вузькоутилітарний спектр потреб: здобути побільше грошей, проводити вільний час у розвагах.

Отримані дані підтверджують, що деформація моральних почуттів і спілкування із значущими іншими наклали значний негативний відбиток на формування особистості. Солдати з розлучених сімей частіше виявлялися відлюдьками, з нерозвинutoю підструктурою спілкування і дещо спотвореною самосвідомістю. Ми відмітили, що серед військовослужбовців, що скоїли девіантні вчинки, 41 % виховувались у таких родинах. Досить часто ці люди виявлялися недовірливими, боязкими, недисциплінованими суб'єктами, схильними до суперечок, сварок. Очевидно, це заважало розвитку пізнавальних процесів, а тому у цих осіб виявилася нижчою успішністю у навчанні. На нашу думку, це пояснює

ється несформованою увагою під час спілкування, в тому числі і на занятті, збідненою уявою про людей, невмінням входити в емоційний з ними контакт, а накопичення досвіду невдалого спілкування позбавляє таку особистість емоційної та моральної впевненості, веде до загострення потреби у психологічному захисті, формування почуття соціальної неповноцінності і ще більшої деформації структури самосвідомості.

При такому підході ніхто не формує у вихованця твердих соціальних переконань — центрального елемента в ієрархії спрямованості, спектра позитивних нахилів та інтересів для набуття навичок повноцінного життя, не навчає розумінню ціннісних орієнтирів — "що таке добре, а що погане". Так наприклад, серед дев'яťох осіб, що з різноманітних причин ухилялися від військової служби, троє виховувались без батька, а ще у п'ятьох батьки вихованням дітей майже не займались. Все це вплинуло на них таким чином, що у цих солдат не сформувались навички соціальної поведінки та при несприятливих зовнішніх впливах вони не знайшли нічого кращого, ніж відмежовуватися від навколишнього шляхом ухилення від найважливішого для них в цій ситуації — виконання своїх обов'язків.

Дуже важливе значення для утворення можливих відхилень від норми при формуванні особистості має позбавлення дитини материнської турботи чи її нестача. У таких дітей, особливо хлопчиків, спостерігається менш гармонійний фізичний розвиток, у них нижчі здатності до подолання стресових та фрустраційних ситуацій, виявляється також нижчою, ніж це могло у них бути, шкільна успішність. Вони імпульсивніші, менш добросовісні та слухняні, гірше пристосовуються в колективі. В нашому випадку, серед 194 досліджених військовослужбовців було троє осіб, що виховувались без матері, з них двоє мали випадки девіантних вчинків (обидва самовільно залишали військові частини).

Це ми пояснююмо тим, що позбавлення дітей батька уявляється для них як позбавлення чоловічого прикладу, що уособлює авторитет, дисципліну, порядок, самостійність. Не маючи в своїй пам'яті яскравих зразків гідної чоловічої поведінки, потрібних установок, такі особи вдаються до пошуків сурогатів цих зразків у середовищі однолітків та старших, швидше переймають негативні звички, частіше виростають недисциплінованими, агресивними у ставленні до оточуючих. Разом з тим те, що 55 % солдатів, які ставали об'єктами нестатутних взаємовідносин, виховувались без батька, свідчить про те, що у них частіше відсутня впевненість та стійкість у соціальному середовищі, занижена самооцінка серед однолітків. Ми переконані, що для кожного такого військовослужбовця потрібно розробляти індивідуальні корекційні рекомендації для супроводу його служби, вже починаючи з перших місяців перебування у військовій частині.

При аналізі психологічних особливостей військовослужбовців, що скотили девіантні вчинки, ми відмітили, що дуже значущим для більшості з них є такий параметр, як нерозвиненість пізнавальних процесів. Про це свідчить як їх рівень освіти, так і безпосередньо її якість. Проведений аналіз показав, що серед девіантів 25,3 % мали незакінчену середню осві-

ту; 23,8 % середню; 39,5 % середньоспеціальну і тільки 11,4 % середньотехнічну чи незакінчену вищу освіту. Причому зв'язок між рівнем освіти та проявами девіантних дій виявився досить цікавим. Так, серед солдат, що самовільно залишали військові частини, відсоток осіб з неповною середньою освітою склав аж 36 %, а осіб, що мали середньотехнічну освіту — всього 12 %. Тобто в 3 рази менше. Як правило, солдати з низьким освітнім рівнем значно відрізняються від співслужбовців у навчанні. Незважаючи іноді на прояви старання, вони довго не можуть засвоїти елементарні професійні навички. Тому нерідко такий солдат стає об'єктом жартів і насмішок товаришів, і в цілому йому важко адаптуватися до нової обстановки, він неадекватно реагує на конфлікти ситуації. У зв'язку з недорозвинutoю уявою про себе та інших, низькою самокритичностю, слабкістю креативних потенцій для своєчасних пошукувих виходу із становища вони часто заходять у глухий кут і це призводить врешті-решт до самовільного залишення військової частини після пережиття якоїсь чергової, на їх думку, ситуації безвихідного становища і перенесених кривд. В нашому дослідженні найчастіше це були військовослужбовці першого періоду служби, які були призвані із сільської місцевості, особливо з західних областей України.

Висновки

Дослідження девіантності військовослужбовців строкової служби виявило, що предмет вивчення відображає соціальні проблеми сучасної молоді, зумовлені як психологічними особливостями, так і породжені кризовими явищами у суспільстві.

Девіантна поведінка конкретного воїна — це його вчинки, які є результатом взаємодії психофізіологічних, психологічних та соціокультурних факторів, що проявляються у вигляді певної дефіцитарності функціонування потреб на різних рівнях особистості: біопсихіки, психічних процесів, досвіду, спрямованості, спілкування і самосвідомості.

Найбільш типовими проявами девіантних вчинків для солдат строкової служби є самовільні відлучки, вживання алкогольних та наркотичних речовин, порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями.

Всі ці соціальні проблеми девіацій молоді відображаються в дзеркалі військової служби як у збільшувальному склі, де в концентрованому вигляді проглядаються соціальні хвороби нашої молодої держави. Знаходячись на незахищенному роздоріжжі, вона вже наче перехворіла всіма дитячими хворобами і вступає у не менш тяжкий підлітковий вік. Очевидно, це показник дефіциту вміння з боку відповідних керівників прошарків гармонізувати прояви індивідуальних та соціальних потреб молоді на мікрорівнях. Коли ж така гармонізація здійсниться з допомогою знань сучасної психологічної науки, то згадані проблеми стануть вирішуваними. Вважаємо, коли з людьми працювати по-людськи, із врахуванням їх психологічних особливостей — результат буде. Справа за вибраною методикою, зусиллями та часом.

Література

1. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. — СПб.: Союз, 1998. — С. 406—463.
2. Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 1.; Пер. с англ. — М.: Вега, АСТ, 1999. — С. 32; 162.
3. Гилинский Я. Социология девиантного поведения и социального контроля // Социология в России. — М., 1996. — С. 485—514.
4. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения: Учебное пособие для вузов. — М.: Т. П. Сфера, 2001. — 160 с.
5. Ковалевська Ю. М. Визначення та корекція ранніх форм девіантної поведінки: Автoreф... дис. канд. психол. наук. — Харків: Університет внутрішніх справ, 1998. — 20 с.
6. Менделеєвич В. Д. Психология девиантного поведения: Учебное пособие. — М.: МЕД Пресса, 2001 — 432 с.
7. Платонов К. К. О системе психологии. — М.: Мысль, 1972. — С. 156.
8. Психологический словарь / Под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. — 2-е изд. — М.: Педагогика, 1996. — 440 с.
9. Психология. Словарь / Под общей ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1990. — 496 с.
10. Овчар О. М. у співавторстві. Визначення девіацій у юнаків, що призываються на військову службу методами спостереження, бесіди та елімінації: Навчальний посібник членів призовних комісій військкоматів. — Донецьк: Донецький інститут соціальної освіти, 2002. — 54 с.

О. М. Овчар

Одесский институт Сухопутных войск

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕВИАНТНОСТИ МОЛОДЕЖИ В ЗЕРКАЛЕ ВОЕННОЙ СЛУЖБЫ

Резюме

Статья посвящена социальным проблемам девиации молодежи, отраженным в зеркале военной службы. Описывается опыт экспериментального диагностирования проявлений девиаций у солдат срочной службы.

Ключевые слова: девиация, потребность, структура личности, общение, самосознание.

O. M. Ovchar

Institute of Land Forces, Odessa

THE SOCIAL PROBLEMS OF DEVIATION OF THE YOUTH REFLECTED IN THE MIRROR OF MILITARY SERVICE.

Summary

The chapter is devoted to the social problems of deviation of the youth reflected in the mirror of military service. It is written an experiment of diagnostics of the deviation symptoms by soldiers of periodic service.

Key words: deviation, need, personality structure, intercourse, self-counsciousness.

УДК 159.942

В. Ф. Прісняков, Л. М. ПрісняковаОдеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ФОРМУЛА ОБСЯГУ КОРОТКОЧАСНОЇ ПАМ'ЯТІ (ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИРАЗ ПРАВИЛА МІЛЛЕРА)

На основі розробленої авторами теорії переробки інформації пам'ятю (ТПІП) отримана формула обсягу пам'яті після одного повторення, що визначається емпіричним "правилом Міллера". Розрахунки по запропонованій аналітичній залежності широко порівнюються з відомими експериментальними даними. Показано перспективні можливості застосування розробленої теоретичної моделі для прогнозу впливу різних факторів на обсяг короткочасної пам'яті — алфавіту сигналів, темпу подачі інформації, періоду альфа-ритму мозку, довжини пропонованого ряду й ін.

Ключові слова: теорія, пам'ять, перше повторення, фактори, обсяг.

1. Короткочасна пам'ять характеризується запам'ятовуванням інформації з першого разу при негайному її відтворенні. Звичайно під обсягом короткочасної пам'яті розуміють число одиниць пропонованого матеріалу, що може бути заучене протягом однієї проби при послідовному пред'явленні його складових у визначеному порядку, тобто може бути відразу відтворено. Вимірюється обсяг пам'яті числом символів, що запам'яталися, або суб'єктивно-цілісних утворень. Число цих одиниць — складів, слів, букв, цифр, фігур, інших об'єктів, — яке людина може запам'ятати і відтворити відразу ж після пред'явлення, складає за експериментальними даними Дж. Міллера, 7 ± 2 . В останній час були спроби одержати аналітичний вираз для цього правила [5, 6]. Була показана залежність обсягу короткочасної пам'яті від ряду факторів. Так, у лабораторії А. Н. Лебедєва [3] було встановлено, що висновок Дж. Міллера про незалежність обсягу від об'єктивно заданих алфавітів невірний, а також, зокрема, було отримано велике число експериментальних даних по величині обсягу пам'яті при різних умовах досліду.

2. Спочатку одержимо на основі теорії переробки інформації пам'ятю аналітичний вираз для обсягу пам'яті [4]. Для цього розв'язок рівняння балансу потоку інформації [6]

$$dI/d\tau = \dot{R} - (I - \varphi)/T \quad (1)$$

при нульових початкових умовах

$$I = (\varphi + \dot{R} T)(1 - \exp(-\tau/T)) \quad (2)$$

перепишемо для першого повторення, тобто для часу $\tau = \tau_1 = I_\Sigma / \dot{R}$, при якому $I = I_1 = I_*$:

$$I_* = (\varphi + \dot{R} T) [1 - \exp(-I_\Sigma / \dot{R} T)]. \quad (3)$$

Звідси одержимо вираз для величини інформації, що запам'ятовується, у функції від довжини пропонованого ряду (як незалежного параметра правила Міллера) з урахуванням залежності постійної часу Т від темпу надходження інформації [4]:

$$T = a \dot{R}^{-n},$$

де для складів $a = 6$ (од)ⁿ (сек)¹⁻ⁿ, $n = 1,1$ [4].

З урахуванням останньої формули, а також очевидного зв'язку $\varphi = \bar{\varphi} I^*$ вираз (3) для обсягу короткочасної пам'яті буде мати вигляд:

$$I_* = a \dot{R}^{1-n} \{[1 - \exp(-I_\Sigma \dot{R}^{n-1}/a)]^{-1} - \bar{\varphi}\}. \quad (4)$$

Спочатку розглянемо окремі випадки граничного значення засвоюваної пам'яттю інформації. Коли $I_\Sigma \rightarrow \infty$, а $\dot{R}^{1-n} \approx 1$ (од/сек)^{0.1} (діапазон зміни \dot{R} для безглуздих складів дорівнює 0,4...1 од/сек; $n = 1,1$; $\dot{R}^{-0.1} = 0,91...1$ (од/сек)^{-0.1}) при $T \neq f(I_\Sigma)$ маємо:

$$\lim_{I_\Sigma \rightarrow \infty} I_* = I_*^\infty = \dot{R} T / (1 - \bar{\varphi}) \equiv |a| / (1 - \bar{\varphi}). \quad (5)$$

Розрахунки по цій формулі при $|a| = 1,5...3$ для випадку неосмисленого матеріалу (третя група по класифікації кривих забування [5, 6]) дають результат $I_*^\infty = 5..10$ од., що відповідає діапазону, обумовленому правилом Міллера, а також більшій частині експериментальних даних.

Формулу (4) можна перетворити до наступного безрозмірного виду:

$$\bar{I}_* = \{\bar{\tau}_1 / [(1 - \exp(-\tau_1)) - \bar{\varphi}]\}^{-1}, \quad (6)$$

де $\bar{I}_* = I_* / I_\Sigma$, $\bar{\tau}_1 = I_\Sigma / \dot{R} T$.

Розрахунки по цій формулі, що дозволяють спростити розрахунки величини I_* , представлені на рис. 1.

Детальний аналіз порівняння розрахунків по (4) з багаточисельними експериментальними даними (з урахуванням приведених відомих початкових параметрів) показав, що їхнє узгодження має місце при $\bar{\varphi} = 0,7$ (у випадку осмисленого матеріалу, $1 - a$ по класифікації крива забування) і $a = 1,5...4$ (од)ⁿ (сек)¹⁻ⁿ, $n = 1,1$ (табл. 1). Відзначимо, що в табл. 1 приведені величини T і $\dot{R} T$, що відповідають розрахунковим значенням формули (2), найкращим способом узгодженими з експериментальною величиною I_* . Частина інформації, представлена в табл. 1, для зручності подальшого аналізу показана на рис. 2—5.

На рис. 1 наведено залежності I_* від $\dot{R} T$ (для $\bar{\varphi} = 0,7$) та I_* від T (для $\bar{\varphi} = 0,7$).

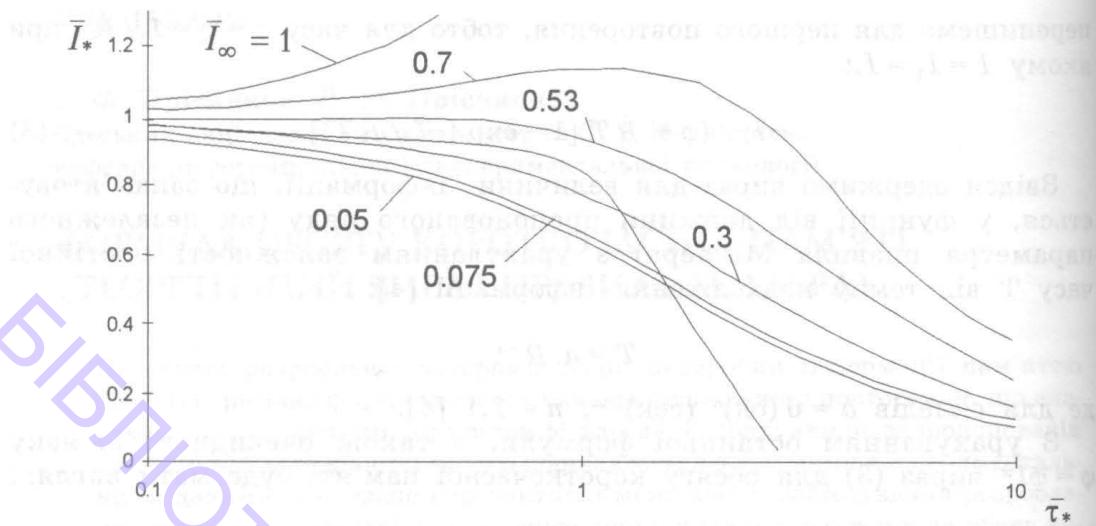

Рис. 1. Залежність величини відносного обсягу короткочасної пам'яті I_* від комплексу $\bar{\tau}_1$ при різних значеннях параметра $\bar{\tau}$

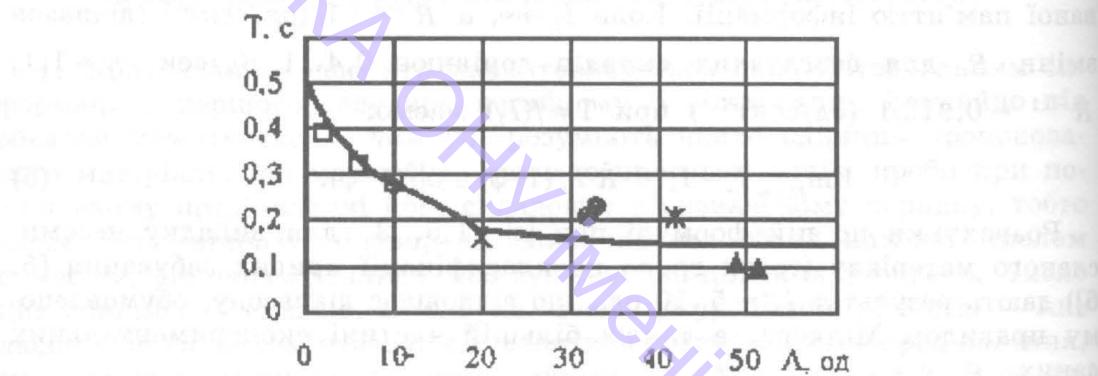

Рис. 2. Залежність постійної часу процесу утримання інформації в пам'яті T від алфавіту сигналів, які сприймалися: обробка дослідів [2] при $\bar{\Phi} = 0.7$ і розрахунок по формулі $T = 0.15 + 0.35 \exp(-0.1/A)$

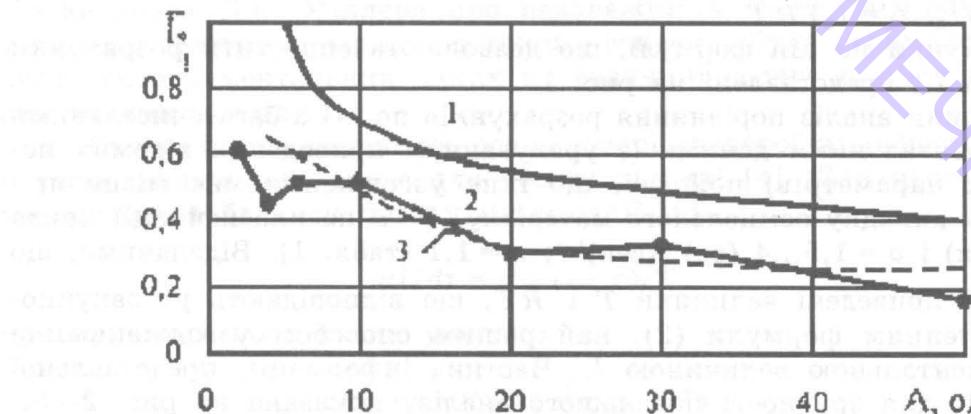

Рис. 3. Залежність обсягу пам'яті від алфавіту сигналів: 1 — розрахунок по формулі А. Лебедєва з співр.; 2 — досліди А. Ламзіної; 3 — розрахунок по (4)

3. Насамперед дослідимо питання про вплив алфавіту сигналів на величину I_* . Різні особливості пам'яті і матеріалу враховуються постійною часу T . В експериментах Н. Ламзіної досліджувався вплив об'єктивного (заданого) алфавіту сприйманих сигналів A на обсяг короткочасної пам'яті I_* . Обробка цих дослідів з використанням формули (4) (при $\bar{\Phi} = 0.7$) дозволила знайти залежність T від A (рис. 4), що досить точно апроксимується наступною формулою:

$$T = T_1 + T_2 \exp(-0.1A), \quad (7)$$

де $T_1 = 0,15$ с; $T_2 = 0,35$ с.

Залежність відносного обсягу пам'яті $\bar{I}_* = I_*/I_\Sigma$ від величини об'єктивного алфавіту сигналів A показана на рис. 3 [2], де дані розрахункові значення, отримані за допомогою нейрофізіологічної моделі (крива 1) і формули (4) — крива 3 з урахуванням поправок на T згідно з (5). Видно краще узгодження отриманих теоретичних результатів з експериментальними даними.

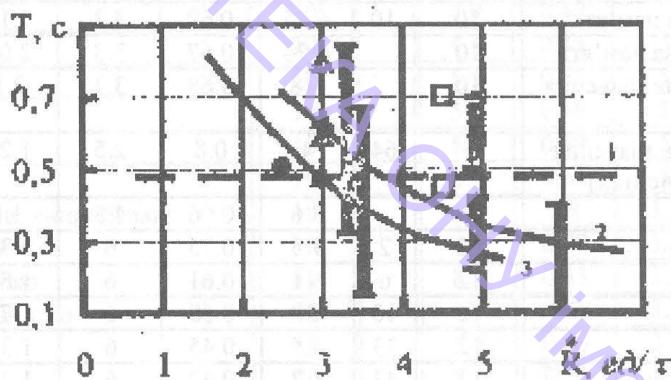

Рис. 4. Залежність постійної часу від темпу надходження інформації: обробка дослідних даних А. Лебедєва [3]; 1 — середні значення; 2 — розрахунок по

формулі: $T = 2 \dot{R}^{-1.1}$ ($\bar{\Phi} = 0.7$); 3 — розрахунок по $1.5 \dot{R}^{-1.1}$

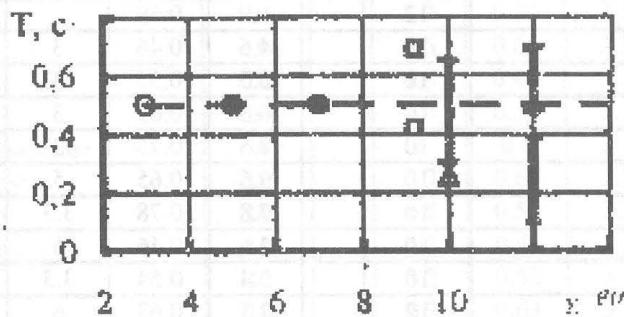

Рис. 5. Залежність постійної часу від кількості пропонованих елементів I_Σ : обробка експериментальних даних, приведених А. Лебедевим

Аналіз залежності T від темпу подачі інформації показав, що для випадку короткочасної пам'яті в режимі одного пред'явлення при малій довжині ряду I_{Σ} вплив \dot{R} починає позначатися тільки з деякого значення $I_{\Sigma} > 0$ і $\dot{R} > 3$ од/сек (рис. 4 і 5). Видно, що середнє значення T близьке до величини 0.5 с. При $\dot{R} > 3$ од/сек у рамках використовуваних для обробки експериментів $T = a \dot{R}^{-1.1}$, де $a = 1.5 \dots 2$ (од) n /(сек) $^{1-n}$ (на відміну від випадку запам'ятовування неосмислених складів, при якому $a = 6$ (од) n /(сек) $^{1-n}$).

Таблиця 1
Обсяг короткочасної пам'яті (експерименти і розрахунки)

	Символ	I_{Σ}	A	I_* , од.	$\bar{I}_* = \frac{I_*}{I_{\Sigma}}$	\dot{R} , од./с	$\dot{R}T$, од.	T , с
1	Склади	3		2.3	0.77	1.5	0.73.	0.49
2	Букви	7		5.6	0.8	3.5	1.8	0.51
3	Цифри	9		6.3	0.7	4.5	1.95	0.43
4	Цифри, зорова пам'ять	10	10	6.85	0.69	3.3	2.12	0.64
5	Цифри, слухова пам'ять	10		6.74	0.67	3.3	2.08	0.63
6	Цифри, середнє значення п.4 і 5	10		6.8	0.68	3.3	2.1	0.64
7	Букви (середнє значення по 10 експериментах)	5	64	4	0.8	2.5	1.27	0.51
8	Те ж	9		8.6	0.96	4.5	3.1	0.69
9	Цифри	12	2	7.5	0.75	6	2.35	0.39
10	- “-	12	6	6.1	0.61	6	1.85	0.31
11	- “-	12	10	5.8	0.58	6	1.75	0.29
12	Букви	12	33	4.5	0.45	6	1.35	0.23
13	Суміш цифр и букв	12	43	4.2	0.42	6	1.26	0.21
14	Колір	12		9.3	0.78		2.95	
15	Розмір	12		9.2				
16	Форма	12		8.5				
17	Комбінування кольорів, розмірів і форми	12	8	3.1				
18	Цифри	12		6.9	0.69		2.15	
19	- “-	10		4.6	0.46	3	1.39	0.46
20	- “-	10		5.5	0.55	3	1.67	0.56
21	- “-	10		6.3	0.63	3	1.93	0.64
22	- “-	10		7.5	0.75	3	2.35	0.78
23	- “-	10		6.5	0.65	5	2.0	0.4
24	- “-	10		7.8	0.78	3.3	2.5	0.76
25	Букви	10		4.6	0.46	5	1.38	0.28
26	- “-	10		5.4	0.54	3.3	1.61	0.49
27	Цифри	12		7.5	0.63	6	2.3	0.38
28	Цифри	12		6.1	0.51	6	1.85	0.31
29	- “-	12		5.8	0.48	6	1.73	0.29
30	Цифри (двокольорові)	12		3.2	0.27	6	0.95	0.16
31	Цифри (п'ятикольорові)	12		2.1	0.18	6	0.63	0.11

Продовження табл. 1

	Символ	I_{Σ}	A	$I^*,$ од.	$\bar{I}_* = \frac{I^*}{I_{\Sigma}}$	$\dot{R},$ од./с	$\dot{R}T,$ од.	$T, \text{ с}$
32	Кольори	12		5.4	0.45	6	1.63	0.27
33	Букви	12		4.4	0.37	6	1.32	0.22
34	Цифри (різні	10		7.6	0.76	5	2.4	0.48
35	випробувані)	10		9.4	0.94	5	3.3	0.66
36	- “-	10		7.8	0.78	5	2.5	0.50
37	- “-	10		8.5	0.85	5	2.8	0.56
38	- “-	10		8.2	0.82	5	2.66	0.53
39	- “-	10		8.7	0.87	5	2.9	0.58
40	- “-	10		9.5	0.95	5	3.4	0.68
41	- “-	10		9.5	0.95	5	3.4	0.68
42	-”-	10		8.9	0.89	5	3.0	0.60
43	Фігури (різні	10		5	0.5	5	1.5	0.3
44	випробувані)	10		4.5	0.45	5	1.37	0.27
45	- “-	10		5.0	0.5	5	1.5	0.3
46	- “-	10		4.9	0.49	5	1.5	0.3
47	- “-	10		4.4	0.44	5	1.3	0.26
48	- “-	10		5.5	0.55	5	1.7	0.33
49	- “-	10		5.9	0.59	5	1.8	0.36
50	- “-	10		5.9	0.59	5	1.8	0.36
51	-”-	10		6.2	0.62	5	1.9	0.38
52	Цифри, випробувані	10		8	0.8	3.3	2.57	0.78
53	- учні з	10		7.7	0.77	3.3	2.45	0.74
54	високою	10		8.3	0.83	3.3	2.7	0.82
55	успішністю	10		7	0.7	3.3	2.17	0.66
56	-”-	10		6.6	0.66	3.3	2.05	0.62
57	-”-	10		7.4	0.74	3.3	2.3	0.7
58	-”-	10		6.5	0.65	3.3	2.0	0.61
59	Середнє значення	10		7.4	0.74	3.3	2.3	0.7
60	Цифри, випробувані	10		5.8	0.58	3.3	1.75	0.83
61	з середньою	10		7.1	0.71	3.3	2.2	0.67
62	успішністю	10		6.7	0.67	3.3	2.05	0.62
63	-”-	10		7.7	0.77	3.3	2.45	0.74
64	-”-	10		6.6	0.66	3.3	1.4	0.42
65	-”-	10		4.8	0.48	3.3	1.45	0.44
66	-”-	10		5.6	0.56	3.3	1.7	0.52
67	Середні значення	10		6	0.6	3.3	1.85	0.56
68	Цифри, групи	10		6.7	0.67	3.3	2.05	0.62
69	з низькою	10		5.5	0.55	3.3	1.66	0.33
70	успішністю	10		4.3	0.43	3.3	1.3	0.4
71	-”-	10		5.2	0.52	3.3	1.58	0.48
72	-”-	10		6.3	0.63	3.3	1.9	0.58
73	-”-	10		5.5	0.55	3.3	1.66	0.33
74	-”-	10		5.3	0.53	3.3	1.6	0.48
75	Середнє значення	10		5.5	0.55	3.3	1.66	0.33
76	Цифри, вік 8 років	10		4.6	0.46	3.3	1.4	0.42

Закінчення табл. 1

	Символ	I_{Σ}	A	I_* , од.	$\bar{I}_* = \frac{I_*}{I_{\Sigma}}$	\dot{R} , од./с	$\dot{R}T$, од.	T , с
77	Цифри, 9 років	10		4.7	0.47	3.3	1.4	0.42
78	Цифри, 10 років	10		5.3	0.53	3.3	1.6	0.48
79	Цифри, 11 років	10		5.8	0.58	3.3	2.75	0.83
80	Цифри, 12 років	10		6.4	0.64	3.3	1.96	0.6
81	Цифри, 14-15 років	10		7	0.7	3.3	2.17	0.66
82	Цифри, 18-19 років	10		6.3	0.63	3.3	1.92	0.58
83	Цифри, 21-23 роки	10		7.5	0.75	3.3	2.35	0.71

4. У роботі А. В. Пасинкової з співр. наводяться дослідні дані з указівкою значення періоду альфа-ритму t і відповідної величини I_* . Обробка цих даних дала можливість у першому наближенні прийняти лінійний зв'язок між T і t (рис. 6), який має вигляд:

$$T = T_3 + \theta t, \quad (8)$$

де $T_3 = -3.25$ сек (для цифр) и $T_3 = -1.9$ сек (для букв); $\theta = 0.042$ (для цифр) и $\theta = 0.025$ (для букв).

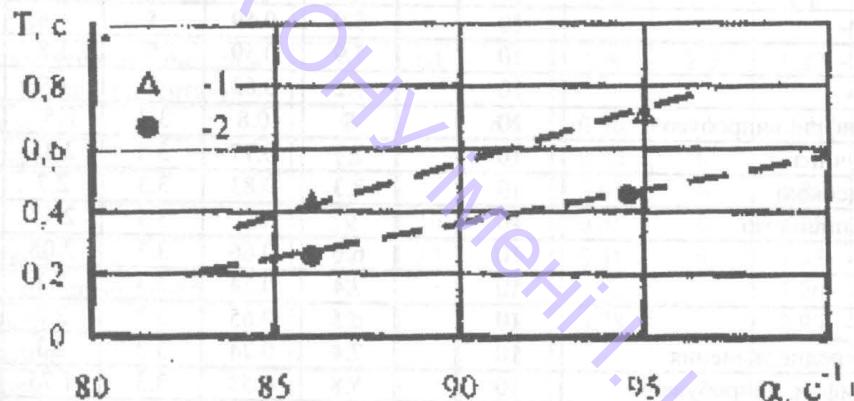

Рис. 6. Залежність постійної часу від періоду альфа-ритму: обробка дослідів А. В. Пасинкової зі співр. при $\bar{\varphi} = 0.7$; 1 — цифри; 2 — букви

Ця формула дуже важлива, тому що показує тісний зв'язок між "інформаційно" і "нейрофізіологічно" моделями пам'яті, між їхніми основними параметрами, зокрема між T і t .

Необхідно відзначити, що ми представили первинні результати, засновані на обмеженій кількості даних. Це питання вимагає подальшого вивчення і тому до співвідношення (8) треба ставиться з відомою часткою обережності.

5. Як видно з формули (2), обсяг пам'яті I_* залежить від темпу пред'явлення інформації. Цей теоретично отриманий зв'язок перевіримо за допомогою експериментальних даних, наведених Дж. Мічоном [8] і В. П. Зінченко [1]. У першій роботі пред'являлися групи

з 12 букв або цілком протягом 1.5 сек, або у виді двох послідовних груп по 6 букв кожна протягом 0.75 сек, або у виді 3 груп по 4 букви (0.5 сек), або у виді 4 груп по 3 букви (3/8 сек), або у виді 6 груп по 2 букви (0.25 сек) кожна. Ці дані дозволяють поставити у відповідність обсягу пам'яті I_* темп пред'явлення інформації. Результати відповідної обробки експериментів Дж. Мічона показані на рис. 7. На цьому ж рисунку представлени розрахунки по формулі (4) — крива 2, отримана при $a = 1.5 \text{ c}^{1-n}$ одⁿ і розрахунок по (4) при $T = \text{const} = 0.5 \text{ сек}$. Добре видно, що тільки врахування впливу темпу пред'явлення інформації на величину постійної часу переробки інформації дає узгодження розрахунків з досвідами.

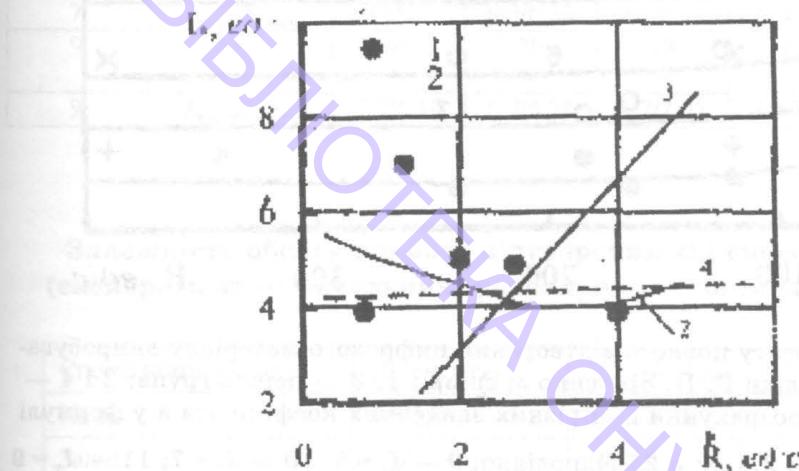

Рис. 7. Залежність кількості відтворених слів (з 12) від темпу подачі груп з букв: обробка дослідів Дж. Мічона [8]; 1 — дослідні значення; 2 і 3 — розрахунок по (4) при $T = 1.5 \dot{R}^{-1.1}$ і при $T = 0.5$ с; 4 — середнє значення ($I_s = 12$; $\bar{\Phi} = 0.7$)

6. Якісна сторона пред'являємого матеріалу (у виді набору цифр) вивчалася В. П. Зінченко, Б. М. Величковським і Г. Г. Вучетич [1], які отримали результати по визначеню обсягу повного відтворення цифрової інформації у функції величини пропонованого набору цифр при фіксованому часі експозиції. Експерименти проводилися з двома групами випробуваних: у першу (5 чоловік) були включені випробувані з обсягом відтворення інформації вище чотирьох символів, у другу (5 чоловік) — випробувані, що показали гірші результати. Графік залежності $I_*(\dot{R})$ по цих дослідах представлений на рис. 8 разом з розрахунками по (4) при різних значеннях коефіцієнта a : 1.5 (кри-ва 5); 2 (7); 2.5 (6); 3.25 (8). Відмінність дослідів Дж. Мічона від дослідів В. П. Зінченко з співр. заключається в абсолютних значеннях темпу подачі інформації \dot{R} : якщо в першій роботі $\dot{R} = 1 \dots 5$ од/сек, то у другій — $\dot{R} = 10 \dots 400$ од/сек. Останні досліди і їхня обробка за допомогою формули (4) (табл. 2—4), дозволили знайти наступний зв'я-

зок між коефіцієнтом a і довжиною ряду I_{Σ} (при великих значеннях) — рис. 9:

$$a = a_1 + a_2 I_{\Sigma} \quad (7)$$

де $a_1 = 1.5$; $a_2 = 1/6$.

І^н. Символы

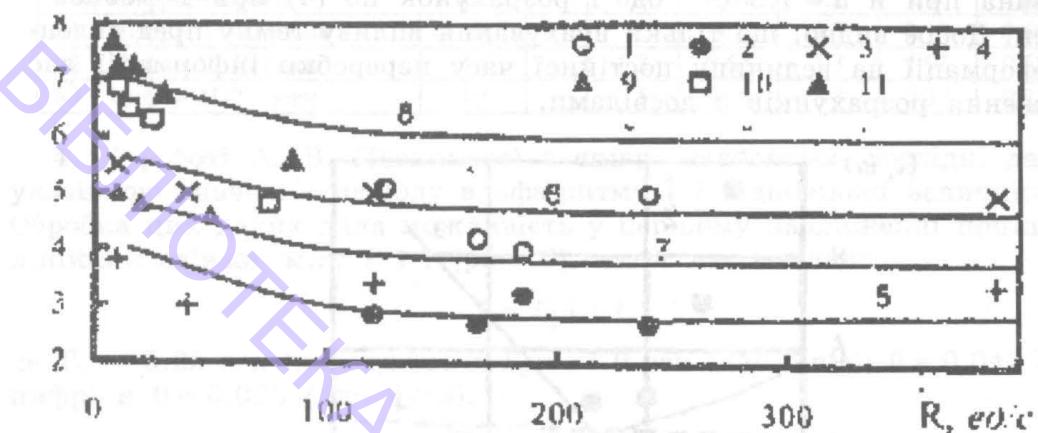

Рис. 8. Залежність обсягу повного відтворення цифрового матеріалу випробуваних різних груп: досліди В. П. Зінченко зі співр.: 1, 3 — перша група; 2 і 4 — друга група; 5...8 — розрахунки при різних значеннях коефіцієнта а у формулі для $T = a R^{-1.1}$, $a = 1.5; 2.5; 2; 3.25$ відповідно; 9 — $I_{\Sigma} = 5$; 10 — $I_{\Sigma} = 7$; 11 — $I_{\Sigma} = 9$

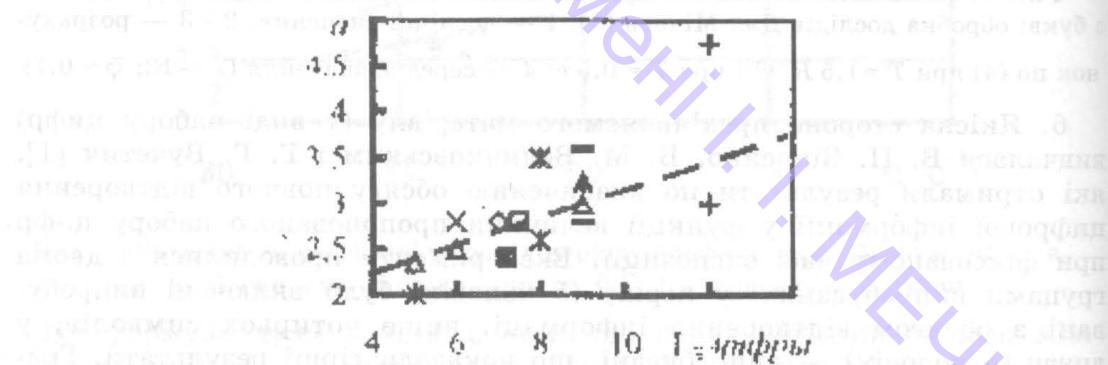

Рис. 9 Залежність коефіцієнта a від довжини пропонованого ряду: обробка різних дослідів

Вплив числа пропонованих цифр I_{Σ} на величину обсягу пам'яті I_* досліджувался також В. П. Зінченко, Б. М. Величковським і Г. Г. Вучетичем. На рис. 10. показані результати їхніх дослідів для різних груп випробуваних, а також розрахунки по формулі (4) при різних значеннях коефіцієнта a у формулі для T : $a = 2.3$ сек^{2.1} (крива 3) і $a = 1.5$ сек^{2.1} (крива 4). Видно кількісний і якісний збіг дослідних і розрахункових даних.

Таблиця 2

Залежність обсягу повного відтворення від кількості цифр у матриці експозиції I_{Σ} : експерименти і розрахунок по (4) при зазначеному значенні коефіцієнта a

Число цифр I_{Σ}	Час експозиції, сек	0.1	0.3	0.5	0.7	1	$a, \text{сек}^{2.1}$
5	* R	50	17	10			
5	$I_{\text{експ}}/I_{\text{расч}}$	4.7/4.66	4.9/4.92	5/5			2.4
7	* R	70	23	14	10		
7	$I_{\text{експ}}/I_{\text{расч}}$	5.8/5.8	6.3/6.28	6.5/6.45	6.8/6.6		2.9
9	* R	90	30	18	13	9	
9	$I_{\text{експ}}/I_{\text{расч}}$	5.7/6.19	6.7/6.78	7.2/7.05	7.2/7.23	7.8/7.4	

Таблиця 3

Залежність обсягу повного відтворення від способу відтворення (експеримент — чисельник, розрахунок — знаменник, $I_{\Sigma} = 7$ цифр)

Спосіб відтворення	70 цифр/сек	23 цифри/сек	a
Назва	5.8/5.8	6.8/6.3	2.9
Запис	4.8/5	5.6/5.5	2.4

Таблиця 4

Залежність обсягу відтворення для різних груп випробуваних: нетреновані оператори і контрольна група; експерименти, розрахунок — чисельник, знаменник — значення a

I_{Σ}	6	8	9	12	Позначення на рис. 9
* R	12	16	18	24	
Експериментальна група	7.6/2.9	7.6/3.55	8.9/3.6	10.4/4.75	Прості фігури
Контрольна група	5.6/2.5	6.1/2.55	6.9/2.9	7.3/3.05	Прості фігури перекреслені

Таким чином, представлено теоретичний розв'язок задачі про обсяг короткочасної пам'яті після першого повторення відкриває нові можливості в експериментальному і теоретичному вивченні процесів запам'ятовування інформації людиною.

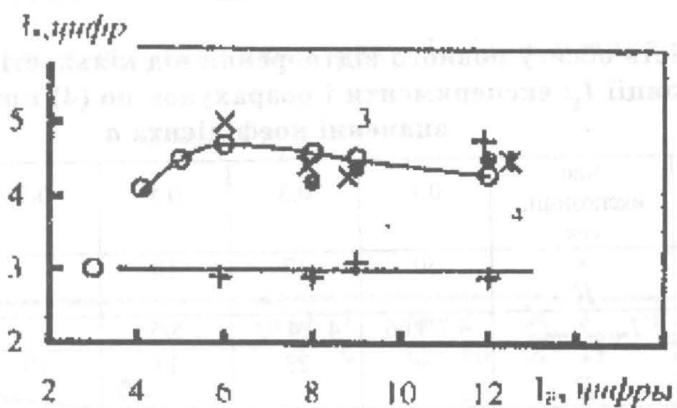

Рис. 10. Залежність числа відтворених цифр I_* від кількості показаних цифр I_{Σ} :
 1 — дослідні дані В. П. Зінченко зі співр.; 2 — дані Дж. Сперлінга;
 3,4 — розрахунки по формулі (4) при $a = 2.3 \text{ сек}^{2.1}$ і $a = 1.5 \text{ сек}^{2.1}$ відповідно

Література

1. Зинченко В. П., Величковский Б. М., Вучетич Г. Г. Функциональная структура зрительной памяти. — М.: Изд-во МГУ. — 1980. — 230 с.
2. Ламзина Н. А. Зависимость объема кратковременной памяти от длины алфавита запоминаемых сигналов // Психологические закономерности восприятия в памяти. — М.: Наука. 1985. — С. 150—158.
3. Лбедев А. Н. Кодирование информации памятью когерентными волнами нейронной активности // Психологические закономерности восприятия в памяти. — М.: Наука. 1985. — С. 6—33.
4. Присняков В. Ф., Приснякова Л. М. Следствия математической модели переработки информации памятью // Ин-т геотехнической механики АН УССР, Деп. ВИНИТИ 2.7.1984., № 4513-84. 1984. — 30 с.
5. Присняков В. Ф., Приснякова Л. М. Математическая модель обучения // Днепр. госун-т, 1982. Деп. В НИИВШ 24.5.1982., № 192-821. — 140 с.
6. Присняков В. Ф., Приснякова Л. М. Математическое моделирование переработки информации оператором человека-машинных систем. — М.: Машиностроение. 1990. — 288 с.
7. Приснякова Л. М. Нестационарная психология. — К.: Дніпро, 2001. — 255 с.
8. Michon J. A. Temporal structure of Letters Groups and Span of Perception // Quarterly Journal of Experimental Psychology. — 1964. — No. 16 — P. 16

В. Ф. Присняков, Л. М. Приснякова

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ФОРМУЛА ОБЪЕМА КРАТКОВРЕМЕННОЙ ПАМЯТИ (ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ПРАВИЛА МИЛЛЕРА)

Резюме

На основе разработанной авторами теории переработки информации памятью (ТПИП) получена формула для объема памяти после одного повторения, обычно определяемого по эмпирическому "правилу Миллера". Расчеты по предложенной

аналитической зависимости широко сравниваются с известными экспериментальными данными. Показаны перспективные возможности применения разработанной теоретической модели для прогноза влияния различных факторов на объем кратковременной памяти — алфавита сигналов, темпа подачи информации, периода альфа-ритма мозга, длины предъявляемого ряда и др.

Ключевые слова: теория, память, объем, первое повторение, факторы.

V. F. Prisniakov, L. M. Prisniakova

Odessa I. I. Mechnikov National University

THE FORMULA OF THE SHORT-TERM MEMORY VOLUME (IDEALIZED EXPRESSION OF MILLER D. G. LAW)

Summary

The formula for volume memory after one repetition (the expression for Miller D. G. Law) is obtained on the basis of the developed theory of processing of the information in memory. The calculations on offered analytical relation are compared with known experimental data widely. The perspectives of feasibility of developed theoretical model are demonstrated for the forecast of influencing of the different factors for a volume of a short-term memory: alphabet of signals, rate of the information inputting into memory, period of an alpha - rhythm of a brain, length of a shown series etc.

Key words: theory, memory, volume, first repetition, factors.

Для вивчення залежності обсягу короткочасної пам'яті від різних факторів отримана формула обсягу пам'яті після однієї повторності, яка трапляється в теоретичному виразі правила Міллера. Розрахунки на наданій аналітичній залежності порівнюються з широкодоступними експериментальними даними. Демонструються перспективи застосування розвиненої теоретичної моделі для прогнозування впливу різних факторів на обсяг короткочасової пам'яті: алфавіт сигналів, темп подачі інформації в пам'ять, період альфа-ритму мозку, довжина показаної серії тощо.

УДК 159.942

Л. М. Пріснякова

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, відділ психофізики та експериментальної психології

ПРАЦЕЗДАТНІСТЬ ОПЕРАТОРА В УМОВАХ ВПЛИВУ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ФАКТОРІВ¹

Мета роботи — створення моделі для кількісного визначення впливу рівня емоційної напруги на успішність діяльності оператора. Представлено результати аналізу кривих навчання визначених слів у групах з різним рівнем емоційної напруги. Показано, що величини постійної часу Т можуть бути мірою емоційної напруги і прогнозованої працездатності людини в умовах впливу екстремальних факторів. Виявлено інверсію знаку цього впливу на успішність діяльності людини. Стаття пропонує математичну модель зв'язку між успішною діяльністю і мотивацією чи емоційною напругою (закон Yerkes—Dodson). Запропоновані результати можуть служити теоретичною підставою кількісних характеристик діяльності людини на стадії професійного відбору.

Ключові слова: модель, емоції, працездатність, закон Йеркса—Додсона, оптимальна активізація, крива навчання, постійна заучування, збудження.

1. Діяльність оператора пов'язана з отриманням і переробкою інформації, яка надходить до нього з зовнішнього світу. Активний стан організму, що дозволяє приймати рішення після прийому цієї інформації, залежить від рівня пильнування і готовності людини сприймати сигнали. Активізація організму ґрунтуються на пов'язаних між собою мотивації і сприйнятті. Мотивація організму, як відомо, являє собою спонукання, що викликають активність організму і визначають її спрямованість. Без сприйняття й усвідомлення зовнішньої дійсності ми були б не здатні направляти свою активність на задоволення нашої потреби в постійній взаємодії з навколошнім світом. У свою чергу, усвідомлення зовнішнього світу, пов'язане з мотивацією, не є нейтральним: воно постійно зафарблюється емоціями і почуттями, обумовленими нашим розумінням сигналів і контексту, у якому розгортається дія [7]. Розрізняють первинні види мотивації (чи біологічні спонукання), що призначенні для задоволення життєво важливих для функціонування організму живих істот потреб — голоду, спраги, потреби в кисні і т. п., і інші, що мають віддалене відношення до виживання. Теорію біологічних спонукань проілюструє рис. 1. Нехай I' — той рівень необхідної інформації, "стандарт" інформації, закладений у пам'ять людини — такий, що визначає функціонування його організму в рівновазі; I — інформація про реальну величину задово-

¹ За основу узята доповідь, прочитана на Всесвітньому космічному конгресі в Гюстоні (США) в 2002 р. [11].

лення потреби в їжі, в воді, кисні і т. п. Тоді $\Delta = I' - I$ — є величина порушення балансу потреб, первинне спонукання, що викликає серію координованих дій, спрямованих на відновлення рівноваги в організмі (т. 1). Чим більше баланс, тим сильніше мотивація і тим сильніше активується організм. У т. 2 має місце задоволення потреби, і мотивація слабшає в міру зменшення величини балансу. У дійсності, крім закладеної в пам'ять величини необхідної потреби, зовнішні стимули R можуть змінити величину I , тобто в загальному випадку

$$I' = I'_0 \pm \delta I'(R).$$

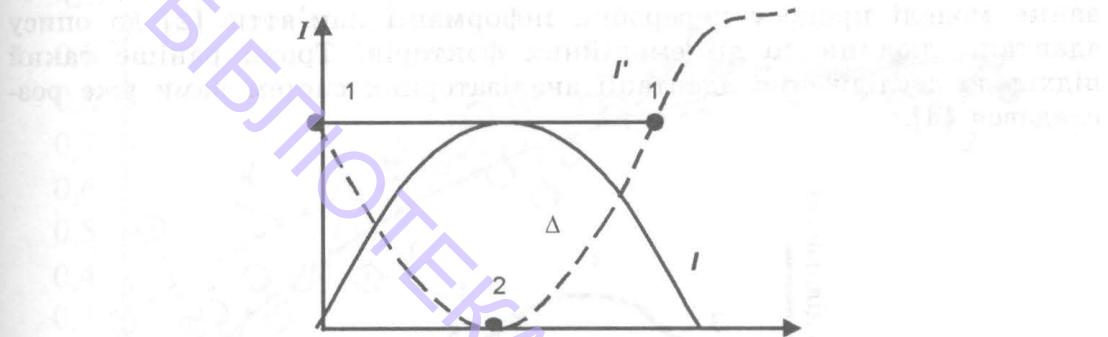

Рис. 1. До пояснення теорії біологічних спонукань

Наш організм іноді прагне знизити рівень активації, викликаний появою якої-небудь потреби чи інформаційним перевантаженням. Іноді, навпаки, організм підсилює активацію, коли вона занадто слабка для того, щоб підтримувати достатній психічний тонус.

Відповідно до закону Йеркса—Додсона (Yerkes—Dodson), дещо зміненому Хеббом (Hebb) [13], поводження індивідуума буде тим ефективніше, чим ближче буде його рівень уваги до деякого оптимуму (рис. 2). Д. Хебб експериментально підтверджив закон Йеркса-Додсона. Виявилося, що оптимальний рівень емоційного збудження залежить від багатьох факторів — від особливостей виконуваної діяльності, від умов, у яких вона протикає, від індивідуальних особливостей людини і т. п. У випадку важких завдань оптимум має місце для слабкої емоційної збудженості, а для легких — цей оптимум припадає на велику емоційну збудженість.

Перші підходи до формування понять про людські емоції були зроблені класиками — Ч. Дарвіном і І. Павловим. Ч. Дарвін пояснював головні виразні рухи в людини трьома принципами — корисністю і протилежністю рухів одночасно з іхньою незалежністю від звичок. І. Павлов у 1932 р. висловив думку про емоції як про розбіжність (неузгодженість) заготовленого мозком внутрішнього стереотипу зі змінившимся зовнішнім. П. Симонов прийшов у 1964 р. до висновку, що "емоція є відображення мозком людини ... якої-небудь актуальної потреби (її якості і величини) і імовірності (можливості) її задоволення, що мозок оцінює на основі генетичного і раніше придбаного індивідуального досвіду".

відуального досвіду" [6]. Ця ідея лягла в основу запропонованої П. Симоновим потребністно-інформаційної теорії, відповідно до якої виникнення емоцій Е було представлено у виді структурної формули $E = f(\Pi, U_H - U_c)$, де Π — сила і якість актуальної потреби; $U_H - U_c$ — оцінка імовірності задоволення потреби. Аналогічну побудову має і формула Мак Грасса для ступеня стресу: $S = C_0(D - C)$, де C_0 — ступінь важливості вимоги; D — усвідомлена вимога; C — усвідомлювана можливість. Варто згадати і про рівняння Спенса для потенціалу реакції (емоцій), уведеного Халлом, який залежить від сили навички Н і від сили рівня емоцій $E = HD$. Які-небудь кількісні розрахунки по всіх цих формулах невідомі. Одна з цілей роботи — спроба застосування моделі процесу переробки інформації пам'яттю [2] до опису адаптації людини до дії емоційних факторів. Трохи раніше такий підхід до дослідження адаптації аналізаторних систем нами вже розглядався [4].

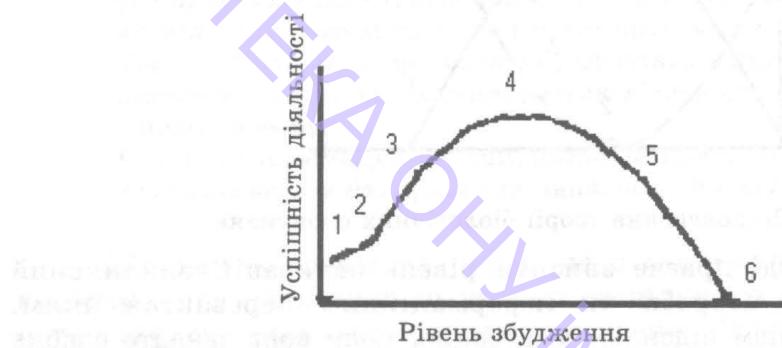

Рис. 2. Залежність успішності діяльності людини (ордината) від сили емоційного збудження (по Hebb): 1 — сон; 2 — точка емоційного порушення і початку організованої діяльності; 3 — підвищення емоційної активності і зростання успішної діяльності; 4 — оптимальний режим діяльності; 5 — ріст емоційної активності і емоційного збудження; 6 — стан емоційного стресу і повна дезорганізація діяльності

2. Спочатку покажемо, що криві наукіння в умовах емоційних стресів можуть бути основою виміру емоцій, можуть дати міру емоцій. Ми обробили експерименти Є. Мілеряна по формуванню операторських умінь і навичок, необхідних для роботи на пульті, що моделює дії, пов'язані з керуванням польотом [3]. Побудовані криві утворення сенсомоторної навички показали, що вони можуть служити кількісним критерієм визначення впливу емоційного стану. Постійна часу Т процесу формування навички і може бути мірою емоцій. Аналіз показав, що можна виділити 4 групи випробуваних — найбільш і найменш стійких до впливу стрес-факторів і 2 проміжних. Крива утворення сенсомоторної навички у випробуваного першої найбільш стійкої групи показана на рис. 3. Analogічні криві отримані для 3 інших груп випробуваних. Результати проведених дослідів в умовах

оптимального й експериментального режимів (т. 1 і 2) описуються наступною формулою для кривої наукення [4]:

$$\bar{I}_n = 1 - \exp(-\zeta n / \bar{\tau}_1), \quad (1)$$

де $\bar{I}_n = I_n / I_\Sigma$; I_n — обсяг заученої інформації, досягнутий до n -го повторення; I_Σ — обсяг інформації, що заучується; $\bar{\tau}_1 = I_\Sigma / \dot{R} T$; \dot{R} ; $\zeta = \bar{\tau}_1 \ln(1 - I_1)$; при $\bar{\tau}_1 > 8$ $\zeta \sim 1$; \dot{R} — темп інформації, що надходить у пам'ять людини; T — постійна часу процесу переробки інформації.

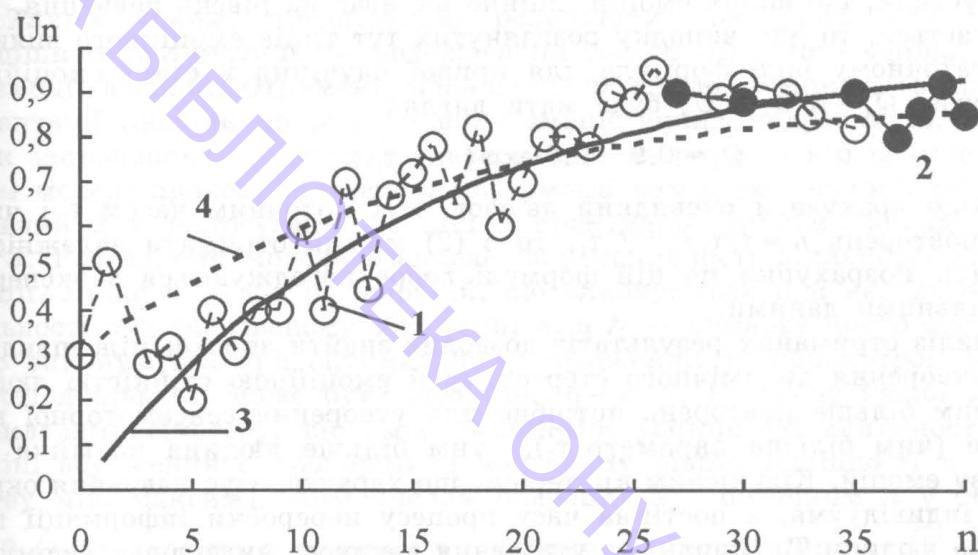

Рис. 3. Крива утворення сенсомоторної навички у випробуваного найбільш стійкої першої групи: 1, 2 — досліди в умовах оптимального й експериментального режимів; 3 — розрахунок по формулі (1) при $\bar{\tau}_1 = 15,1$; 4 — розрахунок по (3); дослідні значення отримані при різних рівнях електрошикірних подразників

Чисельний аналіз дозволив знайти ефект зміни знака впливу емоційної напруги на швидкість формування навички: у початковий період вона перевищує нормальну, а на заключному етапі гальмуєчий ефект емоцій не тільки анулює підвищення ефективності заучування, а і погіршує діяльність. Теоретично було виявлене положення інверсії впливу емоцій, рівне: для емоційно стійких індивідуумів $n = 23$, для найменш стійких — $n = 28$, для проміжних груп $n = 30$ і 40 . Цей результат дає можливість оцінювати адаптаційні властивості людини до емоційної напруги.

Модель адаптації до емоційних впливів побудуємо на таких передумовах. Представимо результат емоційного впливу як відхилення (зі своїм знаком) від рівня, що досягається в процесі нормальнога навчання навичці [3, 9]. Нехай $\Delta Q_n = Q_n - U_n$ — зміна кількості засвоєної пам'яттю інформації за рахунок емоційного впливу. Відносну величину $\Delta Q_n = \Delta Q_n / U_n$ представимо аналогічно відомій адаптаційній залежності, отриманої для аналізаторних систем [3, 12]

$$\Delta \bar{Q}_n = \bar{Q}_{\infty} + \bar{Q}_0 \exp(-\theta n), \quad (2)$$

де за експериментальними даними можна прийняти $\bar{Q}_{\infty} = -0,1$; $\bar{Q}_0 = 0,4$.

Постійну θ визначимо з аналізу експериментальних даних за значенням моменту інверсії — границі зміни знака впливу емоцій на ефективність навчання, що приблизно відповідає $n_0 = n_{\Sigma}/2$, де n_{Σ} — число повторень, необхідне для повного заучування матеріалу [2]. Приймемо, що n_{Σ} відповідає рівню навчання \bar{U}_n^* , рівному 0,95. Тоді з залежності (1) чи її наближеної апроксимації [5] нескладно обчислити значення $n_{\Sigma} = 3 \tau_1$. Звідси маємо $n_0 = 1,5 \tau_1$ і $\theta = 1/\tau_1$. Тому що ми припустили, що вплив емоцій лінійно впливає на рівень навчання, що досягається, то для випадку розглянутих тут типів емоційного впливу в остаточному виді формула для кривої научіння в стані емоційної напруги $\bar{Q}_n = \Delta \bar{Q}_n + \bar{U}_n$ буде мати вигляд

$$\bar{Q}_n = 0,9 - 0,6 \exp(-n/\tau_1). \quad (3)$$

Якщо врахувати очевидний зв'язок між поточним часом t і числом повторень $n = t/\tau_1 = \tau / \tau_1$, то з (2) можна отримати залежність $\Delta Q_n(t)$. Розрахунки по цій формулі добре погоджуються з експериментальними даними.

Аналіз отриманих результатів дозволив знайти зв'язок між швидкістю утворення динамічного стереотипу й емоційною стійкістю людини: чим більше повторень потрібно для утворення сенсомоторної навички (чим більше параметр τ_1), тим більше людина нестійка до впливу емоцій. Кількісним критерієм, що характеризує навчання окремого індивідуума, є постійна часу процесу переробки інформації пам'яттю людини T . Швидкість утворення навичок, як видно з формули (1), залежить від відносного часу одного повторення всього матеріалу, що заучується¹ $\bar{\tau}_1 = U_{\Sigma}/\dot{R}T$. Тому що невідомі чисельні значення ні сумарної величини інформації, що заучується U_{Σ} , ні темпу надходження інформації в пам'ять \dot{R} , то в першому наближенні цілком можна прийняти, що час одного повторення $\tau_1 = U_{\Sigma}/\dot{R}$ у всіх дослідах був одинаковий². Тоді, знаючи параметр τ_1 для кожного випробуваного, можна знайти відношення між T для різних груп людей. Розрахунки показали, що криві научіння дляожної групи випробуваних характеризуються своїм критерієм: для найбільше емоційно стійких індивідуумів $\tau_1 = 15,1$, для найменш — $\tau_1 = 45$; для двох проміжних груп $\tau_1 = 20$ і 31. Таким чином, якщо за одиницю виміру емоцій ми приймемо постійну часу $T = T_0$ найбільше емоційно стійких людей, то тоді кількісною характеристикою емоційної стійкості можна вважати деяку відносну величину $\chi = T/T_0 = \tau_{10}/\tau_1$. Звідси робимо висновок, що постійна часу T_0 , визначена за допомогою кривих навчання, може

¹ Відзначимо, що ми, щоб розрізнати величину інформації, яка надходить в пам'ять в умовах емоціонального стресу, від її величини в інших випадках, змінили її позначення: замість раніше використованого позначення I ми вживаемо U.

² Спеціально це не вимагалось, але в середньому ця умова, очевидно, виконувалась.

служити *мірою емоцій*. Якщо для найбільше емоційно стійких операторів $\chi = 1$, то для менш стійких індивідуумів, що відносяться по класифікації Є. Мілеряна до границь першої і другої, другої і третьої груп, χ дорівнює відповідно $\frac{3}{4}$ і $\frac{1}{2}$. Для емоційно найменш стійких людей $\chi = 1/3$. Звичайно, необхідно мати на увазі, що це результати моделі першого наближення, заснованої на вивченні у певному розумінні окремого виду операторської діяльності і окремої модальності емоцій. Природно, для іншого виду діяльності й емоцій необхідні первинні додаткові дослідження, але в принципі пропонований підхід дає всі підстави вважати його придатним для виміру емоцій.

Таким чином, представлені результати показують можливість успішного математичного моделювання такого складного явища, яким є емоції людини. Отримані залежності досить добре описують процеси адаптації людини до різного виду емоціогенних подразників. Розвиток запропонованого підходу, заснованого на розроблені раніше автором моделі процесу переробки інформації пам'ятю людини, перспективний й у застосуванні до інших практично цікавих випадків.

З. Розглянемо модель взаємозв'язку успішності діяльності і мотивації. Якщо n — число операцій, що виконуються при визначені діяльності при фіксованому збудженні Δ , а N — сумарне число операцій, що виконуються при оптимальному збудженні, то параметром успішності діяльності може бути величина $\eta = n/N$. В основу нашої моделі покладемо гіпотезу, що зміна величини успішності діяльності при зміні збудження є пропорційна існуючому рівню успішності η і розриву між максимальним числом операцій N і поточним n у ступені $1/2$ (за аналогією з попитом у економіці, пропорційним $\sqrt{N-n}$). У відносному вигляді початкове рівняння зв'язку успішності діяльності і збудження буде мати вид:

$$d\eta/d\Delta = k\eta^{1/2}(1-\eta), \quad (4)$$

де k — коефіцієнт пропорційності.

Уведемо відносну величину збудження $\bar{\Delta} = \Delta/\Delta_m$, де Δ_m — збудження, що відповідає оптимальному режиму діяльності. Тоді (2) перепишемо в такий спосіб:

$$d\eta/d\bar{\Delta} = b\eta^{1/2}(1-\eta),$$

де $b = k\Delta_m$.

Розв'язок цього рівняння має вигляд:

$$2 - \eta + 2\sqrt{1 - \eta}/\eta = a \exp(-b\bar{\Delta}). \quad (5)$$

Постійна інтегрування a знаходиться з граничних умов: при $\bar{\Delta} = 0$ $\eta = \eta_0$:

$$a = \{2 - \eta_0 + 2\sqrt{1 - \eta_0}\}/\eta_0. \quad (6)$$

Тут мають місце деякі математичні труднощі, пов'язані з необхідністю завдання η_0 величиною, відмінною від нуля. Її величина визначається границею емоційного пробудження і початку успішної діяль-

ності. Величину коефіцієнта b знайдемо з умови, що при оптимумі режиму діяльності $\Delta = 1$ і $\eta = 1$. Це дозволяє з (3) одержати наступний вираз для $b = \ln a$. Після перетворень одержуємо

$$(2 - \eta + 2\sqrt{1 - \eta})/\eta = a^{1 - \bar{\Delta}} \quad (7)$$

чи

$$\eta = 4 a^{1 - \bar{\Delta}} / (1 + a^{1 - \bar{\Delta}})^2. \quad (8)$$

Як видно з цієї формули, величина η визначається значенням постійної інтегрування a , що залежить у свою чергу від граничного значення успішності діяльності в момент пробудження початку організованої діяльності. Ця досить невизначена величина може бути знайдена з дослідних даних. Гірунтуючись на експериментах, отриманих Belanger and Feldman (по [5]), ми прийняли величину $\eta_0 = 0.4$, що дало значення $a = 0.8$.

Дослідні дані Belanger and Feldman у виді графіка залежностей числа натискань пацюком крану для одержання води від тривалості позбавлення його питва нами були перетворені в графік у безрозмірних координатах $\eta - \bar{\Delta}$, представлений на рис. 4. Розрахунки по формулі (8) — крива 2 — погоджуються з цими дослідними даними. В даний час всебічна перевірка істинності закону Yerkes—Dodson відсутня. Треба відзначити, що відомі дані, що суперечать цьому закону: досліди Broadhurst на пацюках його підтвердили для складних задач (рис. 5), а для легких і помірних — не підтвердили.

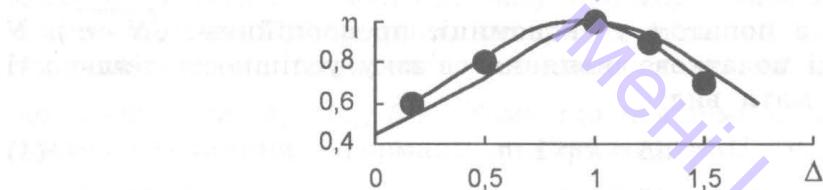

Рис. 4. Залежність відносної успішності діяльності пацюка η від сили збудження, викликаного спрагою $\bar{\Delta}$: 1 — обробка дослідів Belanger i Feldman (крапки); 2 — розрахунок по формулі (8) (суцільна лінія)

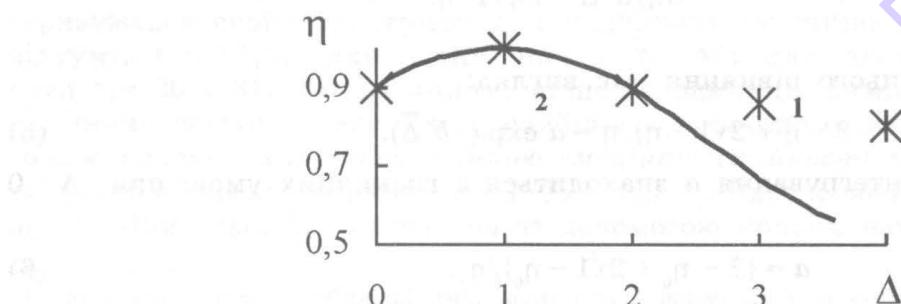

Рис. 5. Взаємозв'язок збудження й успішності розв'язання задач: 1 — досліди і 2 — розрахунок по формулі (8)

4. Розглянемо вплив емоційної напруги на результативність наукіння. Перевірка гіпотези конкурючих реакцій, конфліктів у випадку емоційних дій була виконана Джаннет Тейлор (по [14]). У першому експерименті її дослідження складалося у виробленні моргального рефлексу в двох груп випробуваних, які були відібрані за допомогою опитувальника MAS-Manifest Anxiety Scale — шкали прояву тривоги. Цей опитувальник добре визначає людей з високим і низьким рівнем емоційної напруги (ЕН). Були виділені дві крайні групи випробуваних — з найвищим і найнижчим рівнем. У нашому аналізі використовувалися криві наукіння моргальному рефлексу в обох зазначених вище груп. Якщо випробувані мають високий рівень емоційної напруги, то емоційність напруги добре описується формуллю наукіння (1) при значенні критерію $\bar{\tau}_1 = I_{\Sigma} / \dot{R}T = 19,1$. У той же час група з низьким рівнем емоційної напруги здобуває навичку при значно більшому значенні критерію $\tau_1 = 200$, що свідчить про дуже мале значення постійної часу T , що більш ніж у 20 разів менше її значення для групи з високим рівнем ЕН. Важливим моментом є факт, що після 50 повторень процес наукіння різко починає відрізнятися від теоретичного і здобуває нові якості успішності.

Інтелектуальна діяльність досліджувалася в аналогічних групах у процесі завчання 15 легких пар двоскладових прикметників (ці пари слів були подібними між собою). Аналіз отриманих у таких дослідах кривих наукіння показує тенденцію зменшення постійної часу з падінням рівня ЕН у випробуваних приблизно в 1,5 раза. Криві наукіння для обох груп випробуваних добре описуються формуллою наукіння (1) відповідно при $\tau_1 = 5$ і 7,3. Як видно, і в цих дослідах підтверджується припущення, що постійна часу є мірою емоційної напруги.

Аналіз кривих наукіння для випадку запам'ятовування важких пар слів (12 прикметників), між якими існували змістовні зв'язки, що не відносяться до одної і тієї ж пари, показує, що перший етап навички підкоряється формулі (1), але після досягнення $\approx 2/3$ необхідного рівня процес наукіння починає йти більш успішно, тобто спостерігається ріст постійної часу T . Другим фактором є зміна місцями кривих наукіння випробуваних з низькою і високою ЕН: більш успішно справляються з важким завданням люди з низькою ЕН ($\tau_1 = 12,1$). Крива наукіння важких пар слів для груп з високою ЕН описується формуллою (1) при $\tau_1 = 15,1$, тобто постійна T у цьому випадку в 1,3 раза менше. Виявлена зміна темпу наукіння в процесі повторення вимагає свого осмислення і пояснення. У першому наближенні факти зміни швидкості наукіння в процесі повторень можна пояснити пристосуванням до гальмуючої дії емоцій — якщо на першому етапі має місце втрата темпу надходження інформації в пам'ять, то на другому етапі ці втрати зменшуються.

Розглянемо результати нашого дослідження з впливу емоційного стану на процес навчання за допомогою тесту Люшера. Цей тест заснований на припущені про те, що вибір кольору відбиває функціо-

нальний стан, найбільш стійкі риси особистості на визначену діяльність. Аналіз результатів нашого тестування 193 осіб по запам'ятовуванню 10 слів дав можливість знайти цікаві тенденції (табл. 1).

Таблиця 1
Результати заучення 10 слів при чотирьох пред'явленнях
(за емоційними станами)

<i>Стрес</i>					<i>Наружене</i>					<i>Нестійке</i>					<i>Невріноважене</i>				
<i>n</i>	1	2	3	4	<i>n</i>	1	2	3	4	<i>n</i>	1	2	3	4	<i>n</i>	1	2	3	4
$\bar{\tau}_I$ (ж)	0,625	0,52	0,58	0,41	$\bar{I}_{n(\text{ж})}$	0,5	0,7	0,85	0,85	$\bar{I}_{n(\text{ж})}$	0,63	0,8	0,87	0,92	$\bar{I}_{n(\text{ж})}$	0,69	0,9	1	1
$\bar{\tau}_I^*(\text{ч})$	1,6	0,3	0,27	0,36	$\bar{I}_{n(\text{ч})}$	0,5	0,5	0,6	0,8	$\bar{I}_{n(\text{ч})}$	0,62	0,76	0,83	0,89	$\bar{I}_{n(\text{ч})}$	0,66	0,83	0,91	0,93
$\bar{\tau}_I$	1,6	0,43	0,43	0,39	\bar{I}_n	0,5	0,63	0,77	0,83	\bar{I}_n	0,63	0,79	0,86	0,91	\bar{I}_n	0,66	0,83	0,91	0,93
<i>Наружене</i>					<i>Нестійке</i>					<i>Невріноважене</i>					<i>Стрес</i>				
<i>N</i>	1	2	3	4	<i>N</i>	1	2	3	4	<i>N</i>	1	2	3	4	<i>n</i>	1	2	3	4
$\bar{\tau}_I$ (ж)	0,99	0,76	0,62	0,57	$\bar{I}_{n(\text{ж})}$	0,63	0,8	0,87	0,92	$\bar{I}_{n(\text{ж})}$	0,69	0,8	0,88	0,91	$\bar{I}_{n(\text{ж})}$	0,625	0,78	0,86	0,92
$\bar{\tau}_I^*(\text{ч})$	0,95	0,65	0,53	0,49	$\bar{I}_{n(\text{ч})}$	0,62	0,76	0,83	0,89	$\bar{I}_{n(\text{ч})}$	0,58	0,78	0,83	0,87	$\bar{I}_{n(\text{ч})}$	0,55	0,71	0,8	0,87
$\bar{\tau}_I$	0,99	0,74	0,59	0,54	\bar{I}_n	0,63	0,79	0,86	0,91	\bar{I}_n	0,66	0,79	0,87	0,91	\bar{I}_n	0,625	0,78	0,86	0,92
<i>Нестійке</i>					<i>Невріноважене</i>					<i>Стрес</i>					<i>Наружене</i>				
<i>N</i>	1	2	3	4	<i>N</i>	1	2	3	4	<i>N</i>	1	2	3	4	<i>n</i>	1	2	3	4
$\bar{\tau}_I$ (ж)	1,26	0,75	0,65	0,54	$\bar{I}_{n(\text{ж})}$	0,69	0,8	0,88	0,91	$\bar{I}_{n(\text{ж})}$	0,625	0,78	0,86	0,92	$\bar{I}_{n(\text{ж})}$	0,625	0,78	0,86	0,92
$\bar{\tau}_I^*(\text{ч})$	0,82	0,7	0,52	0,61	$\bar{I}_{n(\text{ч})}$	0,58	0,78	0,83	0,87	$\bar{I}_{n(\text{ч})}$	0,66	0,79	0,87	0,91	$\bar{I}_{n(\text{ч})}$	0,625	0,78	0,86	0,92
$\bar{\tau}_I$	1,11	0,74	0,62	0,54	\bar{I}_n	0,66	0,79	0,87	0,91	\bar{I}_n	0,625	0,78	0,86	0,92	\bar{I}_n	0,625	0,78	0,86	0,92
<i>Невріноважене</i>					<i>Стрес</i>					<i>Наружене</i>					<i>Нестійке</i>				
<i>N</i>	1	2	3	4	<i>N</i>	1	2	3	4	<i>N</i>	1	2	3	4	<i>n</i>	1	2	3	4
$\bar{\tau}_I$ (ж)	2,17	1,25	0,5	0,8	$\bar{I}_{n(\text{ж})}$	0,8	0,9	1	1	$\bar{I}_{n(\text{ж})}$	0,625	0,78	0,86	0,92	$\bar{I}_{n(\text{ж})}$	0,625	0,78	0,86	0,92
$\bar{\tau}_I^*(\text{ч})$	0,41	0,57	0,48	0,36	$\bar{I}_{n(\text{ч})}$	0,6	0,7	0,8	0,8	$\bar{I}_{n(\text{ч})}$	0,625	0,78	0,86	0,92	$\bar{I}_{n(\text{ч})}$	0,625	0,78	0,86	0,92
$\bar{\tau}_I$	1,5	0,85	0,87	0,61	\bar{I}_n	0,73	0,83	0,93	0,93	\bar{I}_n	0,625	0,78	0,86	0,92	\bar{I}_n	0,625	0,78	0,86	0,92
<i>Стрес</i>					<i>Наружене</i>					<i>Нестійке</i>					<i>Невріноважене</i>				
<i>N</i>	1	2	3	4	<i>N</i>	1	2	3	4	<i>N</i>	1	2	3	4	<i>n</i>	1	2	3	4
$\bar{\tau}_I$ (ж)	0,99	0,69	0,59	0,46	$\bar{I}_{n(\text{ж})}$	0,63	0,78	0,86	0,88	$\bar{I}_{n(\text{ж})}$	0,625	0,78	0,86	0,92	$\bar{I}_{n(\text{ж})}$	0,625	0,78	0,86	0,92
$\bar{\tau}_I^*(\text{ч})$	0,8	0,52	0,51	0,43	$\bar{I}_{n(\text{ч})}$	0,57	0,69	0,82	0,86	$\bar{I}_{n(\text{ч})}$	0,625	0,78	0,86	0,92	$\bar{I}_{n(\text{ч})}$	0,625	0,78	0,86	0,92
$\bar{\tau}_I$	0,92	0,625	0,55	0,45	\bar{I}_n	0,61	0,75	0,84	0,87	\bar{I}_n	0,625	0,78	0,86	0,92	\bar{I}_n	0,625	0,78	0,86	0,92

Отримані результати аналізу кривих запам'ятовування в різних станах показані в табл. 1 і 2. Як видно, у всіх емоційних станах процес навчання в жінок краще, ніж у чоловіків. Відзначимо досить добре кількісне і якісне узгодження експериментів із розрахунками по запропонованій нами моделі. Аналіз отриманих значень критерію τ_1 , коефіцієнтів χ і постійних часу T і T' (табл. 2) дав можливість проранжирувати ефективність научіння в різних емоційних станах

(наприклад, за величиною постійної часу заучення, що може характеризувати ефективність роботи пам'яті). Виявилося, що стресовий стан дає найгірші результати по запам'ятуванню — величина постійної часу завчання в 1,5–3 раза менше її значень в інших емоційних станах. Найкращі розрахунки були отримані для неврівноваженого стану. В умовах напруженого стану чоловіки і жінки заучують матеріал однаково.

З іншого боку, чим більше T' у період наступних повторень (T' — постійна процесу забування матеріалу), тим інтенсивніше йде цей процес. Якщо для емоційно нестійких станів T' однакові, то в стресовому стані жінки втрачають інформації більше, ніж чоловіки.

Таблиця 2
Значення критерію $\bar{\tau}_1$, коефіцієнта $\chi = T / T'$ і постійних процесів
накопичення інформації T і її забування T'
у різних емоційних станах

	Емоційний стан	Стать	$\bar{\tau}_1$	χ	$T, хв$	$T', хв$	$e = T/T'$	$e = \bar{\tau}_{11} / \bar{\tau}_{10}$
1	Стрес	ж	1,5	0,1	0,67	6,7	0,27	3,75
		ч	1,6	0,5	0,625	1,35	0,625	1,6
		ж + чм	1,6	0,3	0,625	2,08	0,37	2,67
2	Емоційна урівноваженість	ж	1,0	0,4	1,0	2,5	0,4	2,5
		ч	1,2	0,4	0,83	2,08	0,83	1,2
		ж + чм	1,1	0,4	0,91	2,28	0,54	1,67
3	Напруженість	ж	1,0	0,3	1,0	3,33	0,4	2,5
		ч	1,0	0,5	1,0	2,0	1	1
		ж + чм	1,0	0,4	1,0	2,5	0,6	1,67
4	Емоційна нестійкість	ж	0,8	0,6	1,25	2,08	0,5	2,0
		ч	1,2	0,4	0,83	2,08	1,2	1,2
		ж + чм	0,9	0,5	1,14	2,2	0,66	1,5
5	Емоційна неврівноваженість	ж	0,4	0,9	2,5	2,78	1	1
		ч	1,0	0,7	1,0	1,4	1	1
		ж + чм	0,6	0,7	1,675	2,39	1	1

Треба відзначити, що величина постійної процесу забування T' значно більша, ніж постійна запам'ятування T : χ змінюється від 0,3 до 0,6 і при наближенні до нормального стану розходження між T і T' зменшуються. Цікава також зміна критерію $\bar{\tau}_1$, що досягає максимального значення в стресовому стані і знижується зі зменшенням емоційного стану.

У такий спосіб показано, що найбільш ефективним для запам'ятування станом є стан емоційної неврівноваженості. Якщо значення постійної часу в цьому стані взяти за еталон чи за одиницю виміру емоційного стану, то іншим станам можна поставити у відповідність число чи міру емоцій. Але тому, що в цьому випадку інші стани характеризуються дробовим числом (табл. 2), що не зовсім зручно, то як еталон міри доцільно приймати зворотну величину $1/T$ чи критерій $\bar{\tau}_1$. Як видно з табл. 2, ступінь емоційного стану за параметром

“е” змінюється від 1 до 2,67 (стрес). Таким чином, отримані результати дають можливість кількісно міряти емоційний стан людини.

Висновки

1. Представлена теоретична модель оцінки впливу емоцій на працевдатність операторів людино-машинних систем дозволяє на етапі професійного відбору використовувати кількісні критерії оцінки діяльності в стресових умовах.
2. Модель впливу мотивації на успішність діяльності операторів, що дозволила одержати аналітичне вираження закону Йеркса—Додсона, дає можливість визначати їхні оптимальні індивідуальні характеристики.
3. Запропоновано класифікацію діяльності операторів у залежності від їхньої емоційної напруги, засновану на кількісних критеріях.
4. Вперше отримана об'єктивна міра виміру емоцій, яка ґрунтується на кривих заучування різного матеріалу.

Література

1. Милерян Е. А. Эмоционально-волевые компоненты надежности оператора // Очерки психологии труда оператора. — М.: 1974. С. 5—82.
2. Присняков В. Ф., Приснякова Л. М. Математическое моделирование переработки информации оператором человека-машинных систем. — М.: Машиностроение. — 1990. — 248 с.
3. Присняков В. Ф., Приснякова Л. М. Математическое моделирование эмоций. Кибернетика и системный анализ. — Институт кибернетики НАН Украины, 1, 1994. — С. 169—176.
4. Присняков В. Ф., Приснякова Л. М. О математическом моделировании реактивности анализаторных систем в процессе адаптации. ЖВНД им. И. П. Павлова. — АН СССР. 38, № 2. — 1988. — С. 233—240.
5. Приснякова Л. М. Нестационарная психология. — К.: Дніпро, 2001. — 255 с.
6. Симонов П. В. Потребностно-информационная теория эмоций // Вопросы психологии. — 1982. — № 6. — С. 44—56.
7. Godefroid J., Les chemins de la psychologie, Mir, M, USSR, 1992.
8. Link S. W., The wave theory of difference and similarity, Hillsdale, New Jersey, 1992.
9. Prisniakov V. F., Prisniakova L. M., Mathematical modeling of fear experienced by aerospace ship pilots. In Book of abstr. of 45-th Intern. Astron. Congr., Jerusalem, Israel, 9–14 Oct., 1994. — Rap. 94-G. 3.150, 31, 1994.
10. Prisniakova L. M., Modeling of the perception of time under specificity emotional circumstance,. Rap. IAF/IAA99-G.3.10. 50-th Intern. Astron. Congr., 4–8 Oct, 1999, Amsterdam, the Netherlands, 1999.
- 11 Prisniakova L. M., Fitness to Work of Astronauts in Conditions of Action of the Extreme Emotional Factors // Proc.of the World Space Congress. — 2002. Report COSPAR 00944. — Houston. Texas USA. 10–19 October. 2002. Abstracts Book: The Man Face of Space", 2002.
12. Prisnyakov V. F., L. M. Prisnyakova. Mathematical Modeling of Adaptive Processes // Proc. of 28th Mathematical Psychology Meeting. — Irvine, California (USA). — 1995. — 23p.
13. Reuchlin M. Psychologie. — PUF fundamental. — Presses Universitaires de France.
14. Reykowski J. Eksperimentalna Psychologia emocji. Ksiska i wiedza. 1974

Л. М. Приснякова

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

РАБОТОСПОСОБНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА В УСЛОВИЯХ ВОЗДЕЙСТВИЯ ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ

Резюме

Цель работы — создание модели для количественного определения влияния уровня эмоционального напряжения на успешность деятельности человека. Представлены результаты анализа кривых заучивания фиксированных слов в группах с различным уровнем эмоционального напряжения. Показано, что величины постоянной времени Т могут быть мерой эмоционального напряжения и прогнозируемой работоспособности человека в условиях воздействия эмоций. Обнаружена инверсия знака этого влияния на успешность деятельности человека. Предлагается математическая модель связи между успешной деятельностью и мотивацией или эмоциональным напряжением (закон Yerkes—Dodson). Предложенные результаты могут служить теоретическим основанием количественных характеристик деятельности человека в условиях эмоций на стадии его профессионального отбора.

Ключевые слова: модель, эмоции, работоспособность, закон Йеркса—Додсона, оптимальная активация, кривая обучения, постоянная времени, возбуждение.

L. Prisniakova

Odessa Mechnikov National University

FITNESS TO WORK OF THE MAN IN CONDITIONS OF EFFECT OF THE EXTREME EMOTIONAL FACTORS

Summary

The report is presenting the outcomes of quantitative determination of influence of a level of emotional exertion on the success of human activity. The learning curves of fixed words in the groups with a different level of the emotional exertion are analyzed. The obtained magnitudes of time constant T depending on a type of the emotional exertion can be by a measure of the emotional exertion and by a prediction of the characteristic of fitness to work of an operator in conditions of extreme factors. The inverse of the sign of influencing on efficiency of activity of the man is detected. The report offers a mathematical model of the relation between successful activity and motivations or the emotional exertion (the law Yerkes-Dodson). Proposed outcomes can serve by the theoretical basis of the quantitative characteristics of an estimation of activity of operators in conditions of the emotional factors at a phase of their selection.

Key words: model, emotions, motivation, law Yerkes—Dodson, optimal activation, learning curve, constant time.

УДК: 159.922.6

I. I. Савенкова, здобувач

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ЛОКАЛІЗАЦІЯ СИМПТОМІВ ХРОНІЧНИХ НЕІНФЕКЦІЙНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ У ТИПОЛОГІЧНИХ ГРУПАХ

В дослідженні з'ясовувалася залежність прояву симптомів хронічних неінфекційних захворювань від тривалості власної одиниці часу. Встановлено, що індивідуальні вікові точки загострень хронічних неінфекційних захворювань узгоджені з довготривалістю власного біологічного циклу особистості.

Ключові слова: індивід, типологічна група, переважаюча хвороба, місце найменшого опіru, фазова сингулярність, біологічний цикл.

Причина хронізації неінфекційних захворювань (ХНЗ) є досить важливою проблемою у сучасній медицині. Особливо актуальним є хронізація неінфекційного процесу у дитячому віці при відсутності уродженої патології даної системи організму. Від 12 до 20 дітей на 1000 дитячого населення у віці від 7 до 14 років страждають на хронічні неінфекційні захворювання. Серед них, згідно з даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, 40 % складають хвороби сечової системи, 20 % — хвороби органів дихання, 20 % — хвороби серцево-судинної системи, 10 % — органів травлення. Виникає питання: чому при відсутності уродженої патології даної системи організму та своєчасно проведеної профілактики захворювання два рази на рік (весна — осінь), згідно з відпрацьованими схемами диспансерного спостереження, виникає загострення даного захворювання? Хронізація багатьох неінфекційних захворювань у дитячому віці часто приводить до інвалідності у зрілому віці. Виникає друге питання: як передбачити загострення хронічного захворювання та своєчасно провести профілактику хвороби, відходячи від традиційних схем профілактики захворювання у медицині?

Причину виникнення захворювання, тобто порушення функцій органів та систем організму, які приводять до зливу роботи організму у цілому, неможливо зрозуміти без знання психологічних особливостей особистості і неможливо прогнозувати перебіг даної хвороби. Ми підходимо до вивчення етіології, патогенезу та клінічних проявів захворювання з нової позиції, з позиції законів переживання часу індивідами. Дослідження механізмів переживання часу в рамках психології дозволило відкрити одну з фундаментальних констант психіки — власну одиницею часу [4:40]. Вона виявилася вродженою, незмінною одиницею (τ), якою вимірюється перебіг власного часу в психіці індивіда й від-

kritтя дозволило побудувати модель великого біологічного циклу, яка узгоджується з віковою періодизацією розвитку індивіда та кризами особистості. Закон переживання часу можна зобразити у вигляді циклодної моделі — слід "колеса, яке котиться без ковзання". За даною моделлю були встановлені особливі точки — точки фазової сингулярності, в яких зливаються кінці й початки циклів різної тривалості. В них відбуваються найбільш значні зміни в психіці індивіда [4:150]. Власна одиниця часу індивіда відрізняється жорсткістю, на протязі життя не змінюється і є одним з об'єктивних показників динамічних властивостей психіки, які звуться темпераментом. Відомо, що індивідуальний "т-тип" визначає належність індивіда до своєї типологічної групи та вказує його місце в ній [4:196]. Від індивідуальних властивостей психіки людини залежить ступінь важкості перебігу хвороби, процес видужування та реабілітації, як пише Ю. Ф. Поляков [3]. Говорячи по-іншому, "переважаюча" хвороба є одним із об'єктивних показників належності індивіда до певної типологічної групи [4]. На основі "т-типу" можна з високою точністю віднести того чи іншого суб'єкта в групу зі своєю "переважаючою" хворобою. До "переважаючих" хвороб відносять хронічні неінфекційні захворювання [5;6;7;8]. Така диференціація необхідна у медицині, тому що вона відповідає на питання: яка "переважаюча" хвороба, коли і в якій формі може мати місце у конкретного індивіда. Використовуючи "С-періодичність", можливо з тією точністю, яку мають власні години індивіда, розрахувати вікові критичні точки, в яких "переважаюча" хвороба проявляється в гострій формі [4:154]. Такий підхід дозволяє набагато посилити потенціал профілактичної медицини, зокрема, детальне вивчення захворювань серцево-судинної системи у працях Б. Й. Цуканова дало можливість посилити кардіопрофілактику дорослого населення. Сумісні дослідження на протязі багатьох років дозволили створити антиінфарктну психолого-кардіологічну технологію (Серце у власних руках. Прикладна психологія та психоаналіз. 1997. № 1).

Ми поставили завдання: дослідити у дітей локалізацію симптомів хронічних неінфекційних захворювань у типологічних групах та з'ясувати, чи існує залежність загострення хронічних неінфекційних захворювань від вікової фази життя дитини. Дослідження велося на контингенті дітей віком від 7 до 14 років, що страждають на хронічні неінфекційні захворювання, на базі Первомайської районної дитячої лікарні, стаціонару та поліклінічного відділення, тобто дослідження проводилось як в період загострення, так і в період реконвалесценції (віздоровлення) та ремісії (затухання) захворювання. На кожного досліджуваного заповнювалась анкета, за допомогою якої з'ясовувалося:

1. Вік дитини на момент обстеження.
2. Число, місяць, рік народження.
3. Вид ХНЗ.
4. Дата прояву захворювання.
5. Форма прояву (період захворювання).

6. Суб'єктивна виразність болю.
7. Ступінь виразності бальової реакції.
8. Місце локалізації (проекція на поверхню тіла).
9. Таблиця з визначенням "τ-типу".

У кожного досліджуваного методом хронометричної проби [4:35-45] визначався "τ-тип". Для визначення індивідуального "τ-типу" використовувався класичний метод відтворення проміжків тривалістю $t_0 = 2, 3, 4, 5$ с, які задавалися експериментатором та відтворювалися досліджуваним за допомогою електронного хроноскопа з точністю до 0,001 с. Індивідуальне значення "τ-типу" розраховувалося за формулою:

$$\tau = \frac{\sum t_s}{\sum t_0},$$

де t_0 — тривалість, що задана експериментатором, а t_s — тривалість, яку відтворює досліджуваний.

Відтворення кожного проміжку часу повторювали п'ять разів і підраховували середньостатистичне значення власної одиниці часу кожного індивіда. Усього у досліженні взяло участь 300 дітей віком від 7 до 14 років.

Була проведена систематизація нозологічних форм захворювання по системам організму. 99 дітей з хронічними захворюваннями нирок та сечовивідніх шляхів. Серед них: хронічні гломерулонефрити — 44 дитини, хронічні пієлонефрити — 28 дітей, хронічні цистити — 2 дитини, дизметаболічні нефропатії — 25 дітей.

Показники власної одиниці часу у дітей з хронічними гломерулонефритами розподіляються у діапазоні: $0,86 \text{ с} < \tau \leq 0,94 \text{ с}$, що відповідає локалізації хвороби нирок у типологічних групах безперервного спектра "τ-типов" [4:94] (рис. 1). Серед хронічних гломерулонефритів — 20 хворих з нефотичним синдромом, який супроводжується гіпертензіонними симптомами (підвищення артеріального тиску). Серед цих хворих — 15 дітей, у яких $\tau = 0,86$ с та 5 дітей з $\tau = 0,94$ с. Порівнюючи ці розподіли, легко переконатись у тому, що хворі на хронічний гломерулонефрит з нефотичним синдромом мають значення власної одиниці часу, яке знаходиться на межі тих зон, в яких у здорових "τ-типов" має місце гіпертонічна тенденція [4:92]. Хворих на хронічний гломерулонефрит з нефотичним синдромом — 14 дітей, власна одиниця часу у яких розподілилась у діапазоні: $0,86 \text{ с} \leq \tau \leq 0,89$ с. Хворі на хронічний гломерулонефрит змішаної форми розподілились у діапазоні: $0,9 \text{ с} \leq \tau \leq 0,94$ с.

За законом переживання власного часу суб'єктом [4:153] великий біологічний цикл індивіда визначається за формулою:

$$C = 8,5 \cdot \tau (\text{років}),$$

де τ — власна одиниця часу індивіда. Ця одиниця виконує роль "кроку", яким вимірюється плин часу життя кожного індивіда з моменту

народження. Виходячи з відомого діапазону значень у людській популяції ($0,7 \text{ с} \leq \tau \leq 1,1 \text{ с}$) [4:12], легко дійти висновку, що у кожного індивіда "С-метрика" визначається тривалістю її власної одиниці часу. Відомо, що у середині великого біологічного циклу, обмеженій точками $\frac{1}{4}C$ та $\frac{3}{4}C$, людина знаходиться "на висоті", почувається сповненою сил та енергії. В період, починаючи з $\frac{3}{4}C$ попереднього циклу і до кінця $\frac{1}{4}C$ наступного, суб'єкт переживає глибокий спад і спостерігаються зміни. У точці, де зливається кінець та початок двох великих біологічних циклів, особистість "вмирає" і відроджується духовно наповнена по-новому." [4:151].

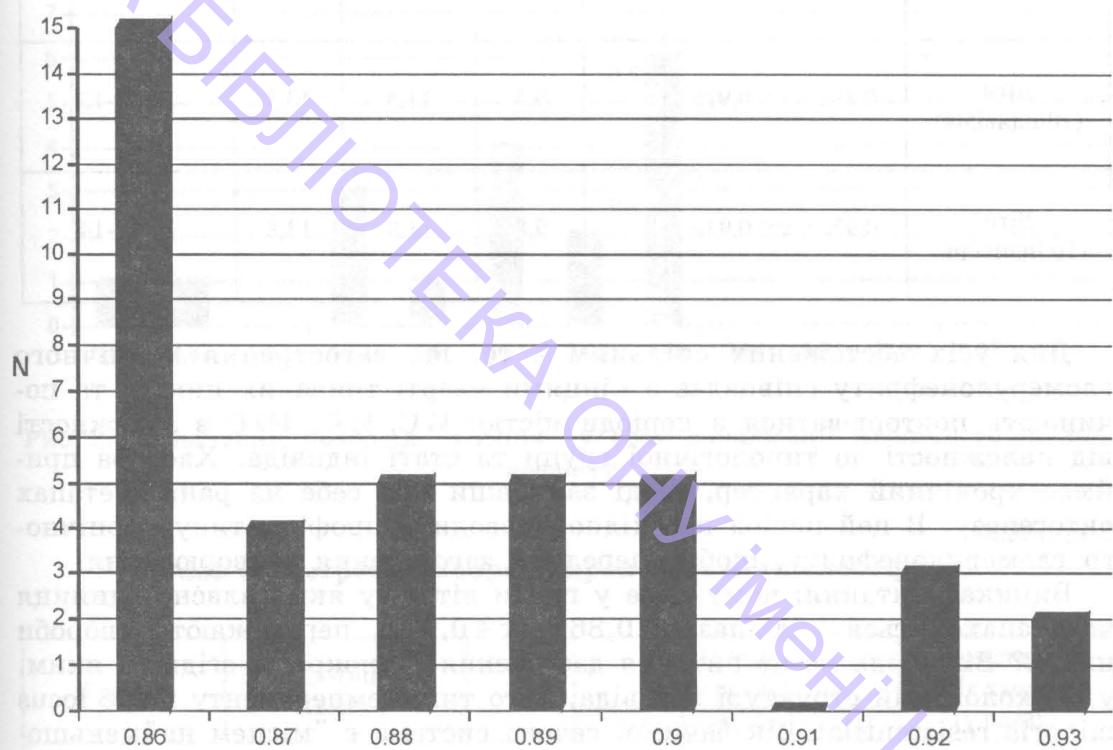

Рис. 1. Кількісний розподіл "τ-типов" у зоні локалізації хронічного гломерулонефриту

Ми поставили завдання дослідити прояв "С-метрики" на протязі хронічного гломерулонефриту у різні періоди хвороби: загострення, реконвалесценції та ремісії.

Розрахункові та статистичні точки початку загострення хронічного гломерулонефриту зведені у таблицю 1.

Порівняння розрахункових та статистичних даних показує, що у "середньогрупових хворих" хронічний гломерулонефрит починається у віці, який визначається через ціле чи дробове число прожитих великих біологічних циклів, а загострення хвороб співпадає з кінцем тривалого циклу, або з кінцем його чверті.

Таблиця 1
Фази загострення хвороб нирок у дітей (гломерулонефрит)

Группа	„τ-тип” (в сек.)	С	Цикли (у роках)			Статистичний вік хворих (у роках)
			1¼ С	1½ С	1¾ С	
Діти (24 індивіди)	$0,86\text{с} \leq \tau \leq 0,88\text{с}$	7,3	9,1	10,9	12,8	9-11-13
Діти (10 індивідів)	$0,89\text{с} \leq \tau \leq 0,91\text{с}$	7,6	9,5	11,4	13,3	10-11-13
Діти (10 індивідів)	$0,92\text{с} \leq \tau \leq 0,94\text{с}$	7,9	9,8	11,8	13,8	10-12-14

Для усіх обстежених спільним є те, що загострення хронічного гломерулонефриту співпадає з кінцями чверті тривалих циклів та починаютъ повторюватися з періодичністю: $\frac{1}{4}$ С, $\frac{1}{2}$ С, $\frac{1}{3}$ С в залежності від належності до типологічної групи та статі індивіда. Хвороба приймає хронічний характер, іноді заявивши про себе на ранніх етапах онтогенезу. В цей період необхідно проводити профілактику хронічного гломерулонефриту, щоб попередити загострення захворювання.

Виникає питання: чому саме у групи дітей, у яких власна одиниця часу знаходиться у діапазоні $0,86\text{ с} \leq \tau \leq 0,94\text{ с}$, переважають хвороби нирок? Відповідь на це питання дає вчення Гіппократа, згідно з яким, у психологічній структурі індивіда, його типі темпераменту існує locus minoris resistantiat. Як бачимо, сечова система є "місцем найменьшого опору" у дітей з даними показниками власної одиниці часу. Надто показово те, що сюди входять індивіди "сухо" рівноважного типу темпераменту ($\tau = 0,9$ с.), а також із сангвіноїдними та меланхолойдними проявами (4:83).

Показники власної одиниці часу у хворих дітей на хронічний пієлонефрит розподіляються у діапазоні: $0,86\text{ с} \leq \tau \leq 0,93\text{ с}$, що відповідає локалізації хвороби нирок у типологічних групах безперервного спектра "τ-типів" (рис. 2).

Порівняння розрахункових та статистичних періодів показує, що у "середньогрупових хворих" хронічний пієлонефрит починається у віці, який визначається через дробове число прожитих великих біологічних циклів, а загострення хвороб співпадає з кінцем тривалого циклу, або з кінцем його чверті.

Розрахункові та статистичні літа початку загострення хронічного пієлонефриту зведені у таблицю 2.

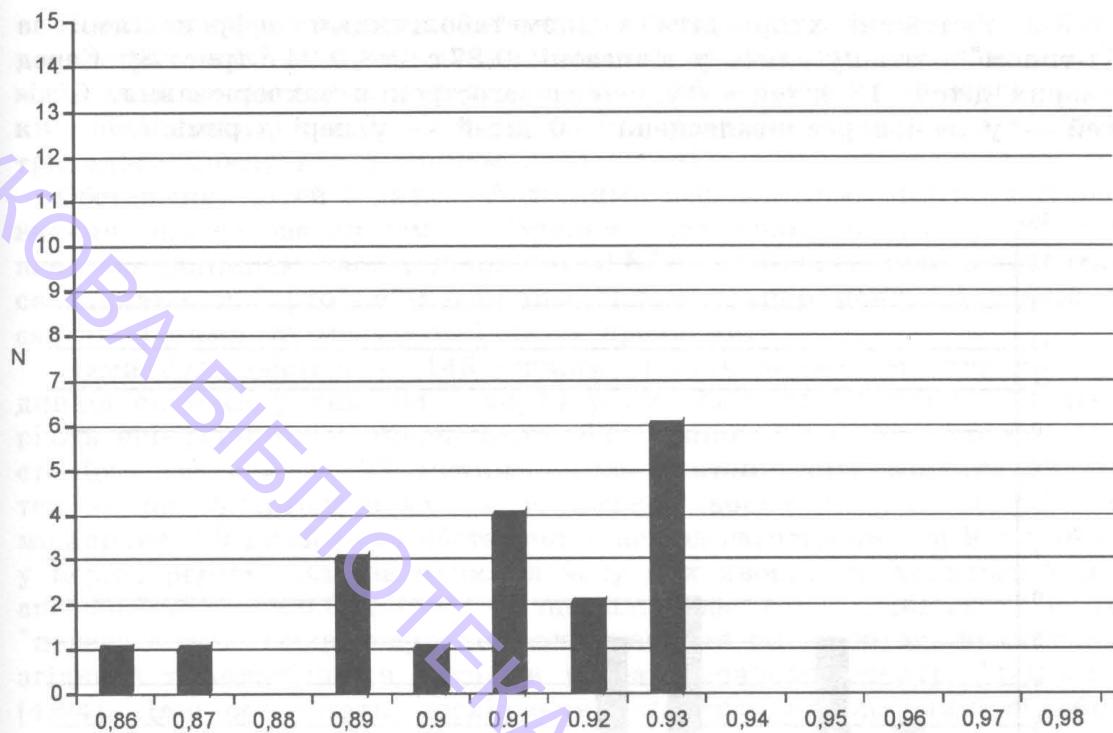

Рис. 2. Кількісний розподіл "τ-типов" у зоні локалізації хронічного пієлонефриту

Таблиця 2
Фази загострення хвороб нирок у дітей (пієлонефрит)

Група	„τ-тип” (в сек.)	C	Цикли (у роках)			Статистичний вік хворих (у роках)
			1¼ C	1½ C	1¾ C	
Діти (2 індивіди)	$0,86\text{c} \leq \tau \leq 0,88\text{c}$	7,395	9,2	11,1	12,9	9-11-13
Діти (8 індивідів)	$0,89\text{c} \leq \tau \leq 0,91\text{c}$	7,65	9,5	11,4	13,3	9-11-13
Діти (8 індивідів)	$0,92\text{c} \leq \tau \leq 0,93\text{c}$	7,91	9,8	11,8	13,8	10-12-14

Обстеження дітей з хронічним пієлонефритом підтвердило вчення, що сечова система є "місцем найменшого опору" у дітей з власною одиницею у діапазоні: $0,86\text{ c} \leq \tau \leq 0,93\text{ c}$, куди відносяться індивіди з "сухо" рівноважним типом темпераменту, а також із сангвіноїдними та меланхолоїдними проявами.

Усі обстежені хворі діти з дизметаболічними нефропатіями за "τ-типом" розташувались у діапазоні: $0,87 \text{ с} \leq \tau \leq 0,94 \text{ с}$ (рис. 3). Серед хворих дітей: 13 дітей — у період загострення захворювання, 6 дітей — у період реконвалесценції, 6 дітей — у період ремісії.

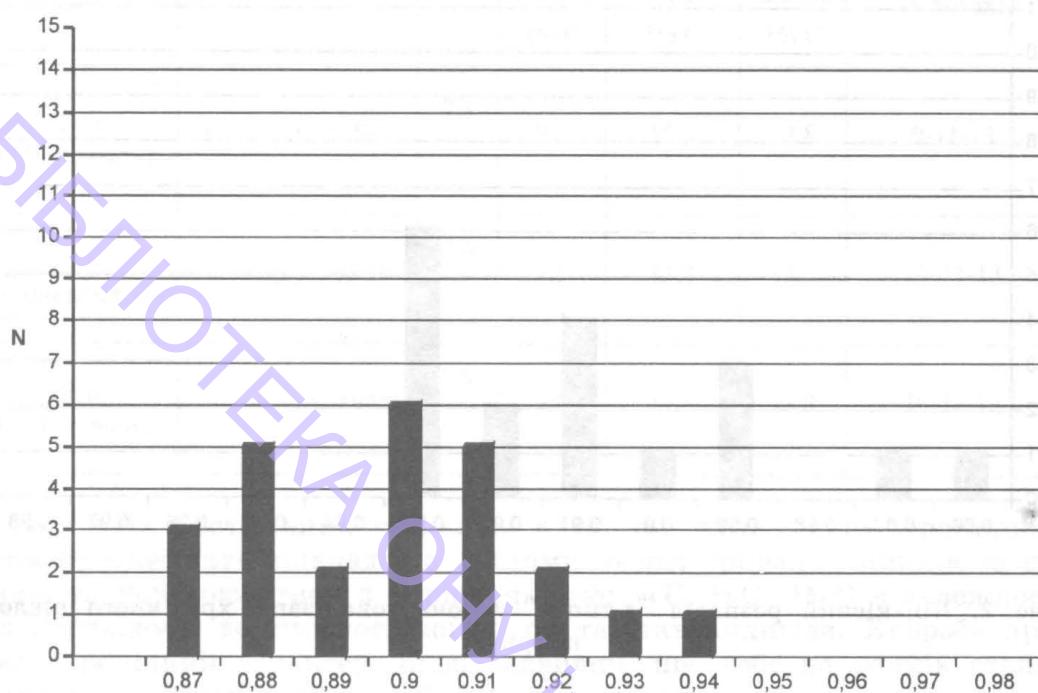

Рис. 3. Кількісний розподіл "τ-типів" у зоні локалізації дизметаболічної нефропатії

Порахункові та статистичні літа початку загострення дизметаболічних нефропатій зведені у таблицю 3:

Таблиця 3
Фази загострення хвороб нирок у дітей (нефропатії)

Группа	„τ-тип” (в сек.)	C	Цикли (у роках)			Статистичний вік хворих (у роках)
			$1\frac{1}{4} C$	$1\frac{1}{2} C$	$1\frac{3}{4} C$	
Діти (8 індивідів)	$0,87 \text{ с} \leq \tau \leq 0,88 \text{ с}$	7,395	9,2	11,1	12,9	9-11-13
Діти (13 індивідів)	$0,89 \text{ с} \leq \tau \leq 0,91 \text{ с}$	7,65	9,5	11,4	13,3	9-11-13
Діти (4 індивіди)	$0,92 \text{ с} \leq \tau \leq 0,94 \text{ с}$	7,91	9,8	11,8	13,8	10-12-14

Порівняння розрахункових та статистичних літ показує, що у "середньогрупових" хворих дизметаболічні нефропатії починаються у віці, який визначається через ціле або дробове число прожитих великих біологічних циклів, а загострення хвороби співпадає з кінцем тривалого циклу або з кінцем його чверті.

Обстеження дітей з дизметаболічними нефропатіями підтверджують вчення, що сечова система є "місцем найменшого опору" у дітей з власною одиницею часу у діапазоні: $0,87 \text{ с} \leq \tau \leq 0,94 \text{ с}$, куди відносяться індивіди з "сухо" рівноважним типом темпераменту, а також з сангвіноїдними та меланхолоїдними проявами.

Нами було обстежено 143 дитини із захворюваннями серцево-судинної системи у віці від 7 до 14 років. Із них: 19 дітей, які хворіють неінфекційним міокардитом, 62 дитини — вегето-судинною дистонією, серед яких 23 дитини — по гіпотонічному типу та 39 дітей — по гіпертонічному типу. Серед хворих на неінфекційний міокардит: 10 дітей були обстежені у період загострення та 9 дітей — у період ремісії. Власна одиниця часу цих хворих знаходитьться у діапазоні: $0,8 \text{ с} \leq \tau \leq 0,86 \text{ с}$ (рис. 4), що відповідає групі індивідів, у яких "переважають" серцево-судинні захворювання по гіпертонічному типу згідно з типологічними групами у безперервному спектрі "τ-типов" [4:94]. Дані результатів дослідження підлягли статистичній обробці вікових даних захворювань на міокардит. По кожній групі розраховувався середній вік, прожитий від дати народження до початку захворювання у значенні великого біологічного циклу та переведений у роки. Розрахункові та статистичні літа зведені у таблицю 4.

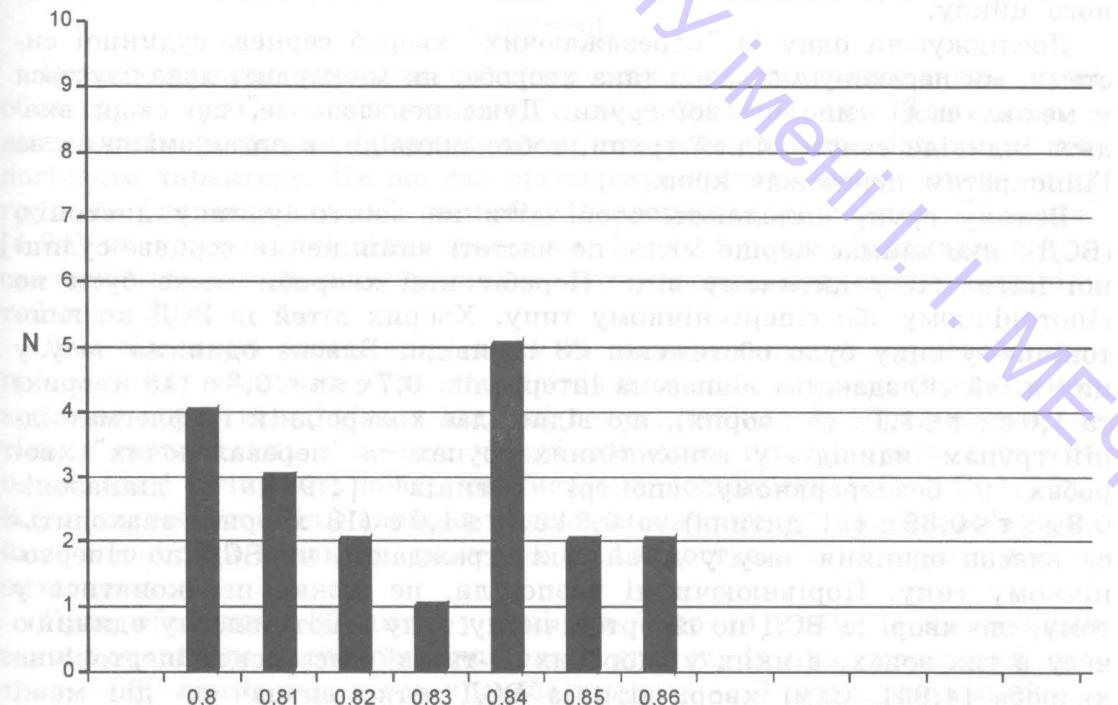

Рис. 4. Кількісний розподіл "τ-типов" у зоні локалізації міокардитів

Таблиця 4
Фази загострення серцево-судинних захворювань у дітей (міокардит)

Группа	„τ-тип” (в сек.)	С	Цикли (у роках)			Статистичний вік хворих (у роках)
			1¼ С	1½ С	1¾ С	
Діти (9 індивідів)	$0,8с \leq \tau \leq 0,82с$	6,85	8,6	10,2	11,9	8-10-12
Діти (6 індивідів)	$0,83с \leq \tau \leq 0,84с$	7,1	8,9	10,7	12,4	8-10-12
Діти (4 індивіди)	$0,85с \leq \tau \leq 0,86с$	7,3	9,1	10,9	12,8	9-11-13

Порівняння розрахункових та статистичних літ показує, що у "середньогрупових хворих" міокардит починається у віці, який для даного контингенту індивідів визначається дробовим числом прожитих великих біологічних циклів, а загострення хвороби співпадає з кінцем 1½ С (відповідно літа по циклам: 8,6 р.: 8,9 р.: 9,1 р.); 1½ С (відповідно: 10,4 р.: 10,7 р.: 10,9 р.); 1¾ С (відповідно: 12,1 р.; 12,4 р.; 12,8 р.).

10 дітей були обстежені у період загострення захворювання і їх літа по циклам відповідають: 8,6 р., 8,9 р., 9,1 р., 10,4 р., 10,7 р., 10,9 р., 12,1 р., 12,4 р., 12,8 р., що визначається кінцем чверті біологічного циклу.

Досліджуючи одну із "переважаючих" хвороб серцево-судинної системи, ми переконуємося, що така хвороба, як міокардит, локалізується у межах своєї типологічної групи. Дуже показово те, що сюди входять індивіди сангвіноїдної групи, тобто індивіди, в організмі яких за Гіппократом переважає кров.

Велику групу складають хворі діти на вегето-судинну дистонію (ВСД), яка займає перше місце по частоті виникнення серцево-судинної патології у дитячому віці. Перебіг цієї хвороби може бути по гіпотонічному або гіпертонічному типу. Хворих дітей із ВСД по гіпотонічному типу було обстежено: 23 індивіди. Власна одиниця часу у цих дітей складає два діапазона інтервалів: $0,7с \leq \tau < 0,8с$ (15 хворих) та $1,0с < \tau \leq 1,1с$ (8 хворих), що відповідає холероїдній та флегматоїдній групам індивідів у типологічних групах та "переважаючих" хворобах у безперервному спектрі "τ-типів" [4:94]. У діапазоні: $0,8с \leq \tau \leq 0,86с$ (21 дитина) та $0,94с \leq \tau \leq 1,0с$ (18 хворих) знаходить власна одиниця часу у дітей, які страждають на ВСД по гіпертонічному типу. Порівнюючи ці розподіли, не важко переконатись у тому, що хворі із ВСД по гіпертонічному типу мають власну одиницю часу в тих зонах, в яких у здорових "τ-типів" має місце гіпертонічна хвороба [4:94]. Самі хворі діти із ВСД чітко визначили дві межі ($\tau = 0,8с$ та $\tau = 1,0с$) у безперервному спектрі "τ-типів", в яких відбу-

вається стрибкоподібний перехід від гіпотенічної тенденції до гіпертонічної (рис. 5).

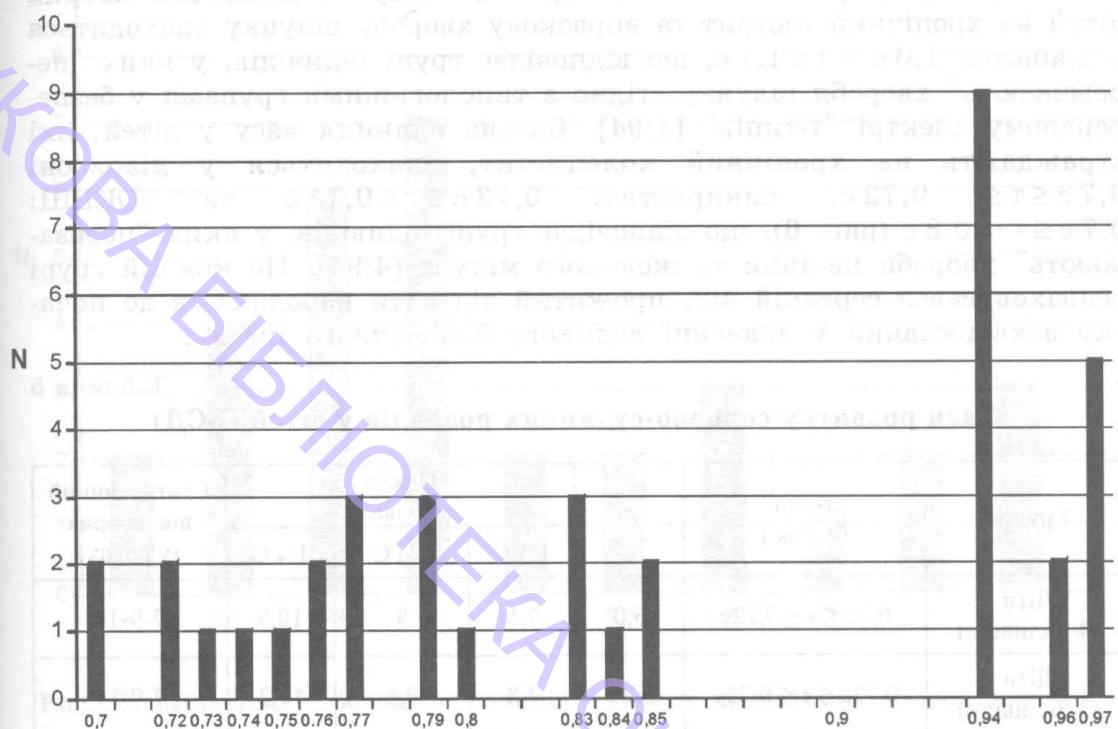

Рис. 5. Кількісний розподіл "τ-типов" у зоні локалізації вегето-судинної дистонії

Вегето-судинна дистонія по гіпертонічному типу визначила межі обох груп "сухо" сангвініками та "сухо" меланхоліками. Тому діти, у яких однаакова форма "переважаючої" хвороби, мають відміни психологочного характеру. Це ще раз підтвержує відповідність типологічних груп та "переважаючих" хвороб у безперервному спектрі "τ-типов" [4:94] на контингенті дітей віком від 7 до 14 років. Розрахункові та статистичні літа початку розвитку вегето-судинної дистонії зведені у таблицю 5.

Для більшості обстежених дітей із захворюваннями серцево-судинної системи загальним є те, що клінічні прояви хвороби (підвищений артеріального тиску, біль у ділянці серця, тахікардія, брадікардія) не тільки співпадають з кінцем чверті тривалих циклів, та й з їх кінцями, але і починають повторюватися з періодичністю $1/4$ С, $1/2$ С, $1/16$ С, $1/4$ С в залежності від належності до типологічної групи. Хвороба приймає хронічний характер, тому що не діагностується на ранніх етапах онтогенезу.

Було обстежено 80 дітей у віці від 7 до 14 років із хронічними захворюваннями шлунково-кишкового тракту. Із них: хронічний гас-трит — 39 дітей, виразкова хвороба шлунку — 9 дітей, хронічний холецистит — 12 дітей, хронічний панкреатит — 11 дітей, дискинезії

жовчовивідних шляхів (ДЖВШ) — 9 дітей. Серед дітей, які страждають на хронічний гастрит: 23 дитини — у стадії загострення, 16 дітей — у період ремісії. Власна одиниця часу обстежнених хворих дітей на хронічний гастрит та виразкову хворобу шлунку знаходиться у діапазоні $1,0 \text{ с} < \tau \leq 1,1 \text{ с}$, що відповідає групі індивідів, у яких "переважають" хвороби шлунку згідно з типологічними групами у безперервному спектрі "τ-типів" [4:94]. Власна одиниця часу у дітей, які страждають на хронічний холецистит, знаходиться у діапазоні $0,7 \text{ с} \leq \tau \leq 0,72 \text{ с}$, панкреатит: $0,73 \text{ с} \leq \tau \leq 0,75 \text{ с}$ та ДЖВШ: $0,7 \text{ с} \leq \tau < 0,8 \text{ с}$ (рис. 6), що відповідає групі індивідів, у яких "переважають" хвороби печінки та жовчного міхура [4:94]. По кожній групі розраховувався середній вік, прожитий від дати народження до початку захворювання у значенні великого біологічного циклу.

Таблиця 5
Фази розвитку серцево-судинних розладів у дітей (ВСД)

Группа	„τ-тип” (в сек.)	С	Цикли (у роках)			Статистичний вік хворих (у роках)
			1¼ С	1½ С	1¾ С	
Діти (4 індивіди)	$0,7 \text{ с} \leq \tau \leq 0,72 \text{ с}$	6,0	7,5	9	10,5	7-9-11
Діти (3 індивіди)	$0,73 \text{ с} \leq \tau \leq 0,75 \text{ с}$	6,29	7,8	9,4	11,2	7-9-11
Діти (8 індівідів)	$0,76 \text{ с} \leq \tau \leq 0,79 \text{ с}$	6,64	8,3	10	11,6	8-10-12
Діти (5 індівідів)	$0,8 \text{ с} \leq \tau \leq 0,83 \text{ с}$	6,9	8,6	10,3	12,1	9-11-12
Діти (3 індівіди)	$0,84 \text{ с} \leq \tau \leq 0,86 \text{ с}$	7,2	9	10,8	12,6	9-11-13
Діти (16 індівідів)	$0,94 \text{ с} \leq \tau \leq 0,97 \text{ с}$	8,1	10,1	12,2	14,2	10-12-14
Діти (15 індівідів)	$0,98 \text{ с} \leq \tau \leq 1,0 \text{ с}$	8,4	10,5	12,6	14,7	10-12-14
Діти (8 індівідів)	$1,0 \text{ с} \leq \tau \leq 1,1 \text{ с}$	9,35	11,6	14,0	16,3	11-14-16

Розрахункові та статистичні літа зведені у таблицю 6.

Було обстежено 40 дітей із захворюваннями органів дихання. Із них: 15 дітей із бронхіальною астмою, 14 дітей — із хронічною пневмонією, 11 дітей — із рецидивуючими трахеобронхітами. Серед хворих на бронхіальну астму та неінфекційний рецидивуючий трахеобронхіт було обстежено: 17 дітей у період загострення та 9 дітей у період ремісії. Власна одиниця часу цих хворих знаходиться у діапазоні: $0,7 \text{ с} \leq \tau \leq 0,8 \text{ с}$.

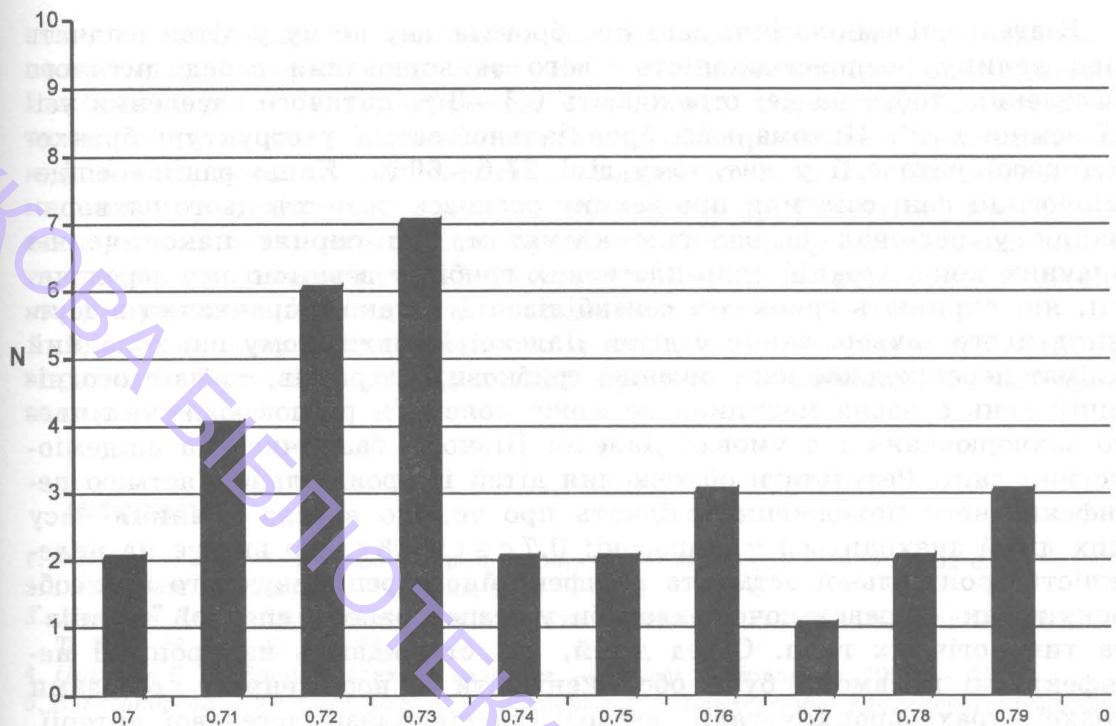

Рис. 6. Кількісний розподіл "т-типов" у зоні локалізації хвороб печінки та жовчного міхура.

Таблиця 6
Фази загострення розладів органів в системі травлення у дітей
(шлунок, печінка, жовчний міхур)

Група	„т-тип” (в сек.)	C	Цикли (у роках)			Статистичний вік хворих (у роках)
			1¼ C	1½ C	1¾ C	
Діти (39 індивідів)	$1,0c < \tau \leq 1,1c$	9,35	11,6	14,0	16,3	11-14-16
Діти (44 індивіди)	$0,7c \leq \tau \leq 0,72 c$	6,0	7,5	9	10,5	7-9-10
Діти (11 індивідів)	$0,73c \leq \tau \leq 0,75c$	6,29	7,8	9,4	11,0	7-9-11
Діти (9 індивідів)	$0,76c \leq \tau \leq 0,79c$	6,63	8,2	9,9	11,6	8-9-11

Взагалі епідеміологічні дані про бронхіальну астму у дітей свідчать про велику розповсюдженість цього захворювання серед дитячого населення, тобто на неї страждають 0,1—8 % дитячого населення усієї земної кулі. Питома вага бронхіальної астми у структурі бронхолегеневої патології у дитячому віці 27,6—60 %. Якщо раніше епідеміологічні дані свідчили про велику розповсюдженість цього захворювання у регіонах із вологим кліматом, що сприяє накопиченню значних концентрацій спор пlesenевих грибів у зовнішньому середовищі, які сприяють грибковій сенсибілізації, а також практично відсутність цього захворювання у дітей Далекої Півночі, тому що холодний клімат перешкоджає накопиченню грибкових алергенів, то на сьогоднішній день сучасна медицина не може пояснити розповсюдження цього захворювання і в умовах Далекої Півночі, базуючись на епідеміологічні дані. Результати обстеження дітей із бронхіальною астмою неінфекційного походження свідчать про те, що власна одиниця часу цих дітей знаходиться у діапазоні: $0,7 \text{ c} \leq t \leq 0,8 \text{ c}$, що вказує на належність бронхіальної астми та неінфекційного рецидивуючого трахеобронхіту як "переважаючої" хвороби у безперервному спектрі "т-типов" та типологічних груп. Серед дітей, які страждають на хронічні неінфекційні пневмонії були обстежені діти із вродженими стенозами трахеї, трахеобронхомегалії, агенезії та гіпоплазії легеневої артерії. Було обстежено 14 дітей. Із них: 10 дітей в період загострення та 4 дітей у період ремісії захворювання. Власна одиниця часу цих дітей визначилась у діапазоні: $0,8 \text{ c} \leq t \leq 0,86 \text{ c}$, що вказує на певну локалізацію хронічної пневмонії та вроджених вад розвитку органів дихання у безперервному спектрі "т-типов". Дані результатів дослідження підлягли статистичній обробці вікових даних захворювань на хронічні захворювання органів дихання у значенні великого біологічного циклу та переведені у роки. У даних груп хронічних захворювань органів дихання спостерігається "С-періодичність" їх загострення, що співпадає з $1\frac{1}{4} \text{ C}$, $1\frac{1}{2} \text{ C}$, $1\frac{3}{4} \text{ C}$.

Таким чином, проводячи систематичне визначення власної одиниці часу у дітей віком від 7 до 14 років з хронічними неінфекційними захворюваннями органів дихання, серцево-судинної системи, травлення, виділення, ми ще раз підтвердили положення Б. Й. Цуканова, що "переважаюча" хвороба локалізується у межах своєї типологічної групи [4:94] не тільки у дорослих, а і у дитячому віці. Вона набагато відповідає тому, як Гіппократ пояснював походження хвороб у представників певних типологічних груп переважанням однієї із чотирьох рідин в організмі. Належність індивіда до групи, "переважаючої" своїх хвороб, не означає приреченості захворіти саме цією хворобою. Вона тільки вказує, що в організмі даного індивіда є система, в якій в певний період життя може розпочатись розвиток хвороби. Цей період життя має назву періоду ризику і в цей час необхідно посилити профілактику захворювання. Прояви хронічних неінфекційних захворювань мають часову розгорнутку, яка визначається ходом власного годинника індивіда. Така диференціація дуже необхідна у медицині, тому

що вона відповідає на запитання про те, яка "переважаюча" хвороба, коли і в якій формі може мати місце у даного конкретного індивіда. Використовуючи "С-періодичність", можливо підрахувати вікові критичні точки, в яких "переважаюча" хвороба проявиться у дитини. Такий підхід дозволить набагато посилити потенціал профілактичної медицини у педіатрії. Своєчасно проведена профілактика хронічних захворювань дасть можливість запобігти загостренню захворювання, а таким чином зменшити кількість хронічних захворювань у дітей, які є причиною інвалідності у старшому віці.

В подальшому перед нами стоїть завдання: з'ясувати суб'єктивну виразність болю при розладах типу хронічні неінфекційні захворювання.

Література

1. Бородулин Ф. Р. Лекции по истории медицины. — М.: Медгиз, 1955. — 52 с.
2. Гиппократ. Сочинения. — Медгиз, 1944. — Т. 2. — 358 с.
3. Поляков Ю. Ф. Здравоохранение и задачи психологии // Психол. журн. — 1984. — Т. 5. — № 2. — С. 68—75.
4. Цуканов Б. Й. Время в психике человека. — Одесса: Астропrint, 2000. — 220 с.
5. Александрова В. Ю., Суслова Е. А., Александров А. А. Психологические аспекты профилактики сердечно-сосудистых заболеваний // Психол. журн. — 1985. — Т. 6. — № 1. — С. 122—129.
6. Гусев Г. В. Задачи психолога в профилактике хронических неинфекционных заболеваний // Психол. журнал. — 1984. — Т. 5. — № 4. — С. 94—102.
7. Рожанец Р. В., Копина О. С. Психологические проблемы профилактической кардиологии // Психол. журнал. — 1986. — Т. 7. — № 1. — С. 45—53.
8. Суслова Е. А. Исследование психологических факторов риска ишемической болезни сердца // Журн. невропатологии и психиатрии. — 1983. — В. 5 — Т. 33. — С. 763—768.
9. Цуканов Б. Й. Психологія часу: здобутки і перспективи // Вісник ОНУ, 2001 р. — С. 110—118.
10. Молчанов Ю. Б. Проблемы времени в современной науке. — М.: Наука, 1990. — 218 с.
11. Сеченов И. М. Кому и как разрабатывать психологию? — М.: ГУПИ ИП РСФСР, 1958. — С. 149.
12. Цуканов Б. Й. Анализ ошибки восприятия длительности // Вопросы психологии. — 1985 — № 3 — С. 149—153.

І. І. Савенкова

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ЛОКАЛИЗАЦИЯ СИМПТОМОВ ХРОНИЧЕСКИХ НЕИНФЕКЦИОННЫХ ЗАБОЛЕВАНИЙ В ТИПОЛОГИЧЕСКИХ ГРУППАХ

Резюме

В исследовании выяснялась зависимость проявлений симптомов хронических неинфекционных заболеваний от длительности собственной единицы времени.

Обнаружено, что индивидуальные возрастные точки обострений хронических неинфекционных заболеваний согласованы с длительностью собственного биологического цикла индивида.

Ключевые слова: индивид, типологическая группа, предпочтаемая болезнь, место наименьшего сопротивления, фазовая сингулярность, биологический цикл.

I. I. Savenkova

Odessa I. I. Mechnikov National University

A LOCALIZATION OF THE SYMPTOMS OF THE CHRONIC UNINFECTIOUS DISEASES IN THE TYPICAL GROUPS

Summary

During the research was ascertained the dependence displays of the symptoms of the chronic uninfected diseases from the prolongation of the own unit of time.

It was discovered that the individual age points of the sharpenings of the chronic uninfected diseases are co-ordinated with the prolongation of the own biological cycle of the individ.

Key words: an individ, a typological group, a preferable illness, a place of the least resistance, a phase singulation, a biological cycle.

УДК: 159.937.53

О. М. Сагайдак, ст. викл.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ МІКРОЧАСОВИХ ЗОН СВІДОМОСТІ ІНДИВІДА

В дослідженні з'ясовується взаємозв'язок динаміки процесів свідомості в їх психофізіологічному трактуванні та переживання часу індивідом. Встановлюється ізоморфність ясності свідомості (локусу уваги) та величини часової помилки при відтворенні часових проміжків.

Ключові слова: свідомість, індивід, "теорія прожектора", власна одиниця часу, динаміка відносної помилки відтворення часу.

Свідомість є одним з найбільш складних і загадкових проявів психіки. Неважаючи на те, що цей термін вкрай широко використовується як в науковій, так і в повсякденній мові, немає єдиного розуміння щодо його значення. Є шонайменше два основних визначення терміну свідомість:

1. Можливість контакту з зовнішнім світом і адекватна реакція на події, що відбуваються, тобто те, що втрачається під час сну та деяких хвороб.
2. Вищий прояв психіки, пов'язаний з абстракцією та відділенням себе від оточуючого середовища.

Звісно, що науку цікавить перш за все не те, що відрізняє ці два визначення, а те, що їх поєднує. Можливо, найбільш вдалим поєднанням цих двох підходів до визначення свідомості є термін "індивід". Загалом про індивіда говорять, коли розглядають людину як родову істоту, представника роду *hominis sapientis*. Більш конкретно під цим поняттям розуміють людину як одиничну природну істоту, продукт філогенетичного та онтогенетичного розвитку, єдності природженого та набутого, носія індивідуально своєрідних рис. З найбільш загальних характеристик індивіда виділяють цілісність психофізіологічної організації; сталість у взаємодії з оточуючим світом; активність і здатність до самопізнання.

Гіпотеза про зв'язок свідомості з певною ділянкою кори була вперше висловлена І. П. Павловим у 1913 році. Він зробив припущення, що свідомість представлена діяльністю ділянки кори, що перебуває у стані оптимальної збудженості і де легко утворюються умовні рефлекси і диференціровки. Інші ділянки, де відбувається переважно підтримання вже утворених рефлексів, пов'язані з тим, що називається несвідомою діяльністю. Ця гіпотеза отримала назву "світлої плями". Вона знайшла подальший розвиток у дослідженнях Ф. Кріка в його "теорії прожектора" [5]. В ході своїх досліджень він дійшов висновку,

що вся інформація надходить до кори через перемикальні ядра у дорзальному таламусі. Збудженість цих ядер може вибірково змінюватися за рахунок ретикулярного комплексу таламусу. Цей зв'язок побудований так, що в кожний момент одна з нейронних груп дозрального таламусу опиняється у стані високої збудженості, що значно посилює імпульсний потік до відповідних відділів кори, в той час як інші групи гальмуються. Період такої збудженості триває біля 100 мс, після чого посиленій потік надходить до іншого відділу кори. Ф. Крик вважає, що область найбільш високої імпульсації є локусом уваги і центром свідомості. Синхронізація переміщення цього "прожектора" по ділянках кори головного мозку забезпечує системність утворюваної "мозайки".

"Теорія прожектора" є дуже прозорою і логічною схемою, що відповідає саме індивідній трактовці свідомості. Однак вона лише дає нам уявлення про те, за якою психофізіологічною схемою працює акт свідомості. Що ж відбувається в самому локусі уваги, в тій ділянці мозку, на яку спрямовано "промінь прожектора", залишається для нас загадкою.

І саме тут неоцініму методологічну допомогу може надати психологія часу. Адже ще П. Фресс стверджував, що біологічним годинником людини є сам головний мозок [7]. Дослідження Б. Й. Цуканова в межах психології часу та біологічного годинника людини демонструють, що робота цього годинника, основу якої складають більш як сто біологічних ритмів, вроджена, незмінна і високостала [8]. Більшість цих ритмів підкоряється регулюванню з боку ЦНС. Отже, якщо відлік часу так тісно пов'язаний з вищою нервовою діяльністю, то їй критерієм ясності свідомості, тобто показником динаміки процесів в межах "світлої плями", може виступати відображення часу індивідом.

Найбільш адекватною експериментальною схемою, що здатна об'єктивно зафіксувати специфіку переживання часу індивідом, а отже, дати уявлення про часову мікроструктуру свідомості, є вимірювання часової помилки при відтворенні піддослідним часових проміжків.

Ще на початку ХХ століття Гьюрінгом, Шульце і рядом інших дослідників незалежно один від іншого були відкриті три часові зони:

- зона коротких інтервалів — до 0, 5 с;
- зона нейтральних інтервалів — від 0,5 с до 1 с;
- зона довгих інтервалів — більше 1 с.

В концепції Б. Й. Цуканова щодо власної одиниці часу індивіда сукупність цих трьох часових зон розглядається як трискладова темпоральність, що на рівні мови відображається у різних формах дієслова. Перша складова цієї темпоральнності — зона суб'єктивного дефіциту часу, яка переживається суб'єктом як "миттєво-минуле". Друга складова — зона нейтральних інтервалів, переживання яких не потребує напруги, а тривалість відповідає комфортній діяльності, "дійсне сучасне". Третя складова — зона довгих інтервалів, коли час вже по-

требує зусиль щодо його переживання і відчувається суб'єктом як "межа доступного майбутнього" [8].

Логічно припустити, що розподілення часової помилки має відповідати цій часовій мікроструктури свідомості та "теорії прожектора". На перевірку цього припущення спрямоване наше дослідження.

В експерименті прийняли участь 38 піддослідних різної статі та віку. Усі піддослідні не мали ознак фізичного або психічного нездоров'я. В ході експерименту їм пропонувалося пройти процедуру хронометрування, а саме відтворити часовий проміжок, що обмежувався двома звуковими сигналами, за алгоритмом експериментатора подвійним натисканням на клавішу якомога точніше. У першій фазі експерименту піддослідні послідовно відтворювали проміжки від 0,1 с до 1,3 с, а після перепочинку — від 1,3 с до 0,1 с. "Крок" диференціації складав $\Delta t = 0,1$ с.

Розподіл середнього значення абсолютної помилки відповідно до відтворюваних проміжків при їх зростанні виявився таким:

Таблиця 1
Розподіл середнього значення абсолютної помилки при зростанні часових проміжків

t_0	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1	1,1	1,2	1,3
Δt_s	0,085	0,061	0,079	0,113	0,112	0,111	0,124	0,146	0,16	0,197	0,212	0,238	0,269

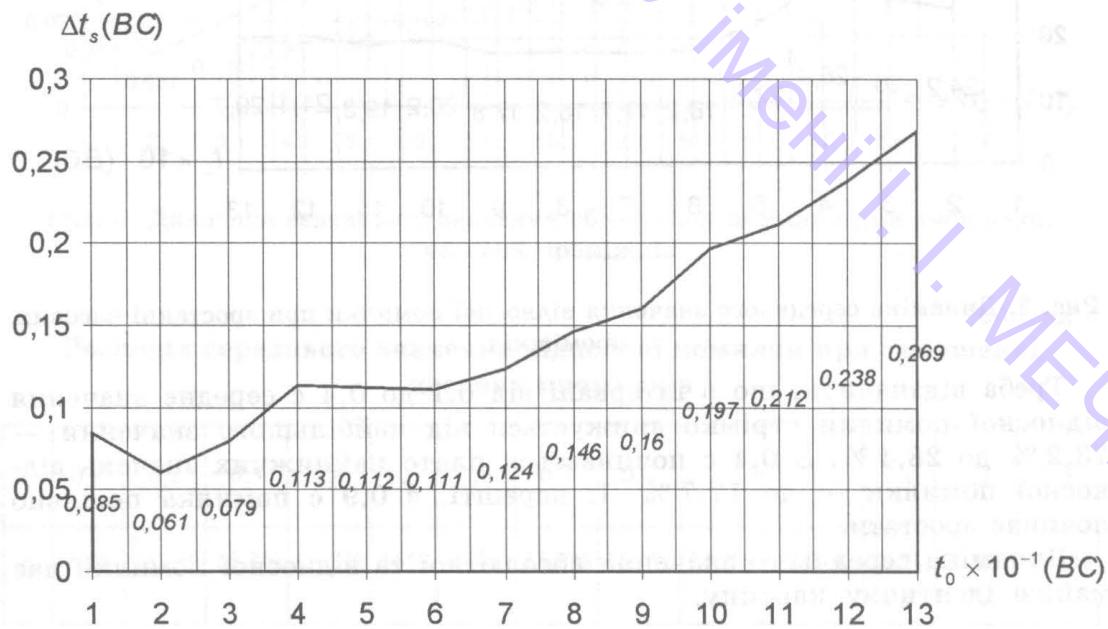

Рис. 1. Динаміка середнього значення абсолютної помилки при зростанні часових проміжків

Проте аналіз середнього значення відносної помилки при зростанні часових проміжків має іншу динаміку.

Таблиця 2
Розподіл середнього значення відносної помилки при зростанні часових проміжків

t_0	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1	1,1	1,2	1,3
ε	73,2%	24,2%	26%	28,4%	22,3%	18,2%	17,7%	18,2%	17,8%	20,2%	19,3%	21,1%	20,7%

Рис. 2. Динаміка середнього значення відносної помилки при зростанні часових проміжків

Треба відзначити, що в інтервалі від 0,1 до 0,4 с середнє значення відносної помилки стрімко знижується від найбільшого значення — 73,2 % до 28,4 %. З 0,4 с починається плато найнижчих значень відносної помилки — до 17,7 %. І, нарешті, з 0,9 с помилка повільно починає зростати.

Динаміка середнього значення абсолютної та відносної помилки дає майже ідентичну картину.

Таблиця 3

Розподіл середнього значення абсолютної помилки при зменшенні часових проміжків

t_0	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1	1,1	1,2	1,3
Δt_s	0,07	0,031	0,049	0,067	0,08	0,102	0,112	0,131	0,129	0,161	0,196	0,243	0,266

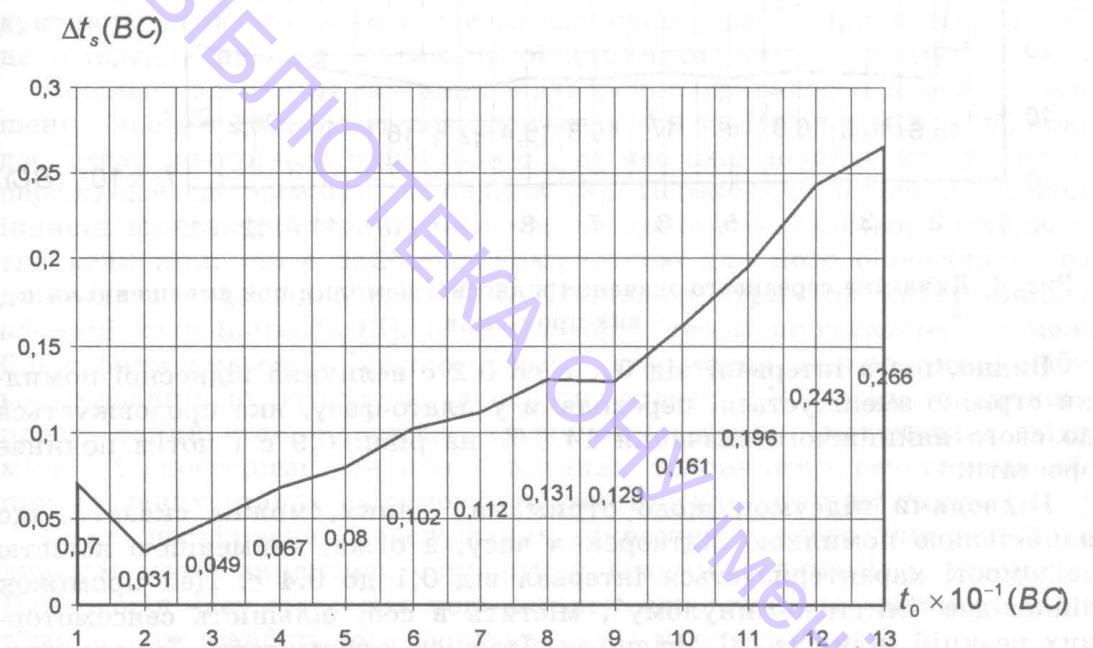

Рис. 3. Динаміка середнього значення абсолютної помилки при зменшенні часових проміжків

Таблиця 4

Розподіл середнього значення відносної помилки при зменшенні часових проміжків

t_0	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1	1,1	1,2	1,3
ϵ	70%	15,6%	16,3%	16,8%	16%	17%	15,8%	16,4%	14,3%	16,1%	18%	20,2%	22,1%

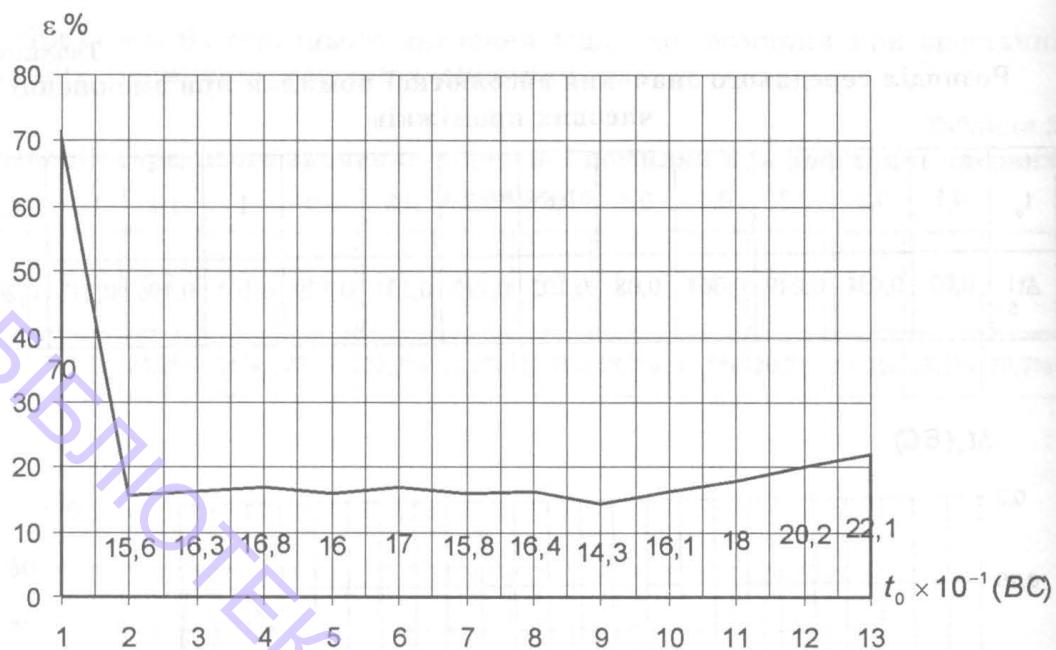

Рис. 4. Динаміка середнього значення відносної помилки при зменшенні часових проміжків

Видно, що в інтервалі від 0,1 с до 0,2 с величина відносної помилки стрімко зменшується, переходячи у плато-фазу, яка продовжується до свого найнижчого значення 14,3 % на рівні 0,9 с і потім починає зростати.

Підводячи підсумок щодо отриманих даних, можна сказати, що найбільшою помилкою відтворення часу, а отже, найменшою ясністю свідомості характеризується інтервал від 0,1 до 0,4 с. Цей проміжок відповідає "миттєво-минулому", містить в собі більшість сенсомоторних реакцій індивіда [8]. Згідно ж, "теорією прожектора" "світла пляма" в корі головного мозку в цьому часовому проміжку характеризується найвищою інтенсивністю динаміки нервових імпульсів. Діяльність з такою періодичністю рухів (0,1—0,4 с), як показують результати психоантропологічних та нейрофізіологічних досліджень, приводить до розщеплення свідомості по типу дисоціативних розладів та одержимості (possession) [4, 6]. Так, провідні нейрофізіологи, експериментуючи з нестійкими тонами акустичної стимуляції, піддали усіх піддослідних дії низькочастотної стимуляції з високою амплітудою коливань. В ЕЕГ усіх піддослідних провідні слухові реакції в основному проявлялись в частотному діапазоні стимулу з періодичністю 3, 4, 6 і 8 циклів на секунду (відповідно 0,3; 0,25; 0,17 та 0,125 сек. — тривалість кожного циклу) [3]. Поведінка піддослідних виявилась дуже схожою на дані психоантропологічних досліджень ритуалів, пов'язаних з трансом та ритміко-сенсорною стимуляцією.

Найменшою помилкою відтворення часу, а отже, найбільшою ясністю свідомості характеризується інтервал від 0,4 до 0,9 с. Згідно

з моделлю часової мікроструктури свідомості Б. Й. Цуканова цей проміжок відповідає "дійсному сучасному" і є тою зоною, де прошарок майбутнього зливається з прошарком минулого [8]. Це зона найбільш комфортного, звичного стану свідомості, найбільш оптимальних і ефективних дій. Так, ще Вудроу і Фресс з'ясували, що проміжок в 0,6 с відтворюється найбільш точно, що приблизно відповідає середині інтервалу 0,4—0,9 с. У багаточисельних подальших дослідженнях було підтверджено, що найбільш ефективні рухи містяться в інтервалі 0,4—0,9 с, при цьому нижня межа цього інтервалу була визначена Н. Д. Гордеєвою та В. П. Зінченко як перший мінімум часу рефрактерності, а верхня межа — як третій. Як свідчать дослідження Б. Й. Цуканова [8], цей інтервал характеризується найбільшою продуктивністю роботи мозку. Отже, відповідно до "теорії прожектора", це інтервал найбільш оптимальної динаміки "світлої плями".

Повільне зростання помилки відтворення триває, а отже, зменшення ясності свідомості починається з 0,9 с. Цей проміжок відповідає "межі доступного майбутнього", де час вже починає виступати як перешкода, що вимагає подолання [8]. Переходячи в цей проміжок, індивід вимушений квантувати час за допомогою часового інтервалу тієї величини, що є найбільш комфортою для його біологічного годинника і в дослідженнях Б. Й. Цуканова отримала назву *власної одиниці часу індивіда* [8]. З точки зору "теорії прожектора", з межі 0,9 с ритм пульсації "світлої плями" стає менш синхронним і набуває тенденції до розпаду на дискретні сплески. У своєму граничному прояві такий стан відповідає клінічному терміну "мерехтлива свідомість" і спостерігається при отруєннях токсичними речовинами або при змінених станах свідомості за соматопсихологічним типом [3, 4].

Отже, дослідження переживання мікроструктурного плину часу індивідом може виявитися слушним у розумінні динаміки свідомості. Психологія часу відкриває нові перспективи вивчення свідомості, зокрема — зон найбільшого фокусування і продуктивності.

Література

1. Величковский Б. М. Современная когнитивная психология. — М., Изд-во Моск. ун-та, 1982. — 336 с.
2. Гейвин Х. Когнитивная психология. СПб, Питер, 2003.
3. Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология / Под ред. А. А. Белика. — М.: Смысл, 2001. — 555 с.
4. Международная классификация болезней (10-й пересмотр). Классификация психических и поведенческих расстройств. — К.: Факт, 1999. — 270 с.
5. Психофизиология / Под ред. Ю. И. Александрова. — СПб.: Питер, 2001. — 496 с.
6. Тонконогий И. М. Введение в клиническую нейропсихологию. Л., Медицина, 1973
7. Фресс П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология. — Вып. 1—4. — М.: Прогресс, 1973. — С. 82—140.
8. Цуканов Б. И. Время в психике человека. — Одесса: Астропринт, 2000. — 220 с.

A. N. Сагайдак

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ДИАГНОСТИКА СПЕЦИФИКИ ВРЕМЕННОГО ВОСПРИЯТИЯ ИНДИВИДА И ДИНАМИКА ПРОЦЕССОВ СОЗНАНИЯ

Резюме

В исследовании выясняется взаимосвязь динамики процессов сознания в их психофизиологической трактовке и переживания времени индивидом. Устанавливается изоморфность ясности сознания (фокуса внимания) и величины временной ошибки при воспроизведении временных промежутков.

Ключевые слова: сознание, индивид, "теория прожектора", собственная единица времени, динамика относительной ошибки восприятия времени.

A. N. Sagajdak

Odessa I. I. Mechnikov National University

THE CHANGED CONDITIONS OF CONSCIOUSNESS AND TIME MICROSTRUCTURE OF CONSCIOUSNESS OF THE PERSON

Summary

In research the interrelation of dynamics of processes of consciousness in them psychophysiological to treatment and experiences of time by the individual is found out. Isomorphism of clearness of consciousness (focus of attention) and sizes of a time mistake is established at reproduction of time intervals.

Key words: consciousness, the individual, "the theory of a projector", an own time unit, dynamics of a relative mistake of perception of time.

УДК: 159.9.072

Т. П. Чернявська, канд. пед. наук, доц.
Одеський державний економічний університет,
кафедра управління персоналом і економіки праці

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СУЧASNІХ КОНЦЕПЦІЙ ОСОБИСТОСТІ ПІДПРИЄМЦЯ

В статті на теоретико-методологічному рівні обґруntовується актуальність психологічного дослідження підприємницької діяльності. Позначаються завдання дослідження — пошук психологічних факторів, які сприяють розвитку ефективного підприємництва, вивчення таких феноменів: підприємницька мотивація, комунікація, особливості мислення та інше. Результати даного дослідження можуть бути застосованими в розробці психологічних технологій розвитку зрілого, ефективного підприємництва.

Ключові слова: психологія підприємницької діяльності, пошукова діяльність, мотивація, ризик, конкуренція.

Хітресть бізнесу не в тому, щоб з одного витягнути мільйон марок, а в тому, щоб з мільйонів витягнути тисячі марок

Альфред Оппель

Актуальність дослідження пов'язана з об'єктивними передумовами якісного оновлення України в короткі терміни. Становлення та розвиток підприємництва — це комплексна, міждисциплінарна проблема, в якій особистість підприємця з її особовим психологічним складом посідає ключове місце.

Ринкові відносини, плюралізм стосунків власності створюють реальні умови для розвитку підприємництва. Політичні лідери, керівники державних організацій та структур пов'язують з підприємництвом рішення багатьох важливих політичних, соціальних, економічних задач в нашому суспільстві.

Без вивчення психологічних аспектів бізнесу, і зокрема підприємництва, сутність цього явища вже важко собі уявити. Проте цей напрям є достатньо новим та замало вивченим у вітчизняній психології.

Підприємництво сьогодні є діючим засобом гідної адаптації до мінливих умов і реальним засобом відродження нашої країни у ринковій ситуації.

Як свідчить досвід, розвиток ринкової ситуації супроводжується специфічними формами прояву ділової активності. Розвиток ринкових відносин супроводжується тим, що у суспільстві розвивається система цінностей найбільш відповідних духу часу, прагматичний стиль панує у мисленні та поведінці людей, в мотиваційній сфері по-

чинаючих та досвідчених підприємців більш помітно проявляються потреби у самоутвердженні, самовираженні, самоактуалізації.

В зв'язку з цим дослідження психологічних механізмів, які забезпечують ефективне підприємництво, входить до пріоритетних напрямків сучасної наукової психології, зокрема психології бізнесу. Разом з цим є всі умови вважати, що до цього часу спроби знайти адекватне пояснення цих механізмів не привели до створення такої концепції, яка стала б основою для розробки ефективної технології прояву та розвитку підприємницьких якостей у особистості.

При цьому слід мати на увазі, що дослідження пошукового стилю діяльності, особливо мотивації, парадоксальності мислення підприємців, феномена "економічного чуття", є ключовими як для розробки методів виявлення психологічних механізмів ефективного підприємництва, так і для розробки методів їх розвитку.

Звернемося до історії проблеми. Розроблена у 40-х роках минулого сторіччя американським психологом А. Г. Маслоу концепція ієархії цінності людських потреб дала поштовх розвитку сучасного економічного напрямку — маркетингових досліджень [2].

У ХХІ столітті економічні дослідження спонукають психологів розробляти свій дослідницький та розвиваючий інструментарій. Прикладом цьому може бути той факт, що у 2000 році американські економісти, представники дуже молодої науки мікроеконометрії, Дж. Хекман та Д. Макфадден зробили справжній переворот у теорії продажу та аналізу поведінки споживача, що робить вибір на користь того або іншого товару. Мікроеконометрія об'єднує економічну теорію і статистичні методи, що використовують для аналізу економічної інформації про індивідууми — у сім'ях, виробничих колективах. Дж. Хекман та Д. Макфадден, після того як обробили великий масив мікроданих про різноманітні види споживачів, спробували встановити, чому покупці витрачають свої гроші саме на одні товари, а не на інші, подібні їм, чому дітей віддають до тієї або іншої школи, якому виду транспорту і чому йому саме віддають перевагу. Дж. Хекман та Д. Макфадден стверджують, що, маючи певну кількість інформації про життя людини, можна з більшою частиною імовірності передбачити, яке ринкове рішення він обере і коли це зробиться.

Висновки, які були зроблені мікроеконометристами, підтверджують, що випадкових або спонтанних рішень у житті людини дуже мало. А це, у свою чергу, цілком спростовує багато маркетингових теорій та розробок, які базуються на пропозиції, що споживач, роблячи покупку, керується розсудливістю або бажанням, що виникло спонтанно.

Багато економістів прогнозують, що теорія економічної поведінки, а саме поведінка споживачів стане у ХХІ віці основою економічних та політических стратегій розвинутих держав. Важливим в цих умовах є осмислення ролі психологічного середовища для здійснення ефективного управління суспільством у нових соціально-економічних умовах.

Що стосується підготовки менеджерів, то психологічна складова починає займати в останні роки значну частку у їх підготовці. Бізнес-

психологічна підготовка буде сприяти швидшій адаптації сучасних фахівців до самостійної, активної та творчої життедіяльності у нових соціально-економічних умовах, буде важливим фактором у формуванні особистості сучасного типу, яка б добре адаптувалася до умов змін бізнес-середовища.

Потреба підготовки фахівців в галузі психології бізнесу, окрім психології підприємництва, обумовлена, в першу чергу, необхідністю приведення психологічних складових у системі економічної освіти до відповідності до системи ціннісних орієнтацій, що визначають рух людської цивілізації у третьому тисячоріччі. Особливо важливе посилення особистісного підходу в усіх галузях суспільного життя, зокрема в галузі бізнесу та підприємництва.

Відзначимо також необхідність формування та розвитку у стінах університету професійно значущих особистісних підприємницьких якостей у майбутніх фахівців, тобто властивостей, які характерні лідерам ефективного бізнесу — "економічне чуття", спроможність швидко приймати неочікувані рішення, готовність усвідомлено ризикувати, спроможність постійно енергійно діяти, стійкість поведінкових та ціннісних стратегій у різноманітних бізнес- ситуаціях тощо.

У контексті аналізу теоретичних концепцій особистості підприємця можна відмітити багатий внесок, який зробили американські теоретики бізнесу П. Драккер [1], Ф. фон Хайек [5], Й. Шумпетер [12].

Й. Шумпетер бачив основне призначення підприємництва у реформуванні виробництва шляхом використання можливостей для випуску нових або старих (але новим засобом) товарів, відкриття нових джерел сировини, ринків збути тощо. На його думку, підприємництво — це універсальна загальноекономічна функція, яка характерна для будь-якого суспільства [12].

Для Ф. фон Хайєка підприємництво пов'язано, у першу чергу, зі свободою людини, яка виключає його підкорення волі інших людей, але, безумовно, у відповідності з законами громадянського суспільства. Ф. фон Хайек вважав, що особиста незалежність дозволяє людині більш продуктивно розпоряджатися своїм економічним потенціалом. Суть підприємництва він бачить в пошуку та дослідженні нових економічних можливостей. Для Ф. фон Хайєка підприємництво — характеристика поведінки, а не вид діяльності [5].

П. Ф. Драккер — засновник сучасного етапу розвитку менеджменту. Він, розглядаючи успішного підприємця як лідера бізнесу, застерігав, що будь-яке лідерство прийдешнє та швидкоплинне. "У бізнесі (як і у фізичній системі) енергія завжди проявляє тенденцію до розсіяння. Бізнес прямує до руху від позиції лідерства до позиції абиякості ... обов'язок менеджера змінити та повернути нормальну течію подій. В його обов'язки входить також сконцентрувати увагу підприємства на можливих шансах та відвернути цю увагу від сьогоденних проблем, постійно розвивати позиції лідерства та протидіяти руху в напрямку абиякості, замінити інерцію новою енергією та новим напрямком руху" [1, с. 15]. П. Ф. Драккер відмічав, що "Економічна

діяльність, коли нею займатися цілеспрямовано, з відповідністю, опираючись на знання та передбачливість, може дійсно стати хвилюючим та стимулюючим заняттям. Вона надає можливість інтелектуалу брати участь у боротьбі з перешкодами, дозволяє відчути радість нагороди за здійснене і, головне, народжує неповторне відчуття задоволення, пов'язане з наведенням порядку в навколишнім хаосі" [1, с. 190].

Перехід від управлінської до підприємницької економіки, що здійснився за останні 20 років в розвинутих країнах світу, народив необхідність аналізу підприємництва як особового соціально-культурного феномена і відділив фахову галузь психології бізнесу — психологію підприємництва.

Американські економісти Р. Хізріч, М. Пітерс розробили методи оцінки підприємницьких якостей і серед основних рис характеру підприємців виділили такі: лідерство, творчі здібності, уміння користуватися моментом та володіння інтуїцією. Однак вони не змогли виділити обов'язковий набір умов (рис характеру, біографії, навичок та вмінь), без яких не може бути підприємця [6].

У 60-х роках минулого віку радянськими психологами Б. Г. Ананьевим, А. Г. Ковалевим, Е. А. Климовим активно велись фундаментальні розробки структури особистості, а у психології праці на цій базі сформувалась концепція суб'єкта праці [4]. Однак цим теоретичним новаціям виявилось не під силу розгорнути широке дослідження особистісних регуляторів в процесі праці. Безумовно, причини цього явища, які згодом привели до відставання психології праці від психології бізнесу, пролягали за межами психологічної науки — в пануючих формах управління господарством. Це ж потягнуло за собою й недостатню увагу до методичного оснащення вивчення особистості людини у праці. Культура наукового спостереження, яка створила феноменологічну основу радянської психології праці 20–30-х років, виявилась утраченою, внаслідок чого виявилась неможливою асиміляція продуктивних західних методик. Ми маємо на увазі практично повну відсутність розповсюдження серед дослідників праці методу критичних інцидентів — однієї з методичних основ зарубіжної психології професій [13].

Внаслідок у психології праці має перевагу орієнтація на раціоналізацію трудових процесів, яку проводять "зверху", і недостатньо інтенсивно розробляються підходи, які розраховані на активізацію відповідної ініціативи самих робітників стосовно цих процесів. Мало уваги приділяється питанням індивідуальної корекції, індивідуальному підходу до суб'єкта праці, психології професіонала та професіональних спільнот з їх певним самоусвідомленням, складом особистості тощо. Вищевикладене підкреслює актуальність розвитку вітчизняної професійної психології, своєрідну предметну "зміну віх".

Зароджується психологія бізнесу, де основний акцент робиться на людині як суб'єкті, ініціаторі ділової активності яка не знаходить сьогодні в психології праці теоретичних та метрологічних основ для свого розвитку. Оскільки центральною для психології праці виявляється проблема пристосування людини до певної соціальної організації,

то для психології бізнесу ключовою є проблема укорінення людини у господарській системі, самореалізація суб'єкта за допомогою ділової активності.

Психологи І. Е. Мусаелян, Ю. О. Слівницький вивчали психологічні особливості російських підприємців. Вони відмічали, що підприємець — соціальний інноватор. Він творець професійних організацій, створювач нових професійних та робітничих посад. Він створює організацію, яка являє собою унікальний синтез нових ідей, технологій, людей, матеріальних ресурсів, яка виробляє новий товар або послугу, які мають високій попит на ринку [3].

На думку Б. А. Райзенберга, виключно важливими якостями підприємця є мобільність та динамічність, які відрізняють його від відносно усталених форм та методів економічної діяльності. Крім того, підприємництво неминуче має здійснюватися в умовах високого рівня невизначеності, а це, в свою чергу, означає неминучість ризику, загрозу втрат [4].

Українські психологи Ю. М. Швалб та О. В. Данчева, коли вивчали конкурентні відносини, відмічали: "Ринкова конкуренція не передбачає фізичного знищення суперника, вона лише фіксує відносний вигравш-програму в одній із сфер життєдіяльності людини. Вигравши конкурентну боротьбу на одному рівні, переможець змінюється і зразу ж потрапляє в ситуацію конкуренції на більш високому, енергетично "сильному" рівні. Переможений, в свою чергу, не зникає, а переходить на більш низький рівень. Суттєвим є те, що в цих умовах відбувається не тільки пряме перекачування "енергії" від одного до другого (у вигляді капіталу, засобів виробництва та ін.), а й загальне накопичення сукупної соціальної міцності. Адже переможений не тільки втрачає, але й дещо здобуває, хоча б у вигляді особистого досвіду організації виробництва, ведення справ тощо" [11, с. 21].

Слід відмітити, що щільно до вивчення проблем психології підприємництва ми приступили майже десять років тому [10]. І наші теперішні міркування логічно продовжують розуміння, які виказувались у той час. Положення, які складалися вже тоді, дозволяють відмітити, що господарська діяльність, яка заохочується державою, входить до суперечності з тією конкретною діяльністю, яку здійснюють певні особи, оскільки реальним умовам існування та виживання вітчизняних підприємців характерні сьогодні усі особливості переходного періоду.

До завдань нашого дослідження можна віднести вивчення таких феноменів підприємницької діяльності: ризик, авантюризм та азарт, підприємницька мотивація, грошова ієрархія та конкурентоспроможність.

Зазначені вище положення покладені у основу робочої гіпотези: ефективність підприємництва визначається сформованістю суттєвих специфічних сполучень компонентів процесів: мотиваційного (мотиви влади, досягнення), комунікативного (асертивність, залучення до ділових контактів, впливання на людей), когнітивного (гнучкість, парадоксальність, прогностичність мислення) при системоутворюючій функції мотивації [10].

Дослідження, яке було нами здійснено, виявило, що успішним, досвідченим підприємцям, які більш 10 років керують своїми підприємствами, характерна унікальна координація підприємницьких дій — ініціативність у пошуку вигоди і орієнтація на якість, лідерство і вміння організувати роботу команди, сила волі і гнучкість поведінки [8].

Привертає на себе увагу той факт, що деякі підприємці усвідомлюють цей цілісний тип організації психічних процесів, який сприяє координації взаємовиключних особистісних якостей, наприклад здатність до аналізу та дії одночасно. Більш того, вони вказують на корисність усіх властивостей, які їм притаманні.

Суттєва якість, яка особливо впливає на успіх підприємництва, про яку найбільш частіше згадували респонденти під час діагностичних бесід, — це економічне чуття (інтуїція, "чуйка", як часто казали самі підприємці). Результати спостережень та опитувань виявили переважання у бізнес-еліти "моделей інтуїтивних стратегій". Лідери бізнесу у більшості випадків при рішенні орієнтуються в більшій мірі на інтуїцію, ніж на раціональний розрахунок [9].

Наші спостереження підтверджують, що лідери вітчизняного бізнесу — яскраві індивідуальності, які схильні творчо підходити до важких проблем в умовах невизначеності.

Що стосується програми наших подальших досліджень, то нам здається корисним вивчити особливості координації таких специфічних особистісних якостей ефективних підприємців:

- готовність іти на ризик, авантюризм, азарт та відповідальність у справах;
- вміння протистояти руху у напрямку абиякості та замінити інерцію новою енергією та новим напрямком руху.

Таким чином, наше дослідження спрямоване на вивчення методів виявлення суттєвих специфічних особистісних особливостей, розвиток яких сприяє становленню зрілості ефективної підприємницької діяльності у вітчизняному бізнес-середовищі.

Література

1. Драккер П. Ф. Управление, нацеленное на результаты: Пер. с англ. — М.: Технологическая школа бизнеса, 1994. — 200 с.
2. Маслоу А. Г. Дальные пределы человеческой психики / Пер. с англ. А. М. Татлыдаевой; Научн. ред., вступ. статья и comment. Н. Н. Акулиной. — СПб.: Издат. группа "Евразия", 1997. — 430 с.
3. Мусаэлян И. Э., Сливницкий Ю. О. Психология предпринимательства — новая область отечественной психологической науки. // Вестн. Моск. ун-та, Сер. 14, Психология. — 1995. — № 1. — С. 3—5.
4. Райзенберг Б. А. Предпринимательство и риск. — М.: Знание, 1992. — 64 с.
5. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Пер. с англ. Е. Осиповой, — М.: Новости, 1992. — 304 с.
6. Хизрич Р., Питтерс М. Предпринимательство, или Как завести собственное дело и добиться успеха / Пер. с англ. и общ.ред. В. С. Загашвили. — М.: Прогресс, 1992. — 196 с.
7. Цуканов Б. И. Время в психике человека. Монография. — Одесса: АстроПринт, 2000. — 220 с.

8. Чернявская Т. П. Маркетинговые проблемы психологической подготовки отечественных предпринимателей // Маркетинговые технологии, формы, методы. Материалы семинара-симпозиума. — Одесса. МЧП ТЭС. 1998. — С. 63—66.
9. Чернявская Т. П. Опыт психологического сопровождения изменений в организациях. — К.: Наукові праці, МАУП, 2001, вип. 2. — С. 65—67.
10. Чернявская Т. П. Психологическое обеспечение предпринимательства. Материалы международного симпозиума 8—11 октября 1995 года — Одеса: ЮГПУ, 1995. — С. 3—5, 52—53, 83—87, 120—122.
11. Швалб Ю. М., Данчева О. В. Практична психологія в економіці та бізнесі. — К.: Лібра, 1999. — 270 с.
12. Шумпетер Й. Теория экономического развития. — М.: Экономика, 1982. — 284 с.
13. Flanagan J. C. The critical incident technique. Psychological Bulletin, 51, 1954. — P. 327—358.

Т. П. Чернявская

Одесский государственный экономический университет,
кафедра управления персоналом и экономики труда

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ КОНЦЕПЦИЙ ЛИЧНОСТИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЯ

Резюме

В статье на теоретико-методологическом уровне обосновывается актуальность психологического исследования предпринимательской деятельности. Обозначаются задачи исследования — поиск психологических факторов, способствующих развитию эффективного предпринимательства, изучение следующих феноменов: предпринимательской мотивации, коммуникации, особенностей мышления и др. Результаты данного исследования могут быть применены в разработке психологических технологий развития эффективного предпринимательства, бизнеса.

Ключевые слова: психология предпринимательской деятельности, поисковая деятельность, мотивация, риск, конкуренция.

T. P. Chernyavskaya

Odessa State Economic University
Management Personnel & Labor Economy Department

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF MODERN CONCEPTS OF ENTREPRENEUR'S PERSON

Summary

The author of the article proves the actuality of the theoretical and methodological research of entrepreneur's activity. Pointed aims of research are as follows: search for psychological factors contributing to effective entrepreneurship development; studying the following phenomena: business motivation, communication, mentality, etc. The results of the above mentioned research can be applied in psychological technologies elaboration of effective entrepreneurship development.

Key words: psychology of entrepreneur's activity, searching activity, motivation, risk, competition.

УДК 159.937

Н. Л. Шаргородська, здобувач

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО СЛУЖБОВЦЯ ТА ФАКТОР ЧАСУ

У статті висвітлюється проблема ефективності діяльності державного службовця в умовах дефіциту часу. Зокрема, аналізується вплив екстремальних факторів у періоди підвищення інтенсивності роботи державних службовців в умовах обмеження часу для досягнення позитивних результатів.

Ключові слова: час, дефіцит часу, екстремальність, темп, державний службовець.

Сучасний стан суспільства характеризується небувалим раніше темпом розвитку науки, техніки і виробництва та все більш зростаючою в цьому процесі роллю людини як головної продуктивної сили.

Високий динамізм повсякденного життя і діяльності сучасної людини, інтенсифікація соціальних зв'язків та спілкування людей, необхідність приймати відповідальні рішення в умовах невизначеності ситуації і дефіциту часу, підвищення вимог до компетентності і оперативності людини пов'язані, у свою чергу, з необхідністю не тільки глибокого вивчення особистості, характеру, темпераменту та інших психічних характеристик, але і розробки практичних заходів по збільшенню потенційних властивостей людини, які могли б повністю відповісти складним життєвим ситуаціям.

Ці та інші обставини змушують людину швидко і повноцінно адаптуватися та зберігати високу працездатність в умовах, які постійно змінюються. Актуальність проблеми адаптації людини до нових умов підвищується також у зв'язку з розширенням екологічного ареалу, виходом у космос, напруженістю у міжнародних військово-політичних відносинах, необхідністю працювати у незвичайних, часто складних або так званих екстремальних умовах. Підвищені вимоги до фізичних, моральних, психологічних якостей і здібностей людини у своїй більшості не тільки не супроводжуються будь-якими несприятливими наслідками, але, навпаки, викликають мобілізацію духовних і фізичних ресурсів особистості, які забезпечують подолання труднощів [5].

Екстремальність обумовлюється інтенсивністю впливу та іншими параметрами, до яких належать якісні параметри, які характеризують фізіологічно особливе середовище, в якому може протікати людська діяльність (температурні впливи, гіпоксія, гіподинамія тощо), характер дії стимулу (нерегулярність його появи, монотонність тощо), об'єктивна складність самого завдання (переробка величезних потоків інформації за обмежений час, відсутність інформації, необхідної для виконання тих

або інших дій, відволікаючі впливи, високий темп роботи) [4]. Останній параметр є особливо характерним для управлінської діяльності.

Будь-який вид вказаної діяльності вимагає від його виконавця здатності до швидкої розумової діяльності у формі оцінки ситуації, яка склалась, прийняття рішення, швидкої зміни прийнятої стратегії і тактики своєї поведінки.

Проблема доступних людині темпів психічної активності набуває особливого значення при виконанні різного виду розумових операцій, тому що сучасна техніка і новітні технології пред'являють підвищені вимоги, насамперед, до розумової діяльності людини. Проблема вивчення цього питання цікава, насамперед, з точки зору дефіциту часу, тобто фактичної його недостачі для повноцінного виконання того чи іншого конкретного завдання. У цій галузі проведено багато експериментальних досліджень [1; 3; 9].

Одним із важливих, але до цього часу мало вивчених факторів екстремальності є час [4].

Проблема часу завжди привертала до себе увагу людини, бо вона була і залишається проблемою його буття. Виходячи з методологічного принципу об'єктивності, "увалення про час як об'єкт аналізується здебільшого фізичними науками, а суб'єктивний (той, який переживається) час вивчається у психології" [8, с. 15].

Психіка як реальність була відкрита також завдяки фактору часу [11]. Результати досліджень дозволяють говорити про часову організацію усієї психіки, починаючи від відчуття і закінчуючи особистістю [2; 6; 7; 10].

Б. Й. Цуканову [8] вдалось виділити власну одиницю часу і довести, що безпосередньо тривалість, яка переживається, може бути представлена як ряд дискретних проміжків, які змінюють один одного. Кожен індивід має власну одиницю часу, яка протягом життя не змінюється і визначає індивідуальну ритмічну структуру руху людини.

На рівні опосередкованого відношення до часу, який переживається, у людини формується система оцінок швидкості його протікання. П. Фресс підкреслював, що саме ці оцінки "відіграють велику роль, і порівнюючи їх з показниками годинника, ми робимо висновок, чи здалося нам, що час протікав швидко або повільно" [7, с. 50].

В умовах виконання завдання, в залежності від рівня активності діяльності, тривалість оцінюється як триваліша або коротша. Чим діяльність цікавіша, тим час уявляється коротшим [7].

Емоційні стани також впливають на оцінку швидкості протікання часу.

D. Katz підкреслював [12], що проміжки часу, заповнені позитивними емоціями, здаються коротшими, а заповнені негативними емоціями довшими.

На думку П. Фресса [7], в стані задоволення увага зосереджена на процесі переживання, тому здається, що час летить. Навпаки, в стані незадоволення увага зосереджується на протіканні часу, тому хід його уповільнюється.

Деякі дослідники психологічного часу особистості (Є. І. Головаха, О. О. Кронік, М. Сифр) направляють свої зусилля на те, щоб допомогти особистості "оволодіти часом життя" ...навчити особистість "управляти власним часом для найбільш повної творчої самореалізації". Вирішення цього завдання можливо при одній важливій умові: потрібно виходити з індивідуальних особливостей протікання часу, який переживається, обумовлених ходою власного годинника індивіда, а не ігнорувати закон їх ходу. Щоб володіти часом необхідно прийняти час таким, яким він даний кожному з нас, з його тривалістю, нестачею і ненадійністю. Час неможливо стиснути поспішанням і розтягнути очікуванням, бо швидкість його ходу у кожного індивіда відносна. Справжня здатність управляти часом відкривається особистості лише тоді, коли вона набуває уміння пристосовувати свою діяльність так, щоб не потрапити ні в ситуацію змушеної поспіху, ні в ситуацію вимушеної очікування [8].

Але до цього часу не отримали належного розвитку ті дослідження, які мають своєю метою вивчення питання про суб'єктивне планування, розрахунок і використання особистого часу осіб із адміністративно-господарського, управлінського персоналу. Між іншим саме у цієї категорії специфіка повсякденної трудової діяльності найтісніше пов'язана з високими вимогами, які ставляться до нервово-психічної сфери.

Об'єктом нашого дослідження були державні службовці, головним чином ті, які у силу специфіки своєї праці періодично або систематично зазнають впливу екстремальних факторів, особливо у періоди значного підвищення інтенсивності роботи (вибори різних гілок влади, сесії, координаційні ради, наради-семінари тощо), зростання відповідальності за її якість і за помилки, в умовах обмеження часу для досягнення позитивних результатів. У дослідженні прийняло участь 35 осіб у віці 24—62 років (працівники Одеської обласної ради та обласної державної адміністрації) за їх власною добровільною згодою.

Мета дослідження полягала у вивчені впливу фактора часу на діяльність державного службовця.

Кожному досліджуваному суб'єкту пропонувалась анкета, яка складалась із двох питань.

Перше питання полягало у визначенні найбільш оптимального відрізу часу T_{cp} (повних діб), який необхідний для державного службовця особисто, щоб ретельно і повністю підготуватися до наради, дата проведення якої і порядок денний заздалегідь відомі. Із 35 осіб, які прийняли участь в анкетуванні, було відібрано 30, тобто тих, у відповідях яких розмірність T_{cp} була чітко визначена.

Значення T_{cp} розраховувалося за формулою

$$T_{cp} = \frac{\sum T_i}{N}, \quad (1)$$

де T_i — кількість повних діб окремого службовця, N — кількість піддослідних. Підставляючи значення в формулу (1), вираховували се-

редню тривалість часу (повну кількість діб), яка необхідна державному службовцю для ретельної підготовки до наради, дата проведення і порядок денної якої заздалегідь відомі ($T_{cp} = 2,23$ доби).

Друге питання анкети полягало у визначенні державним службовцем необхідного відрізу часу для мобілізації розумової активності у випадку виникнення екстремальної ситуації та скликання екстренно-го засідання або наради (відрізок часу визначався довільно у хвилинах, годинах, додах).

Для з'ясування середнього значення використовувалось відношення

$$T_{cp} = \frac{\sum T_i}{N}, \quad (2)$$

де T_i — кількість хвилин, визначених окремим службовцем, N — кількість осіб, які прийняли участь в анкетуванні.

Підставляючи значення у формулу (2), вираховували середнє значення T_{cp} , ≈ 30 хвилин.

Проведене дослідження показало, що ефективність діяльності державного службовця в умовах дефіциту часу визначається законом суб'єктивного відліку часу і залежить від тривалості його власної одиниці ("т-типу") [8].

Варто також підкреслити, що зниження продуктивності праці виявляється тим більшим, чим значніше виражено дефіцит часу. Але ступінь цього зниження залежить від індивідуальних особливостей досліджуваних, їх професійного досвіду, знань, стану здоров'я, віку.

Результати проведеного аналізу фактора часу в діяльності державного службовця дозволяють рекомендувати дану анкету для психолого-гічного дослідження управлінського персоналу.

Водночас, в розглянутій темі багато важливих питань ще не вирішено, вони залишаються відкритими, а інші ще навіть не поставлені.

Таким чином, порушена тема потребує подальшого детального розгляду.

Література

1. Алякринский Б. С. Различие сходных предметов в условиях дефицита времени // Вопросы авиационной медицины. Вып. 1. ЦИУ, М., 1957. — С. 12—28.
2. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды. — М.: Педагогика, 1980. — Т. 1. — 218 с.
3. Иоселиани К. К., Наринская А. Л. Разработка экспериментально-психологической методики для изучения устойчивости и переключения внимания в условиях заданного темпа непрерывной умственной деятельности: Тезисы докладов на II съезде Общества психологов. Вып. 3. — М., 1963. — С. 40—42.
4. Наенко Н. И. Психическая напряженность. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. — 111 с.
5. Немчин Т. А. Состояния нервно-психического напряжения. — Л.: Изд-во Ленингр.ун-та, 1983. — 167 с.
6. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. — М.: Педагогика, 1976. — 360 с.
7. Фресс П. Приспособление человека к времени // Вопросы психологии. — 1961. — № 1. — С. 43—57.

8. Цуканов Б. И. Время в психике человека. — Одесса: Астропринт, 2000. — 220 с.
9. Чайнова Л. Д., Горбов Ф. Д. О трудных состояниях, возникающих в задачах сложного различия при лимитированной деятельности // Вопросы психологии, № 6. — 1960. — С. 110—118.
10. Элькин Д. Г. Восприятие времени. — М.: АИИ РСФСР, 1962. — 312 с.
11. Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии. — М.: Политиздат, 1974. — 245 с.
12. Katz D. Experimentelle Beitrage zur Psychologie des Vergleichs im Gebiet des Zeitsinns. // Z. Psychol. Phisiol., Sinnesorg. — 1906. — 42. — P. 302—340; 414—450.

Н. Л. Шаргородская

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЛУЖАЩЕГО В УСЛОВИЯХ ДЕФИЦИТА ВРЕМЕНИ

Резюме

В статье освещается проблема эффективности деятельности государственного служащего в условиях дефицита времени. В частности, анализируется влияние экстремальных факторов в периоды повышения интенсивности работы государственных служащих в условиях ограничения времени для достижения позитивных результатов.

Ключевые слова: время, дефицит времени, экстремальность, темп, государственный служащий.

N. Shargorodskaya

Odessa I. I. Mechnikov National University

Summary

The problem of the efficacy activity a state employee in the condition for want of time is considered in the article. In particular, influence extremity factors is analyse in the periods of raise strain the work a state employees in the condition the for want of time to reach positive results.

Key words: time, for want of time, extremity, temp, state employee.

УДК

І. О. Шеренговий, асп.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної та експериментальної психології

СХИЛЬНІСТЬ ДО КОМП'ЮТЕРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ВРОДЖЕНИ ЗАДАТКИ ІНДИВІДА

В статті висвітлюється проблема професійного підбору та орієнтації у галузі комп'ютерних професій. Базовими чинниками обрання фаху означенено природжені задатки та здібності й спрямованість особи. Також наводиться перелік методичних інструментів, що можуть допомогти практикуючому психологу у професійній орієнтації та підборі осіб для оволодіння комп'ютерними знаннями.

Ключові слова: профпідбір, функціональна асиметрія півкуль ГМ, інтелект, психологія часу.

Кожній людині із власного життєвого досвіду відомо, що будь-яка діяльність дається легше, якщо особа зацікавлена, захоплена, її важливий як результат, так і сам процес. Коли ж діяльність не викликає подібних почуттів, то час виконання збільшується, а успішність оволодіння знаннями стає помірнішою. Тож найбільші дивіденди людині й оточенню приносить саме улюблена справа, адже саме тоді спостерігається найбільша продуктивність чи навіть креативність. На жаль, соціальні фактори (родина, оточення тощо) призводять до того, що людині не завжди вдається реалізувати себе у тій діяльності, де знаходиться коло її уподобань. Це може привести до різноманітних негативних наслідків, що накладаються на психіку — від фрустрації до важких форм депресії. Тож для психічного здоров'я індивіда надзвичайно важливо займатися саме улюбленою справою.

Коли йдеться про подібні уподобання особистості до певного роду діяльності, обов'язково торкається такого поняття, як "здібність". Згідно з Б. М. Тепловим, це наслідок існування у психіці індивіда сукупності "индивидуально-психологических особенностей, определяющих успешность выполнения деятельности или ряда деятельности, несводимых к знаниям, умениям и навыкам, но обуславливающих легкость и быстроту обучения новым способам и приемам деятельности" [5, 354]. Підвалинами ж здібностей виступають задатки: "врожденные, генетически детерминированные особенности центральной нервной системы или отдельных анализаторов, являются предпосылками развития способностей" [5, 348].

Багато вітчизняних дослідників у галузі психології здібностей (Б. М. Теплов, П. К. Анохін, В. М. Дружинін та ін.) розрізняють здібності загальні, визначаючи їх необхідними умовами для виконання широкого кола діяльності, й здібності спеціальні, що вимагаються для

виконання специфічних поодиноких видів діяльності. Саме сукупність загальних та спеціальних здібностей є вирішальною для успішного осягання діяльності.

Окрім задатків й здібностей, на успішність діяльності впливає й мотивація. За В. М. Дружиніним [5, 126], мотивація, здібності й успішність створюють психологочний замкнений ланцюг, де позитивна мотивація стимулює розвиток здібностей, що призводить до успішності діяльності, а звідси — до зростання мотивації тощо, тобто здібність розвивається завдяки постійному стимулюванню зовнішнім середовищем тих задатків, на які спираються ті чи інші здібності. Загальні задатки визначають здібності людини до прямоходіння, мовлення тощо, тобто щоденно нагально необхідної діяльності. Навпаки, для розвитку спеціальних здібностей потрібні особливі форми зовнішнього стимулювання. Цілком ймовірні такі життєві обставини, за яких така стимуляція може й не трапитись, тоді здібності поступово згасають.

Швидкість та якість розвитку здібностей також залежить від віку особи, поточного сензитивного періоду. Знання, вміння та навички, отримані у дитинстві та підлітковому віці, зазвичай найбільш міцні й продуктивні. Зрілій особистості потрібно докласти більше зусиль для досягнення подібного результату. Проте наразі питання, пов'язані із задатками та здібностями, зазвичай розглядаються як другорядні у контексті інтелекту. Згідно з [7, 98], "интеллект — а) общая способность к познанию и решению проблем, определяющая успешность любой деятельности и лежащая в основе других способностей; б) система всех познавательных способностей индивида: ощущения, восприятия, памяти, представления, мышления, воображения; в) способность к решению проблем без проб и ошибок "в уме". Понятие "интеллект" как общая умственная способность применяется в качестве обобщения поведенческих характеристик, связанных с успешной адаптацией к новым жизненным задачам". Незважаючи на таку генералізацію, осстаточного загальнозвіданого визначення інтелекту досі нема. Згідно з В. М. Дружиніним, своє тлумачення поняття "інтелект" давали: Ч. Спірмен, Л. Терстоун, Дж. Гілфорд, Р. Кетел, Ж. Піаже, Д. Векслер (т. з. "факторні моделі інтелекту") [5, 24]; Р. Стернберг, Х. Гарднер, М. А. Холодная ("когнітивні моделі") [5, 45] та інші. Деяло окремо стоїть монометрична модель Г. Ю. Айзенка [5, 39]. Він поділяє інтелект на структурні рівні: біологічний, соціальний та психометричний. Ключовий фактор для Г. Ю. Айзенка саме психометричний, що на 70 % визначається впливом генотипа, а на 30% — факторами середовища. Основним же показником рівня інтелекту пропонується розглядати індивідуальну швидкість переробки інформації. Також генотипічно орієнтована й концепція Б. Й. Щуканова [8, 168], в якій пропонується розглядати чинником рівня інтелекту "якість" такого психофізіологічного утворення, як внутрішній біологічний годинник.

Якщо вірно визначити ті види діяльності, до яких людина має найбільший хист, знадобиться менше часу й коштів для підготовки

висококваліфікованого фахівця (згідно з відомою формулою Тєплова—Небиліцина [6]) (1):

$$\text{ЗДІБНІСТЬ} = \frac{\text{ПРОДУКТИВНІСТЬ}}{\text{ЦІНА}}. \quad (1)$$

Саме тому особливо важливо розвивати задатки її здібності "на світанку" життя людини. Ми знаємо чимало прикладів, коли соціальна ситуація вимушувала особу нехтувати власними уподобаннями й займатися неулюбленою справою. Зазвичай це накладало негативний відбиток на подальшу професійну діяльність і людина не досягала найвищих щаблів розвитку як фахівець. На Україні дослідження у цій галузі лише віднедавна відродженні, і психологи у навчальних закладах поки що вимушені користуватись методологічно застарілими засобами.

Тож метою нашого дослідження є визначення спеціальних задатків та здібностей, які сприяють формуванню знань, умінь та навичок (ЗУН) щодо праці із комп'ютерною технікою, та розробка відповідного методичного інструментарію. Спираючись на [8], було висунуто гіпотезу про залежність успішності комп'ютерного навчання від таких психічних факторів, як сталість ходи внутрішнього біологічного годинника індивіда й функціональна асиметрія півкуль головного мозку. У роботах [9, 10, 11] описані попередні етапи дослідження. Для діагностування сталості ходи внутрішнього біологічного годинника використовувалась методика, описана в [4], а для визначення півкулевої функціональної асиметрії — в [2]. Критерієм якості засвоювання та творчої обробки інформації було обрано середній бал академічної успішності студента за профілюючими дисциплінами.

У поточному дослідженні для підвищення надійності до вищевказаних параметрів була додана успішність розв'язання студентами малих творчих задач під час проведення тестової контрольної роботи. При розробці ми дотримувались таких міркувань: до складу тесту мають входити завдання, які вимагатимуть для розв'язання як базових математичних знань, що надаються протягом навчання, так і завдання, що вимагатимуть також достатній рівень уяви, зокрема просторової. Також тест має містити достатню кількість завдань різного рівня складності, відповідно при оцінюванні результатів контрольних робіт, за які нараховується різна кількість балів. Тестові завдання контрольної роботи були створені за допомогою висококваліфікованих математиків — працівників ІМЕМ ОНУ.

Дослідження проводилося серед студентів III та IV курсів ІМЕМ ОНУ ім. Мечникова (всього 84 особи). Студенти були відібрані згідно з показником середнього балу від профілюючих дисциплін та особистого рейтингу, складеного викладачами кафедр мат. забезпечення, оптимального керування та мат. фізики ІМЕМ ОНУ. Наступні таблиці показують розподіл студентів за їх середньоквадратичним відхилен-

ням σ , тобто якістю ходи біологічного годинника, та виразністю функціональної асиметрії великих півкуль ГМ (табл. 1, 2):

Таблиця 1
Розподіл студентів за показником "σ"

σ (вс)	0,01	0,02	0,03	0,04 й більше
Кількість	24	28	22	10

Таблиця 2
Розподіл виразності функціональної асиметрії у піддослідних студентів

	L3	L2	L1	0	R1	R2	R3
Кількість	28	20	16	2	6	9	3

де L — домінуюча ліва півкуля, R — домінуюча права півкуля, число - ступінь виразності домінування.

Статистична обробка результатів показала: коефіцієнт лінійної кореляції ступеня виразності півкулевої асиметрії та успішності розв'язання творчих завдань контрольної тестової роботи становить: для студентів із домінуванням лівої півкулі $r_L = -0,35$, для студентів із домінуванням правої півкулі $r_R = 0,80$, а криволінійний кореляційний коефіцієнт цього показника складає $\eta = 0,45$. Згідно з [1, 3], чим менше коефіцієнт кореляції, тим ближча лінія регресії до горизонтального положення, тобто тим близче будуть до стану незмінності середні значення спостережень y_i . Таким чином, графіки регресій для r_L й r_R виглядають так: (рис. 1).

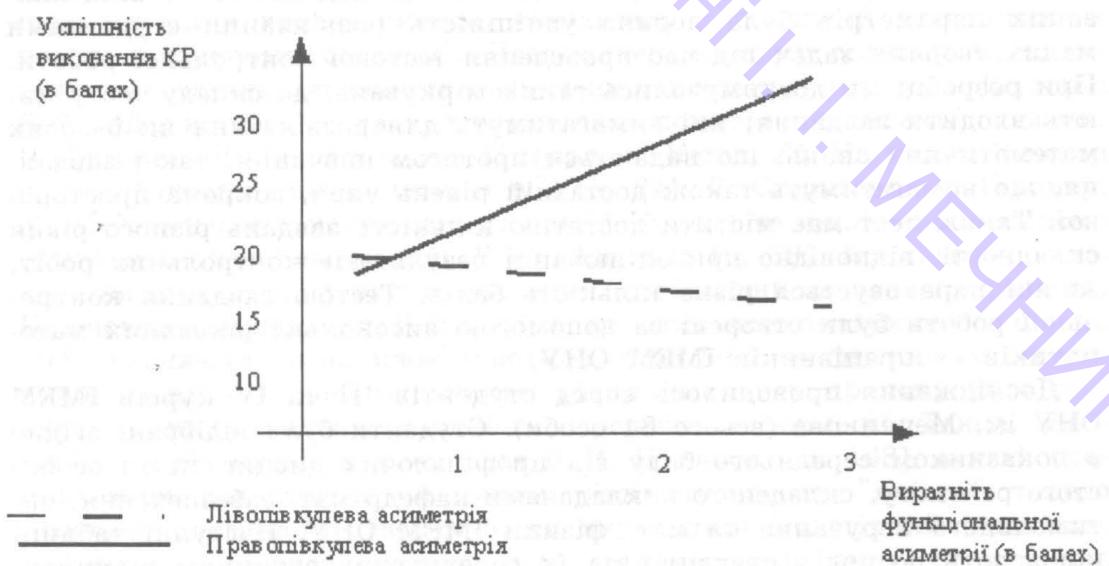

Рис. 1. Лінії регресії для r_L й r_R

Добре видно, що студенти із виразною правопівкулевою асиметрією успішніше виконали тестові завдання, аніж з виразною лівопівкулевою, що не суперечить результатам, отриманим нами раніше. Щодо г, то залежність виявилась лінійною, що свідчить про наявність образної компоненти, яка включається в процес розв'язання творчих задач. Величина h дозволяє говорити про певний ступінь наявності залежності між якістю ходи внутрішнього годинника та успішністю розв'язання малих творчих задач, що збігається із висновками [8].

Грунтуючись на викладеному вище, можливо прогнозувати, що абітурієнт, який має правопівкулеву функціональну асиметрію і високу сталість ходи внутрішнього біологічного годинника, матиме більший успіх у навчанні з природничих дисциплін, у склад яких входить обчислювальна математика, теорія алгоритмів, програмування тощо, тобто дисципліни, безпосередньо пов'язані із ЕОМ, а відповідно, й вищу кваліфікацію.

Література

1. Андрієнко В. О. Математична статистика для психологів. — Одеса: Астропrint, 1999. — 232 с.
2. Безруких М. Леворукий ребенок в школе и дома. — Екатеринбург, 1998. — 116 с.
3. Гмурман В. Е. Теория вероятностей и математическая статистика — М.: Высшая школа, 1999. — 479 с.
4. Головіна Н. В., Цуканов Б. Й. Природжена міра інтелекту // Вісник ОДУ. — Т. 4, вип. 2. — Одеса: Астропrint, 1999. — С. 87—91.
5. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. — СПб.: Питерком, 1999. — 386 с.
6. Небылицын В. Д. Актуальные проблемы дифференциальной психологии // Вопросы психологии. — 1971. — № 6. — С. 74—80.
7. Психологический словарь // Под ред. Петровского, Ярошевского. — М.: Наука, 1990. — 562 с.
8. Цуканов Б. И. Время в психике человека. — Одесса: Астропrint, 2000. — 220 с.
9. Шеренговий I. O. Психічні складові здібностей оператора персональної ЕОМ // Перспективи. — Одеса, 2000. — № 1. — С. 45—48.
10. Шеренговий I. O. Спеціальна комп'ютерна обдарованість та функціональні асиметрії // Вісник ОНУ. — Одеса: Астропrint, 2001. — Т. 6, вип. 2. — С. 92—97.
11. Шеренговий I. A. Особенности процесса подготовки программистов высокой квалификации // Вісник Харківського університету. — Харків: Вид-во ХНУ, 2002. — № 550. — С. 328—331.

И. А. Шеренговой

Одесский национальный университет им. И.И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

СКЛОНОСТЬ К КОМПЬЮТЕРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ВРОЖДЕННЫЕ ЗАДАТКИ ИНДИВИДА

Резюме

В статье раскрывается проблема профессионального подбора и ориентации в сфере компьютерных профессий. Основными причинами выбора профессии рассматриваются врожденные задатки и способности, а также направленность лично-

сти. Приводится перечень методических инструментов, которые могут помочь практикующему психологу в профориентации и профподборе лиц для овладения компьютерными знаниями.

Ключевые слова: профподбор, функциональная асимметрия полушарий головного мозга, интеллект, психология времени.

I. Sherengovyy
Odessa National University named I.I. Mechnikov.

PROPENSITY TO COMPUTER ACTIVITY AND THE INHERENT ABILITIES OF THE PERSON

Summary

The article describe the problem of a professional selection and orientations in an sphere of computer trades. The main reasons of choice of a trade consider the inherent abilities, and the directedness of the person too. Also the list of methodical tools is presented which can help to the practical psychologist in case of professional orientation and professional selection of persons who should to achieve high level of profession.

Keywords: professional selection, the asymmetry of functionality of brain's hemispheres, intellectus, psychology of time.

В статті розглядається проблема професійного вибору та орієнтації в сфері комп'ютерних професій. Основні причини вибору професії враховують наявність належних здібностей та напрямленість особи. Також подано список методичних інструментів, які можуть допомогти практичному психологу в процесі професійної орієнтації та вибору осіб, яким потрібно досягти високого рівня професії.

Ключові слова: професійний вибір, асиметрія функціональності півкул мозку, інтелектус, психологія часу.

**ДО ВІДОМА АВТОРІВ
Вісника ОНУ (психологія)**

Вимоги до статей, поданих у фахові видання

(Постанова Президії ВАК України від 15.01.2003 р. №7-05/1).

Статті подаються лише державною мовою.

ФОРМА СТАТТІ

УДК:

Ініціали, прізвище автора (авторів)

Посада, установа, кафедра

Назва статті

Коротка анотація.

Ключові слова: (5–7 слів).

Текст статті.

Література

До 10–12 авторів. Список літератури оформляється згідно з стандартом ВАК (див. “Довідник здобувача наукового ступеня”).

Инициалы, фамилия автора

Учреждение

Название статьи

Резюме

Ключевые слова

Ініціали, прізвище

Назва закладу

Summary

Keywords

Англійською мовою

Загальний обсяг статті до 12 сторінок друкованого тексту через 2 інтервали.

Вимоги до структури тексту наукової статті

1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор.
 3. Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.
 4. Формування цілей статті (постановка завдання).
 5. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
 6. Висновки з даного дослідження і перспектива подальшого розвитку у даному напрямку.

Стаття набирається у текстовому редакторі Microsoft Word, у шрифті Times New Roman.

Подається в портфель редакції у вигляді роздрукованого примірника з дискетою.

Науковий редактор
Вісника ОНУ (психологія)
професор

Б. Й. Цуканов

Odessa National University Herald

Вестник Одесского национального университета

ВІСНИК
ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Том 8 • Випуск 10 • 2003

Психологія

Мова видання: українська

Технічний редактор Г. О. Куклєва

"Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова" вийде з лінійки видавництва "Одесський національний університет імені Івана Івановича Мечникова".
Друковане видання виходить з підтримки Фонду підтримки наукових досліджень та створення науково-технічних центрів України.

"Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова" вийде з лінійки видавництва "Одесський національний університет імені Івана Івановича Мечникова".
Друковане видання виходить з підтримки Фонду підтримки наукових досліджень та створення науково-технічних центрів України.

наукова бібліотека ону імені і. і. меценківської